

MASARYK UNIVERSITY

FACULTY OF ARTS

**The processes of internationalization of
ethnological research in the Czech lands in the
20th century / Procesy internacionalizace
etnologického výzkumu v českých zemích ve
20. století**

HABILITATION THESIS

**a collection of previously published scholarly
works with commentary**

Jiří Woitsch

Brno, 2026

Obsah

1. Úvod	3
2. Seznam studií předkládaných k habilitačnímu řízení	5
3. Tematické a terminologické vymezení studií	6
4. Teoreticko-metodologické a geografické vymezení studií	7
5. Přehled dosavadního výzkumu a pramenná základna využitá při přípravě studií	11
6. Témata studií a jejich zařazení do kontextu výzkumu dějin české etnologie	18
7. Evropské kontexty: Skandinávie a Švýcarsko	22
8. Výkladní skříň internacionalizace: Etnokartografie a komparativní výzkum agrární materiální kultury	75
9. Promarněné příležitosti? Etnografie dělnictva a výzkum období tzv. studené války	126
10. Závěr	175
Literatura citovaná v komentářích ke studiím	179

1. Úvod

Tento komentář shrnuje, propojuje a kontextualizuje soubor sedmi studií předkládaných k habilitačnímu řízení v oboru Etnologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.¹ Studie byly publikovány v domácích a zahraničních časopisech a kolektivních monografiích a dokládají systematický výzkumný zájem o dějiny etnologie a příbuzných oborů v České republice a Evropě v 19. a 20. století. Texty studií tvoří ucelený soubor, a to jak po stránce tematické a empirické, tak, zejména, po stránce konceptuální. Všechny texty vycházejí z původního archivního a orálně-historického výzkumu a zaměřují se na vývoj etnologie jako specifického vědeckého oboru, resp. diskurzivního pole, a to s důrazem na zasazení vývoje české (v teritoriálním slova smyslu), resp. československé etnologie do mezinárodního kontextu. Právě inovativní propojení po více než století zcela autonomně pojímaného vývoje oboru u nás s vývojem etnologie v pro obor formativních regionech (Skandinávie, Švýcarsko, Rakousko, Německo) umožnilo nalézt překvapivé souvislosti a rozdíly na úrovni dobového rozvíjení oborové teorie a metodologie, v rovině osobních kontaktů i překonávání dobových společenských, kulturních a ideově-politických bariér. Důraz na doposud přehlížené procesy internacionalizace a zapojení českých etnologů do mezinárodních vědeckých sítí lze považovat za hlavní přínos předkládaného souboru statí, který tak překonává dosavadní etnocentričnost a metodologický nacionalismus oborových dějin a ukazuje, že internacionalizační procesy typické pro obor po roce 1989 byly etnologii na našem území vlastní již v některých předcházejících etapách jejího vývoje, avšak probíhaly za specifických okolností a se specifickými důsledky.² A to jak na úrovni „oficiální“ vědy, tak v prostředí tzv. nik badatelské svobody charakteristických zejména pro druhou polovinu 20. století. V tomto komentáři jsou příslušné statě nejprve zasazeny do širšího kontextu vývoje oboru etnologie na našem území,

¹ Na jednotlivé studie není dále v tomto textu z praktických důvodů a ve snaze zabránit duplicitám přímo odkazováno, případně jsou uváděny pod zkráceným titulem (např. studie *Od folklivsforsking k evropské etnologii*). Stejně tak není znovu odkazováno na příslušné zdroje (prameny a literaturu), pokud příslušné informace a formulace in extenso přejímám právě ze sedmi uvedených studií. Citována je zejména literatura, která nebyla ve výchozích statích z nějakého důvodu dostatečně nebo vůbec referována.

² Kromě studií zařazených do tohoto souboru jsem se problematice internacionalizace české a československé etnologie věnoval i v dalších textech. Srov. zejména WOITSCH, J. Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství SIEF a česká etnografie v 60.–80. letech 20. století. *Národopisný věstník*. 2017, 76(1), 48–76; WOITSCH, J. A Comparative Study of Harnessing Cattle – An important Chapter in the History of European Ethnology. *Ethnologia Slovaca et Slavica*. 2017, 38, 59–89; WOITSCH, J. Úvod. In: BAHENSKÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J., ALTMAN, K., BAHENSKÝ, F., DUCHÁČEK, M., HLAVÁČEK, J. a kol. *Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Academia 2024, s. 11–38. Z této méj úvodové/konceptuální kapitoly k rozsáhlému kolektivnímu dílu přebírám některé formulace k teoriím, metodám a pramenné základně ke studiu dějin etnologie, které uvádím níže.

je zhodnocen současný stav bádání a pramenná základna a následně jsou shrnuta hlavní zjištění jednotlivých statí, a to právě s důrazem na výše zmíněné procesy internacionalizace etnologického bádání.

2. Seznam studií předkládaných k habilitačnímu řízení

- WOITSCH, J.** Od folklivsforskning k evropské etnologii, antropologii a zpět: švédská etnologie v 19. až 21. století. *Národopisná revue*. 2017, 27(3), 224–235. ISSN 0862-8351.
- WOITSCH, J.** Vlastní cestou? Švýcarská etnologie v 19. a první polovině 20. století. *Národopisná revue*. 2019, 29(1), 15–29. ISSN 0862-8351.
- WOITSCH, J.** Mezi ruchadlem a Českou chalupou. (Ne)objevení „lidové“ invence v 19. století a jeho důsledky pro výzkum tzv. lidové kultury. In: MACHALÍKOVÁ, Pavla, PETRASOVÁ, Taťána, WINTER, Tomáš, eds. *Zrození lidu v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 39. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století: Plzeň, 28. února–2. března 2019*. Praha: Academia, 2020, s. 15–28. ISBN 978-80-200-3066-5.
- WOITSCH, J.** Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 183–225. ISBN 978-80-88081-10-4.
- WOITSCH, J.** The Comparative Study of Material Culture in the 1960s. From Personal Friendships to the Internationalisation of Czech Ethnology. In: EGGMANN, S., JOHLER, B., KUHN, K. J., PUCHBERGER, M., eds. *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen: Wissensgeschichte der Volkskunde / Kulturwissenschaft in Europa nach 1945*. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 2019, s. 229–250. ISBN 978-3-908123-02-6.
- WOITSCH, J.** Kam zmizela etnografie dělnictva? In: HLAVAČKA, M., ŘEPA, M., eds. *X. sjezd českých historiků. Ostrava 14.–16. 9. 2011*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2013, s. 111–128. ISBN 978-80-7464-350-7.
- WOITSCH, J.** Etnologie studené války v České republice: témata, přístupy, metody. *Národopisný věstník*. 2016, 75(2), 5–30. ISSN 1211-8117.

3. Tematické a terminologické vymezení studií

Vymezení etnologie a tím i tematického zaměření souboru statí, představuje dlouhodobě diskutovaný problém. Je tomu tak obzvláště ve středoevropském kontextu, kde se různým způsobem prolínají a střetávají nejrozličnější intelektuální a terminologické tradice různého stáří a geografického původu. Pojmům etnologie, etnografie a folkloristika, národopis, *Volkskunde*, lidopis, lidověda, (sociální a kulturní) antropologie a mnoha dalším tak byly a jsou připisovány velmi rozdílné obsahy a významy, často nekomplementární až radikálně protichůdné, podmíněné dobovými společenskými a ideologickými kontexty, ovlivněné školením či prostou zálibou jednotlivců v určitých výkladových paradigmatech, občas i významy ne zcela korektní a účelové.³

Účelem toho souhrnu není a ani nemůže být podání závazné definice etnologie a jejího teoreticko-metodologického instrumentáře. Lze tedy spíše obecně konstatovat, že všechny prezentované studie se věnují komplexu disciplín a přístupů, které se ve středoevropském prostoru zabývaly studiem lidských společností, a to s ohledem na jejich kulturní, etnická a další specifika, a které ke sběru dat využívaly vedle studia pramenů a literatury především terénního výzkumu. V zásadě pak není signifikantní, zda šlo o vědu či vědy vycházející z paradigmat kulturně-historických – ve střední Evropě dlouho jednoznačně dominujících –, nebo o disciplínu či disciplíny silněji ovlivněné přístupy sociologickými. Jednoduše řečeno, texty se zabývají intelektuální tradicí a jejími výsledky, které byly ve své době za národopis, etnografii a folkloristiku či etnologii označovány, nebo je tak můžeme označit dnes. Všechny tyto obory lze zahrnout pod souborné označení *etnologie*, a to i při vědomí dosti podstatných odlišností etnologie a předmětu jejího studia v jednotlivých obdobích, kterým se jednotlivé statí věnují. Všechny texty zároveň vycházejí z předpokladu, že vývoj etnologie, podobně jako jiných sociálních a humanitních věd, byl ve střední a východní Evropě ovlivňován vedle obecných trendů vývoje vědy a poznání též vývojem společenským a kulturním a také státní (politickou, stranickou) mocí a ideologií a s tím souvisejícím formálním plánováním a organizováním vědy. Zároveň se tento vývoj, jak se snažím v jednotlivých textech ukázat na konkrétních příkladech, neodehrával odtrženě od vývoje oboru v ostatních zemích Evropy, a to včetně Evropy tzv. západní. Tento přístup – tedy zohlednění konkrétních mezinárodních vazeb naší etnologie a analýzu procesů její internacionalizace – považuji za hlavní přínos všech textů.

³ K terminologii nejnověji a s přihlédnutím k mezinárodním kontextům viz BALAŠ, N. An ethnographic chieftom: epistemic arrest and knowledge production in Czechoslovak ethnography (1969–1989). New York: Berghahn, 2025, s. 13–19.

4. Teoreticko-metodologické a geografické vymezení studií

Koncepce předkládaného souboru statí vychází z předpokladu, že dynamika rozvoje vědeckého bádání byla ve střední Evropě, zejména ve druhé polovině 20. století, určována nejen oficiální linií státních plánů a stranických dokumentů, ale též tzv. „nikami“ vědy. Tedy místy omezené badatelské svobody – pracovišti, projekty a výzkumníky stojícími mimo rigidní dohled mocenských center i hlavních ideologů vědy či se před takovým dohledem dovedně maskujícími.⁴ Určitou svobodou se tak mohla vyznačovat nejen věda exilová či pěstovaná v prostředí tzv. disentu. Za niky svobodného bádání lze – v určitém čase a v osobách konkrétních vědců – prohlásit řadu pracovišť regionálního charakteru, sféru tzv. aplikované etnologie, a dokonce i vrcholná akademická, paměťová a univerzitní pracoviště. A to zejména v případech, kdy se příslušní vědci (někdy za použití specifických komunikačních a diseminačních strategií) opírali o své mezinárodní kontakty a zapojovali se do mezinárodních výzkumných sítí. V případě českých zemí, resp. Československa, jak ukazují některé z prezentovaných statí, šlo v první řadě o badatelské i osobní kontakty do prostředí německojazyčné a, poněkud překvapivě, skandinávské etnologie. Řada z těchto sítí začala být budována již ve 20. a 30. letech 20. století a byla formotvorná pro paradigmatické zakotvení celé etnologie jako „mladé“ vědecké disciplíny (např. v podobě zapojení naší etnologie do prvních etnokartografických projektů) a jejich fungování a proměny můžeme sledovat až do současnosti. Samotný proces internacionalizace etnologického bádání u nás, přes jeho nepochybnou nejednoznačnost a vnitřní nekoherenci, si proto dovoluji za specifickou niku badatelské svobody označit jako celek.

Vztah mezi oběma krajními póly – plánovanou vědou a svobodným bádáním – přitom nebyl hierarchický ani stabilní a neměnný. Jeden a týž badatel se mohl z důvodů osobních i jiných v různém čase a prostoru významně podílet na výzkumech preferovaných a oficiálních a zároveň se věnovat tématům potlačovaným a nežádoucím, často s neformální oporou v zahraničních kontaktech a mezinárodních vědeckých sítích. I ideologicky glajchšaltované projekty mohly přinést cenné výsledky a naopak. Nelze ani jednoznačně tvrdit, i když tomu tak většinou bylo, že pracoviště centrální (univerzitní, akademická) byla mocenskými manipulacemi zasažena více než pracoviště regionální. Jednoznačné vysvětlení pro tento stav není možné prozatím nabídnout, některé z prezentovaných článků nicméně poukazují na fakt,

⁴ K teoretické konceptualizaci nik svobodného bádání na příkladu československé historiografie srov. LUFT, R. (ed.). „Nischen“ für die tschechische Geschichtsschreibung in der kommunistischen Ära. *Bohemia Zeitschrift*. 1992, 33 (2), s. 111–143, s. 354–370; LUFT, R. „Als die Wachsamkeit des Regimes nachließ“. Zur Beschäftigung mit der Vergangenheit des eigenen Faches in der tschechischen Geschichtswissenschaft nach 1989. *Bohemia Zeitschrift*. 1994, 35 (1), 105–121.

že spíše než složité strukturální vztahy či jakýsi obecný habitus vědců, resp. vědeckého prostředí hrál klíčovou roli zcela individuální „lidský faktor“.

Nutno zároveň zdůraznit, že i v kontextech „svobodné“ západní vědy se objevovala celá řada podobných kontroverzí a rozporů, byť povětšinou ne v tak vyhrčené podobě. Skandinávsko-německojazyčná evropská etnologie, jak se zejména ve studiích *Od folklivsforskning k evropské etnologii a Vlastní cestou?* pokouším ukázat, a různé směry folkloristického výzkumu, které jsou relevantní „západní“ obdobou naší etnologie, prošly ve sledovaném období též celou řadou podstatných metodologických, diskursivních a dalších proměn i fázemi mimořádně ostrých odborných, osobních a generačních střetů.⁵ Právě proto považuji za klíčové sledování nejen proměn oboru u nás, ale i znalost celkového vývoje evropské etnologie jako specifického oborového diskursu, umožňující vřadit naše bádání do širších rámců, včetně personálních. Osobní přátelství a intenzivní kontakty mezi etnology z tzv. Východu a tzv. Západu jsou zjevným, ale málo probádaným faktem,⁶ stejně málo paradoxně stále víme i o (velmi intenzivních) kontaktech napříč tzv. sovětským blokem.⁷ Uvedené tvrzení

⁵ K širšímu německojazyčnému prostoru BENDIX, R., F. From Volkskunde to the “Field of Many Names”. Folklore Studies in German-Speaking Europe since 1945. In: BENDIX, R. F., HASAM-ROKEM, G. (eds.). *A Companion to Folklore*. Chichester: John Wiley & Sons, 2012, s. 364–390 nebo SIEVERS, K., D. (ed.). *Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte der Volkskunde im 19. und 20. Jahrhundert*. Neumünster: K. Wachholtz, 1991. Transformaci švýcarské etnologie v poválečném období sleduje nejnověji KUHN, K. J. *Europeanization as Strategy. Disciplinary Shifts in Switzerland and the Formation of European Ethnology*. *Ethnologia Europaea*. 2015, 45 (1), s. 80–97; k blízkému prostředí rakouskému NIKITISCH, H. *Volkskunde in Österreich nach 1945*. In: LOZOVIUK, P., MOSER, J. (eds.). *Probleme und Perspektiven der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Fachgeschichtsschreibung*. Dresden: Thelem, 2005, s. 79–101. Opominout nelze ani některé k etnologickému paradigmatu senzitivní práce věnované primárně dějinám sociokulturní antropologie jako např. VERMEULEN, H. F., ROLDÁN, A. A. (eds.). *Fieldwork and Footnotes. Studies in History of European Anthropology*. London – New York: Routledge, 1995 nebo nejnověji (k počátkům etnologie a antropologie v Evropě) VERMEULEN, H., F.: *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2018.

⁶ K těmto a dalším otázkám srov. zásadní sborník MOSER, J., GÖTZ, I., EGE, M. (eds.). *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. Münster: Waxmann, 2015 a studii SCHMOLL, Friedemann. *Das Europa der deutschen Volkskunde. Skizzen zu Internationalisierungsprozessen in der Europäischen Ethnologie des 20. Jahrhunderts*. In: JOHLER, R., MATTER, M., ZINN-THOMAS, S. (eds.). *Mobilitäten. Europa in Bewegung als Herausforderung kulturalistischer Forschung*. 37. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Münster: Waxmann, 2011, s. 425–434. Celoevropský význam měly kontakty východoevropských badatelů se S. Erixonem. Srov. ROGAN, B. *Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. International Activities. European Ethnology and CIAP from 1945 to the mid 1950s*. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*. 2013, 69, 89–152. K dalším kontextům internacionalizačních procesů napříč Evropou viz BRINKEL, T. *Institutionalising Volkskunde in Early East Germany*. *Journal of Folklore Research*. 2009, 46 (2), 141–172; BRINKEL, T. *Volkskundliche Wissensproduktion in der DDR. Zur Geschichte eines Faches und seiner Abwicklung*. Berlin: LIT, 2012. Faktograficky je nesmírně podstatný sborník LOZOVIUK, P., MOSER, J. (eds.). *Probleme und Perspektiven der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Fachgeschichtsschreibung*. Dresden: Thelem, 2005 a nejnověji i sborník KUHN, K., EGGMANN, S., JOHLER, B., PUCHBERGER, M. *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen. Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft nach 1945*. Puchberger. (Schweizer Beiträge zur Kulturwissenschaft, Bd. 9). Münster: Waxmann, 2018.

⁷ Zde se ovšem situace v posledních několika letech významně lepší. Srov. KENCIS, T., BRONNER, S. J., SELJAMAA, E.-H. (eds.). *Folklore and Ethnology in the Soviet Western Borderlands: Socialist in Form, National in Content*. Lanham: Lexington Books, 2024.

a zároveň povaha kontaktů, které se doposud podařilo odhalit, zároveň definuje i teritoriální rámce předloženého souboru studií, resp. celého dlouhodobě prováděného výzkumu.

Texty se zabývají českou etnologií v zemském smyslu, tedy etnologií, která byla vytvářena badatelsky a publikačně etnology působícími nebo pocházejícími z českých zemí bez ohledu na jazyk, v jakém tvořili. Do studia jsem tedy zahrnul i některé rysy etnologie tzv. německojazyčné a později tzv. vysídlenecké (dobově označované za sudetoněmeckou). V případě Evropy západní považuji za paralelu k naší domácí etnologii obor od sedmdesátých let 20. století všeobecně nazývaný „evropská etnologie“, který je po stránce užívaných metod, teorií i empirického zacílení studia výslednicí dlouhodobého vývoje etnologie v německojazyčném prostoru a ve Skandinávii a lze jej dnes označit na post-bausingerovskou⁸ a post-erixonovskou etnologii.⁹

Naopak z celé řady důvodů věnuji jen malou pozornost vývoji oboru na Slovensku. Většina sledovaného období totiž sice spadá do doby existence společného státu Čechů a Slováků, který měl i víceméně jednotnou vědní politiku a formálně společné byly klíčové vědecké instituce – zejména Československá akademie věd. Společné československé delegace vystupovaly na mezinárodních etnologických kongresech a konferencích a v neposlední řadě existovaly i významné československé profesní organizace jako Národopisná společnost, respektive Společnost československých národopisců.

Výzkum na Slovensku¹⁰ však v nedávných letech prokázal, že „československost“ etnologie na našem území ve 20. století byla přes formální jednotu institucionální spíše virtuální realitou než čímkoli jiným. Etnologové z obou zemí spolu spolupracovali a intenzivně komunikovali, nicméně existence samostatného Národopisného ústavu SAV a příslušné katedry na bratislavské univerzitě i okolnosti společenské a politické vedly ke značné divergenci ve způsobech výzkumu, tématech, mezinárodních kontaktech a *de facto* i teoreticko-metodologickém zaměření výzkumu. Zatímco ještě čtyřicátá a padesátá léta 20. století byla obdobím, kdy slovenská etnologie pomalu „doháněla“ české bádání, už od šedesátých let 20.

⁸ Viz Abschied vom Volksleben. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1970; BAUSINGER, H. Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. Zeitschrift für Volkskunde. 1965, 61(1), 177–204; BAUSINGER, H. Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1971.

⁹ JOHLER, R. Doing European Ethnology in a Time of Change: The Metamorphosis of a Discipline (in Germany and in Europe). Traditiones 41, 2012, s. 245–255; STOKLUND, B.: European Ethnology between Two Turns of Centuries. The Danish Experience. In: Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000. Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2000, s. 47–59.

¹⁰ Považuji za velmi symptomatické, že potřebnost výzkumu vlastního oboru byla na Slovensku i explicitně pojmenována. Viz PROFANTOVÁ, Z. Význam dejín vedy pre existenciu disciplíny. Ethnologia Slovaca et Slavica. 2003, 30–31(1), 23–29.

století můžeme mluvit o směřování ke zcela svébytné a odlišně profilované disciplíně, a to včetně odlišné struktury mezinárodního zasíťování. V sedmdesátých a osmdesátých letech pak slovenská etnologie tu českou v mnoha aspektech „předechnala“ a vydala se svou vlastní cestou i v případě uzlových projektů, které byly původně plánovány jako důsledně československé (např. národopisný atlas). Jak výběrově ukazují v předložených statích, též míra internacionalizace nabývala v rámci české a slovenské etnologie různou intenzitu a důsledky, a proto se výzkum zaměřil primárně na prostředí teritoriálně české, pouze v případě nutných komparací (jako v případě etnokartografie) je Slovensku věnována hlubší pozornost.¹¹

¹¹ Na Slovensku byla dynamika zájmu o dějiny národopisu významně odlišná a dějinám oboru byla věnována obecně mnohem výraznější pozornost (a to i před rokem 1989). Ze souhrnných slovenských prací z posledních dvou desetiletí srov. zejm. KILIÁNOVÁ, G., ZAJONC, J. 70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied. Kontinuity a diskontinuity bádania a jednej inštitúcie. Bratislava: Veda, 2016; KILIÁNOVÁ, G. Ethnology in Slovakia in Crucial Historical Periods (after 1968 and 1989): From a Historical to a Social Sciences Discipline? Národopisná revue. 2017, 27(1), 65–76; KILIÁNOVÁ, G. Päťdesiat ročníkov Slovenského národopisu: bilancia vedeckého časopisu. In: ZAJONC, J., MÉSZAROSZOVÁ, M., KOSTOVSKÁ, I. Slovenský národopis. 1953–2002. Bibliografia. Bratislava: Zing print, 2013, s. 10–44; KILIÁNOVÁ, G. Mitteleuropean Ethnology in Transition. In: KOCKEL, U., NIC CRAITH, M., FRYKMAN, J. (eds.). A Companion to the Anthropology of Europe. Oxford: Wiley Blackwell, 2016, s. 103–121; SLAVKOVSKÝ, P. Slovenská etnografia (kompéndium dejín vedného odboru). Bratislava: Veda, 2013; BEŇUŠKOVÁ, Z., JÁGEROVÁ, M., NÁDASKÁ, K. (eds.). Dejiny slovenskej etnológie v 20. storočí. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Katedra etnológie a folkloristiky, 2013; ZACHAR PODOLINSKÁ, T., POPELKOVÁ, K. Story of Cohesion: On the History of an Academic Institution. Bratislava: Veda, 2023.

5. Přehled dosavadního výzkumu a pramenná základna využitá při přípravě studií

Předkládaný soubor studií vznikl během cca 10 let, kdy se – i za intenzivního přispění jejich autora – podařilo rozšířit užívanou pramennou základnu, identifikovat nové zdroje informací a realizovat celou řadu výzkumů, grantových projektů a publikací. Výzkum i pramenná základna je i přes tyto pokroky a existenci prvních syntetických kolektivních prací, na kterých jsem se podílel v rovině empirické a především koncepční, však stále v některých ohledech neukončený.

Obecně lze konstatovat, že sebereflexe české etnologie, pramenící mimo jiné i z minimálního povědomí o oborových dějinách, je dle mého názoru stále poměrně malá a často se projevuje neschopností pochopit oborová specifika a současné i minulé kvality národopisu, respektive etnologie na straně jedné, i neochotou vnímat a otevřeně přiznat a pojmenovat četná až temná místa ve vlastní minulosti na straně druhé. Ještě menší je, zdá se schopnost a ochota české etnologie zkoumat mezinárodní vazby oboru, ať už v důsledku určité „path dependency“ metodologického nacionalismu, či z praktických důvodů souvisejících s heuristickou náročností výzkumu.

Můj vlastní i šířeji vnímaný výzkum dějin etnologie není rozhodně věcí novou, pojednání cílící k poznání intelektuálních či institucionálních tradic oboru vznikala ve středoevropském kontextu již na konci 19. století. Starší i novější práce k dějinám české i německy psané etnologie před rokem 1945¹² jsou podstatné jednak jako zdroj informací pro poznání vývoje etnologie v předválečném období, jednak jako pramen důležitý pro období poválečné. V příručkách k oborovým dějinám, které vznikly v období 1945–1989, se totiž koncentrují dobové ideologicko-politické a další postoje autorů ve velmi srozumitelné podobě.¹³ Textů bezprostředně se vztahujících k dějinám oboru po roce 1945 bylo nicméně prozatím publikováno velice málo, jakkoli se dějiny oboru ve druhé polovině 20. století staly

¹² Z těch nejdůležitějších jmenujme HORÁK, J. Národopis československý. Přehledný nástin. In: Československá vlastivěda. Řada I, svazek II. Člověk. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1933, s. 305–698; BROUČEK, S. České národopisné hnutí na konci 19. století. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1979; LOZOVIUK, P. Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008; ALTMAN, K. Zibrtův Český lid a moravští národopisci. Český lid. 2003, 90(2), 173–183; ALTMAN, K. Česká etnografie a folkloristika na Moravě: od průkopníků k národopisnému hnutí (1800–1918). In: TYLLNER, L., UHEREK, Z. (eds.). Kultura – společnost – tradice. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie. Sv. I. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2005, s. 183–206.

¹³ Signifikantně ROBEK, A. Nástin dějin české a slovenské etnografie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.

v uplynulých letech opakovaným předmětem analytického bádání i pokusů o syntetické zpracování některých témat.

Nejnovější texty vzniklé po roce 1989 lze dělit dle několika kritérií, která reflektují jak kvalitu a komplexnost shromážděné faktografie, jejich teoretické ukotvení, tak dobu a účel jejich vzniku a „ideové“ zacílení. Jejich společným rysem je ovšem značný, byť ne absolutní metodologický nacionalismus (český, německý nebo slovenský) a minimální snaha reflektovat vliv mezinárodních kontaktů na rozvoj etnologie u nás.¹⁴

Texty bezprostředně porevoluční (období cca 1990–1995) jsou často interpretačně radikální a odmítající předrevoluční národopis jako zastaralý a nepřínosný. Narážíme v nich na „očistnou“ rétoriku, motivovanou snahou po rehabilitaci perzekuovaných badatelů a po odsouzení nejvážnějších excesů, ke kterým v éře státního socialismu docházelo. O více než čtvrtstoletí později by však vnímání těchto děl mělo být již maximálně kritické, a to nejen v případě všeobecně známých (být různě motivovaných) pamfletů.¹⁵ Vedle dobově ospravedlnitelné, ale dnes již problematické a křečovité snahy o tzv. vyrovnání s minulostí, koření v bezprostředně porevolučním výzkumu dějin českého, respektive československého národopisu i debata o vztahu etnologie a sociokulturní antropologie. V porevolučních letech se totiž projevila určitá bezradnost etnologů nad vymezením vlastní disciplíny, což nezřídka vedlo k upřílišněným pocitům, že obor jako celek a vše, co v jeho rámci před rokem 1989 vzniklo, jsou odsouzeníhodné. Doslova klasickým případem, kterému je věnována i jedna studie v tomto souboru prací, je tzv. etnografie dělnictva. Namísto relevantního srovnávání vývoje a úrovně českého národopisu s evropskou etnologií pak začala být česká etnologie hned po roce 1989 scestně poměřována se sociokulturní antropologií. Recentní výzkumy Nikoly Balaše odhalily i vyloženě osobní a zcela mimovědecké, řekněme mocenské, pozadí těchto „srovnávacích“ textů a působení některých badatelů.¹⁶

V pozdějším období (1995–2005) postupně vykrytalizoval směr důsledně empiricky pojímaných personálně-institucionálně zacílených studií, jež faktograficky a bio-bibliograficky

¹⁴ Stejná situace ovšem panuje v celé středovýchodní Evropě a mění se jen pomalu. Na potřebu integrálního studia dějin oboru v tomto prostoru nejnověji upozorňují LANGER, K., BALAŠ, N. Editorial: Skating on Thin Ice. Slovenský národopis. 2025, 73(2), 154–162. Studie zařazené do speciálního čísla časopisu Slovenský národopis, které tento editoria rámuje, se ovšem opět dosti významně drží jen kontextů národních etnologických škol.

¹⁵ Nejkriklavějším příkladem je bezesporu NAHODIL, O. Totalitní hodnocení totality. Praha: vl. nákl., 1995. Otevřeností a analytickou hloubkou tvoří výjimku např. studie JIŘÍKOVSKÁ, V., MIŠUREC, Z. Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948. Národopisný věstník československý. 1991, 50 (1), 5–35.

¹⁶ BALAŠ, N. A Crusade for Social Anthropology: An Analysis of Politics in Post-Socialist Debates. Sociologický časopis / Czech Sociological Review. 2024, 60(3), 239–266.

zaplňovaly bílá místa v dějinách oboru.¹⁷ Tento směr se ukázal být poměrně produktivní i v době pozdější a řadu textů tohoto zaměření využívám v prezentovaných studiích, některé z nich se do tohoto proudu bádání zároveň přiznaně řadí, aniž bych je považoval z nějakého důvodu za problematické.

Větší pozornosti se již kolem roku 2000 dostalo především vývoji oboru v přelomových obdobích (padesátá léta, období tzv. normalizace).¹⁸ Klíčová role bezprecedentních oborových koryfeů Otakara Nahodila a Antonína Robka však až do nedávných výzkumů zůstávala v rovině opatrných úvah. Soustavnější biografická pozornost byla věnována pouze osobnostem Karla Chotka a Antonína Václavíka, u ostatních se dodnes musíme spoléhat především na informace shromážděné v encyklopedických dílech. Opět spíše popisně a faktograficky byly zpracovány dějiny Národopisné společnosti a etnografických časopisů¹⁹ i některých akademických a univerzitních institucí a v souvislosti s významnými výročími bylo publikováno hned několik sborníků a almanachů obsahujících řadu dílčích studií i prvních pokusů o syntézu.²⁰ Jako jedna z mála sfér tzv. aplikované vědy bylo již na přelomu tisíciletí

¹⁷ BAHENSKÝ, F. Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963. In: KOSTLÁN, A., BARVÍKOVÁ, H., ĎURČANSKÝ, M., KODERA, P. (eds.). Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999). Práce z dějin vědy. 1. sv. Praha: Archiv Akademie věd České republiky v nakl. Arenga, 2000 s. 553–664; WOITSCH, J., BAHENSKÝ, F. Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969. In: KOSTLÁN, A. (ed.). Věda v Československu v období normalizace (1970–1975). Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001). Práce z dějin vědy. 4. sv. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003, s. 555–569; PETRÁŇOVÁ, L., BAHENSKÝ, F. Institucionální základna českého národopisu v letech tzv. budování socialismu a profilace hlavních periodik. In: HOLUBOVÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J. (eds.) Česká etnologie 2000. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 185–209. Můžeme sem řadit i dlouhou dobu vznikající nesmírně cenný biografický svazek Národopisné encyklopedie: BROUČEK, S., JEŘÁBEK, R., TYLLNER, L. et al. (eds.). Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek. Biografická část. Praha: Mladá fronta, 2007.

¹⁸ PETRÁŇOVÁ, L. Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963. In: KOSTLÁN, A., BARVÍKOVÁ, H., ĎURČANSKÝ, M., KODERA, P. (eds.). Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999). Práce z dějin vědy. 1. sv. Praha: Archiv Akademie věd České republiky v nakl. Arenga, 2000 s. 305–322; SKALNÍKOVÁ, O., PETRÁŇOVÁ, L. Etnografické studium v letech 1964–1975. In: KOSTLÁN, A. (ed.). Věda v Československu v období normalizace (1970–1975). Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001). Práce z dějin vědy. 4. sv. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003, s. 287–304.

¹⁹ SMRČKA, V. Dějiny psané národopisem. Praha: Česká národopisná společnost, 2011; WOITSCH, Jiří. Sto ročníků Českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů. Český lid. 2013, 100(1), 63–98; WOITSCH, J., SECKÁ, M. Nástin dějin časopisu. In: Český lid – etnologický časopis. Bibliografie. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2008, s. 9–15; VÁLKA, M. Národopisný věstník československý jako tisková platforma Národopisné společnosti československé a nástupnických organizací. Český lid. 2013, 100(1), 107–120. Srov. též monotematické číslo časopisu Národopisný věstník, 1996, roč. 55, obsahující stati k dějinám etnograficky zaměřených celostátních i regionálních periodik.

²⁰ Srov. zejména HOLUBOVÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J. (eds.) Česká etnologie 2000. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002 a dále TYLLNER, L. SUCHOMELOVÁ, M., THOŘOVÁ, V. (eds.). Etnologický ústav Akademie věd České republiky 1905–2005. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2005; POSPÍŠILOVÁ, J., NOSKOVÁ, J. (eds.). Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2006; VÁLKA, M., JEŘÁBEK, R. (eds.). Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity: 1945–2005. Brno: Masarykova univerzita, 2006.

zmapováno s odbornými i společensko-kulturními přesahy folklorní hnutí.²¹ Paralelně k faktograficky a tematicky značně partikulárně pojímanému psaní o dějinách etnologie se ve stejné době dále rozvíjel i specifický polemický diskurs, snažící se srovnávat dějiny etnologie s vývojem sociokulturní antropologie. Ten také vyústil v jedny z prvních pokusů o komplexní postižení oborových dějin.²² Velkým přínosem některých těchto prací je jejich komparativní zaměření na celou střední a východní Evropu, na druhou stranu nelze nevnímat určitou selektivnost při výběru jevů, které jsou v nich v rámci české národopisné tradice kritizovány.

Teprve po roce 2005 se české bádání dopracovalo k souhrnným pojednáním některých témat, byly publikovány některé teoreticky podnětné úvahy²³ a na rovině výzkumu německojazyčného národopisu se dostalo na úroveň srovnatelnou se situací v západní Evropě.²⁴ I v této době mělo mnoho publikovaných textů spíše jubilejní a tematicky i kvalitativně nevyvážený charakter. Konečně až po roce 2015 byly publikovány vedle dalších tematicky orientovaných syntéz²⁵ i teoreticky náročnější práce.²⁶ Nelze ovšem nevidět, že zejména u teoreticky sofistikovaných textů jde o díla, jež etnologii a etnologům věnují pozornost spíše okrajově, a to zejména v kontextu dějin příbuzných oborů (např. historie).²⁷ Nejvýznamnější

²¹ PAVLICOVÁ, M., UHLÍKOVÁ, L. (eds.). *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 1997; VONDRUŠKOVÁ, A. *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí v Čechách*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 2000.

²² Syntetizující ambice mají sborníky HANN, CH., SÁRKÁNY, M., SKALNÍK, P. (eds.). *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe*. Münster: LIT Verlag, 2005 a MIHĂILESCU, V., NAUMOVIC, S., ILIEV, I. (eds.). *Studying Peoples in the People's Democracies II. Socialist Era Anthropology in South-East Europe*. Münster: LIT Verlag, 2008 či BOŠKOVIĆ, A., HANN, C. (eds.). *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*. Zürich and Münster: LIT Verlag, 2013.

²³ V jednom z mála teoreticky promyšlených textů k dějinám našeho oboru nabízí Z. Uherek hned pět vysvětlení pro (jím dobře dokumentovaný) překryv politických událostí a periodizace vývoje etnografie u nás. Uherek uvažuje mimo jiné o tom, že se etnografie nechová jako věda, neboť se neřídí kuhnovským principem tzv. vědeckých revolucí. Otázka ovšem je, zda Kuhnova představa o skokových změnách paradigmatu, kritizovaná i v případě přírodních věd, je na vědy historické vůbec aplikovatelná. Srov. UHEREK, Z. *Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: Minulost, budoucnost, současnost a oddělení etnických studií*. In: HOLUBOVÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J. (eds.) *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 129–156. Srov. KUHN, T. S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikymenh, 1997. Komplexní kritiku Kuhna (a alternativní pojetí dějin vědy) formuloval např. I. Lakatos. Srov. soubory jeho textů: LAKATOS, I. *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978 a LAKATOS, I. *Mathematics, Science and Epistemology: Philosophical Papers Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

²⁴ Jde zejména o komplexní pojednání dějin folkloristiky z pera M. Šrámkové: ŠRÁMKOVÁ, M. *Česká prozaická folkloristika v letech 1945–2000 (přehled, vývoj, témata, bibliografie)*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2008 a průlomovou práci LOZOVIUK, P. *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008.

²⁵ Nejvýznamnější z nich je věnována tzv. folklornímu hnutí, které můžeme považovat za specifickou oblast aplikované etnologie. Srov. STAVĚLOVÁ, D.; ČERNÍČKOVÁ, K.; GREMLICOVÁ, D.; KRATOCHVÍL, M.; PAVLICOVÁ, M. a kol. *Tíha a beztíže folkloru: folklorní hnutí druhé poloviny 20. století v českých zemích*. Praha: Academia, 2021.

²⁶ Srov. např. BALAŠ, N. *Academia without Contention? The Legacy of Czechoslovak Ethnography and Folklore Studies in Czech Anthropology*. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2018, 54(3), 343–370.

²⁷ Interpretačně originální a teoreticky i znalostí zahraniční literatury podložený pohled na dějiny české etnologie podal zejména JANEČEK, P. *Etnografický výzkum*. In: DOUŠEK, R. a kol. *Úvod do etnologického výzkumu*.

texty různého zaměření (od dílčích empirických sond, přes edice rozhovorů s pamětníky po teoretické úvahy k dějinám oboru) a konečně i první pokus o syntetické zpracování dějin české etnologie ve 2. polovině 20. století pak přinesl multioborový výzkumný projekt *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou*, na jehož realizaci se podílel i autor tohoto textu.²⁸

Výzkum dějin etnologie tedy kromě vyloženě „klasických“, desítky let starých prací i ideologicky deformovaných textů může stavět hlavně na základech svobodného výzkumu po roce 1989. Zároveň je jím však v řadě negativních ohledů ovlivněn, a to již od samého počátku. Týká se to uvedeného ustrnutí bádání na úrovni faktografických přehledů o velmi dílčích tématech, vznikajících z potřeby zmapovat obrovské množství materiálu. Řada témat byla pro jejich obrovský a heuristicky těžko uchopitelný rozsah nahlížena jen na základě dojmů a osobních vzpomínek, přičemž k důslednému uplatnění kritické orálně-historické metodologie výzkumu došlo až v posledních několika letech. Limitující charakter pro otevřenost bádání o některých osobnostech a událostech mohou mít obavy etnologů působících již v předlistopadovém období ze zkratkovitých, senzacechtivých a „honem na čarodějnice“ zavánějících interpretací materiálů z archivů vzniklých z činnosti KSČ a zejména režimních bezpečnostních struktur (především StB). Poměrně hojné přímé i nepřímé doklady o vazbách některých národopisců k režimním represivním složkám, které jsem i já v některých textech tematizoval, samozřejmě existují a nelze je přehlížet, avšak náležitě kontextualizovaná interpretace příslušných archivních pramenů se jeví i nám být stále otevřenou badatelskou výzvou a úkolem do budoucna.

Stav bádání o dějinách etnologie ve střední Evropě a jeho výsledky proto stále hodnotím jako mezerovitý a některé jeho aspekty – zejména mezinárodní vazby české a československé

Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 11–119 (k dějinám středoevropské etnologie srov. zejm. s. 13–26). Dále viz ALTMAN, K. Úvod do studia dějin národopisu na Moravě. Brno: Masarykova univerzita, 2013; JANČÁŘ, J. Etnografie na Moravě a ve Slezsku v limitech 20. století. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2014; VÁLKA, M. a kol. Od národopisu k evropské etnologii. Brno: Masarykova univerzita, 2016; OLŠÁKOVÁ, D. Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století. Praha: Academia, 2014.

²⁸ Viz BAHENSKÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J., ALTMAN, K., BAHENSKÝ, F., DUCHÁČEK, M., HLAVÁČEK, J. a kol. Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989. Praha: Academia 2024. Další významné texty jsou otištěny v kolektivní monografii WOITSCH, J., JŮNOVÁ MACKOVÁ, A. eds. Etnologie v zúženém prostoru. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016 a monotematickém čísle Národopisného věstníku, 2017, roč. 76, č. 1. Viz též HLAVÁČEK, J. Promarněné naděje? Praktické a etické problémy orálněhistorického výzkumu tzv. intelektuálních elit. In: MÜCKE, P., BRYCHTA, M. Na hranicích mezi minulostí a přítomností. Současné perspektivy orální historie. Praha – Ostrava: COHA – Ostravská univerzita, 2016, s. 109–122 a HLAVÁČEK, J., BORTLOVÁ, H. (eds.). Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků. Praha: Academia, 2018. Tematicky významně užším text je v podstatě zaměřen jen na dvě pražská etnologická pracoviště) ale teoreticky promyšlenějším pandánem k výstupům z projektu Mezi státním plánem a badatelskou svobodou je monografie BALÁŠ, N. An ethnographic chieftom: epistemic arrest and knowledge production in Czechoslovak ethnography (1969–1989). New York: Berghahn, 2025.

etnologie – za málo probádané. Přitom samotný malý zájem českých etnologů o vlastní oborové dějiny a zejména jejich mezinárodní rozměr o něčem svědčí.²⁹ Může souviset s nízkým sebevědomím a oborovou identitou etnologů a minimální hrdostí na dějiny vlastní specializace, může jednoduše vyplývat z legitimního badatelského zájmu o úplně jiné vědecké problémy, může vycházet z nedostatečného školení v metodologii výzkumů soudobých dějin a dějin vědy apod. Nelze ovšem nevidět, že nezájem etnologů o dějiny disciplíny je v příkrém rozporu s pozoruhodnými badatelskými výkony české historiografie, která k dějinám dějepisectví v době státního socialismu snesla již úctyhodné množství analytických i syntetických prací. V mnohem lepší situaci, co se týče zpracování vlastních dějin, jsou např. sociologové i celé další obory i instituce, včetně přírodovědných.

Jednou z možných příčin samozřejmě může být i enormní rozsáhlost a zároveň pestrost a roztržitost pramenné základny. Jak vyplývá ze souboru předložených studií a dalšího výzkumu, který jsem v rámci studia mezinárodních vazeb české etnologie doposud realizoval, pramennou základnu tvoří samozřejmě samotné vědecké a popularizační odborné texty a dále vzpomínky, paměti, nekrology, výroční texty, dobová publicistika atd. Zároveň ale v podstatě neexistuje téma (a mezinárodního zasíťování naší etnologie se to týká obzvláště), které by se dalo studovat jen prostřednictvím nejčastěji používaných hermeneutických nebo bibliografických přístupů k tištěné etnologické produkci. Dějiny etnologie totiž nelze ani popsat, natož vysvětlit bez detailní znalosti obsahu mnohdy gigantických osobních a institucionálních fondů a sbírek řady archivů. Prezentované stati tudíž z významné části staví na výsledcích pramenného výzkumu, který zůstává v mnoha případech nedokončený, a řadu událostí a procesů bude potřeba ještě důkladně analyzovat i v širších badatelských týmech. Zásadním nedostatkem prezentovaného souboru statí, kterého jsem si vědom, je totiž absence výzkumu – s výjimkou drobných sond v archivu Nordiska museet ve Stockholmu a neuspořádaných fondech SIEF (International Society for Ethnology and Folklore) uložených v Meertens Instituut Královské nizozemské akademie věd a umění v Amsterdamu– absence soustavnějšího pramenného studia v zahraničí. Ten by se ovšem musel v komplexitě týkat např.

²⁹ Vice versa potom bohužel platí, že česká etnologie – jednoduše pro nedostupnost kvalitních textů srozumitelných zahraničnímu publiku – bohužel uniká pozornosti historiků oboru v Evropě. Anglicky či v jiných konferenčních jazycích bylo publikováno jen velmi málo textů, část z nich bohužel tvoří krajně problematické a osobními zájmy a animozitami rámované polemické práce srovnávající etnologii a sociokulturní antropologii z pera P. Skalníka. Nejnověji např. SKALNÍK, P. Power struggles and competing visions around paradigm shift: Socio-cultural anthropology in post-communist Czechia. *Cargo. Journal for Cultural/Social Anthropology*, 2020, 117–151. Vynikající úroveň dosahují naopak některé práce N. Balaše či P. Lozoviuka citované na jiných místech tohoto textu.

pozůstalostí a fondů řádově desítek až stovek osob a organizací, se kterými byli čeští etnologové s osobním a výzkumným kontaktem.

Konečně, vzhledem k tomu, že můj výzkum byl založen na mnohdy dlouhodobých interakcích s etnology působícími někdy již v padesátých letech 20. století, stala se jedním z heuristických a interpretačních pilířů výzkumu i metoda orálně-historická, resp. realizace biografických hloubkových rozhovorů s některými výzkumníky.

6. Témata studií a jejich zařazení do kontextu výzkumu dějin české etnologie

Předkládaný soubor studií tvoří sedm statí, které se zabývají dějinami české a evropské etnologie od 19. století do současnosti s důrazem na druhou polovinu 20. století. V této době byly internacionalizační procesy jednak objektivně značně limitovány, jednak jim v pozdějším výzkumu nebyla věnována dostatečná pozornost, protože *sensu stricto* nebyly vůbec předpokládány a v pramenech hledány.³⁰ Na rozdíl od již důkladně zmapovaných procesů tzv. sovětizace, kterou lze samozřejmě také považovat za specifickou formu internacionalizace bádání,³¹ či spolupráce se státy tzv. Východu, tím mám samozřejmě na mysli spolupráci se svobodnou vědou na tzv. Západě, které v předloženém souboru studií věnuji primární pozornost.

Ve skutečnosti můžeme až absolutní absenci mezinárodních kontaktů konstatovat pouze pro raná padesátá léta 20. století. Deklaratorní nástup marxismu jako základního konceptuálního rámce výzkumu v této době neznamenal výrazný metodologický posun a stalinisticky deformovaný marxismus byl spíše než metodologickou inovativností typický specifickými „aplikacemi“ oborového vědění, jakým bylo např. angažmá některých etnologů v „boji za vědecký ateismus“. Výkladní skříní oboru se měl stát výzkum průmyslového dělnictva a horníků, nicméně snaha po dokumentaci kulturních jevů na venkově ohrožených masovou industrializací (dolování, výstavba přehrad) posilovala i tendence k vyložené deskriptivnímu historickému studiu rurální kultury v duchu prvorepublikových tradic oboru. Za nejvýraznější ztrátu pro obor musíme považovat likvidaci metodologického směřování některých badatelů směrem k ruskému formalismu, nebo americké kulturní antropologii. Protěžované studium dělnictva, jak ukazují ve stati *Kam zmizela etnografie dělnictva*, nepřineslo – ačkoliv tematicky rezonovalo s proměnami etnologie v Evropě – vlastně žádné teoretické inovace a nepřispělo ani k mezinárodnímu zasítování domácího výzkumu.

³⁰ Výjimky jsou bohužel velice nečetné. srov. např. DVOŘÁKOVÁ, H. Neznámý pokus o „zasítování“. Kontakty českých a německých badatelů v letech 1963–1969. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 257–264, ve které autorka odhalila mimořádnou důležitost čistě osobních vazeb pro výzkumnou internacionalizaci.

³¹ K procesu sovětizace a možnostem jej konceptualizovat nejen jako změnu ideologickou, ale též teoreticko-metodologickou srov. KOFFER, B. *Ethnography in the ČS(S)R: Scientification through Sovietization?* In: BRUNNBAUER, U., KRAFT, C., SCHULZE WESSEL, M. (eds.). *Sociology and ethnography in East-Central Europe and South-East Europe: Scientific self-description in state socialist countries*. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 20. bis 23. November 2008. München: Oldenbourg Verlag, 2011, s. 173–184 a KILIÁNOVÁ, G., POPELKOVÁ, K. *Zavádzanie marxistickej etnografie v národopise na Slovensku: zmena vedeckého myslenia?* *Slovenský národopis*. 2010, 58(4), 410–424. Citované autorky v sovětizaci/marxizaci metodologickou změnu spíše neshledávají, poněkud odlišné stanovisko zaujímá GRILL, J. *Struggles for the Folk. Politics of Culture in Czechoslovak Ethnography, 1940s–1950s*. *History and Anthropology*. 2015, 26(5), 619–638.

Všechny zmíněné procesy v různé intenzitě pokračovaly i v dalších cca patnácti až dvaceti letech, jež charakterizuje velice pozvolné společensko-politické uvolňování, které se silně projevilo zejména v rovině kulturní a umělecké. V rámci etnografie a folkloristiky, jak se obor u nás nově a důsledně nazýval, můžeme období od poloviny padesátých let do nástupu normalizace vnímat jako dobu personálně-ideologické stabilizace oboru, která byla oproštěna od nejvýraznějších excesů stalinistického pojetí vědy a vědní politiky. V některých případech dokonce došlo na počátku šedesátých let 20. století někdy k až dramatickému rozvolnění a demokratizaci poměrů (např. mocenský pád stalinisty Otakara Nahodila). Po letech radikálního omezení styků se zahraničím byla etnologie nově obohacena i o stále intenzivnější mezinárodní spolupráci, i když zatím převážně jen s tzv. spřátelenými státy (založení Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně [MKKKB] v roce 1959).³²

V šedesátých letech se obor částečně dostal do vleku vývoje ve třetím světě, v jehož důsledku byla do českého prostředí prostřednictvím státního plánování a konkrétních výzkumných úkolů implementována tzv. cizokrajná etnografie – teoreticky evolucionistická a ve své době oceňovaná pro nesmlouvavý marxismus, avšak zároveň jasně směřující k tolik potřebné internacionalizaci výzkumu. V atmosféře již velice citelného společensko-politického a kulturního uvolnění zároveň došlo k bezprecedentnímu propojení mnoha jednotlivců i institucí s prostředím „západní“ vědy na poli klasických etnologických témat: studia hmotné agrární kultury, muzeologie a etnokartografie. Systematicky konstituovány – na teoreticky poměrně solidní úrovni – začaly být i nové specializace, jako např. tzv. etnografie současnosti.³³ Pokusy o institucionalizaci zcela nových vědních oborů mimo etnologii (sociokulturní antropologie) však byly díky malé kvalitě a přehledu domácího odborného prostředí a stále přetrvávajícím ideologickým limitům neúspěšné.

Toto období, jak ukazují v několika studiích tohoto souboru, tak můžeme považovat za dobu nejintenzivnějšího budování národních i mezinárodních badatelských sítí napříč západní i východní Evropou, což bylo významně posíleno konflikty v rámci západoevropské etnologie, ze kterých dokázali čeští badatelé těžit a které byly zároveň výhodné pro „západní“ proponenty skandinávského pojetí srovnávací evropské etnologie.³⁴ Též sféra muzejní etnografie, vč. muzeí

³² FROLEC, V. 30 Years of the International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans (MKKKB). *Ethnologia Slavica*. 1991, 23, 255–263.

³³ Opožděným publikačním výsledkem tohoto teoretického kvasu je např. práce SKALNÍKOVÁ, O., FOJTÍK, K. *K teorii etnografie současnosti*. Praha: Academia, 1971.

³⁴ K odborným a organizačním konfliktům v západoevropské etnologii v padesátých až sedmdesátých letech 20. století srov. ROGAN, B. The Troubled Past of European Ethnology. SIEF and International Cooperation from Prague to Derry. *Ethnologia Europaea*, 2008, 38(1), 66–78; ROGAN, B. When the Folklorists Won the Battle but Lost the War: The Cumbersome (Re-)Birth of SIEF in 1964. *Cultural Analysis*, 2014, 13, 23–50; ROGAN, B.. From CIAP to SIEF. Visions for a Discipline or Power Struggle? In: NIC CRAITH, M., KOCKEL, U., JOHLER,

v přírodě, u nás v tomto období procházela dynamickou expanzí a došlo k jejímu mezinárodnímu zasíťování.

Jak ve statích dokládám, do vcelku dynamického a na mezinárodní spolupráci v některých případech silně orientovaného vývoje etnografie a folkloristiky v českých zemích, který po stalinistické epizodě směřoval k zřetelné konvergenci s vývojovými trendy v západní (hlavně skandinávské a německojazyčné) etnologii,³⁵ tedy setrvání na historicky založených výzkumech „protahovaných“ k tzv. soudobým kulturním a sociálním jevům a procesům, razantně zasáhla sovětská invaze v srpnu 1968, následné čistky a všeobecná změna společensko-politických poměrů, která se ve vědě začala projevovat v první čtvrtině sedmdesátých let 20. století. V posledním vývojovém období, kterému v textech věnuji intenzivní pozornost, bylo na počátku tzv. normalizace samotné zachování existence oboru na akademické úrovni podmíněno podřízením oficiální ideologii a eliminací z různých důvodů nežádoucích specializací (což se týká především folkloristiky)³⁶ a kontaktů s tzv. západní vědou.

Druhou polovinu let sedmdesátých a osmdesátá léta 20. století tedy lze označit za období de-internacionalizace a teoreticko-metodologického zaostávání českého prostředí za vývojem evropské etnologie a otrockého přebírání sovětských paradigmat v míře nezřídka překonávající padesátá léta 20. století (např. bromlejovské výzkumy etnických procesů). Nicméně i při spíše negativním hodnocení poslední předlistopadové etapy ve vývoji etnologie nesmíme zapomínat, že právě v této době se formují některé z nejvýraznějších nik svobodného bádání a stejně jako v jiných sférách dobové vědy a kultury roste význam mimosystémového („disidentského“) prostředí. Též výsledky oficiální vědy si v mnoha ohledech zachovávaly mezinárodně srovnatelné parametry, což se týká např. studia lidové architektury, etnokartografie (především na Slovensku) či systematických výzkumů tzv. socialistické vesnice a dělnictva (tzv. pražská škola etnografie dělnictva).

Společenský zvrat roku 1989 vedl k rychlé formální restrukturalizaci oboru, který se ovšem ještě v devadesátých letech 20. století a částečně i v současnosti vyznačuje zvláštní

R. (eds). *Everyday Culture in Europe: Case-Studies and Methodologies*. London: Ashgate, 2008, s. 19–64; DOW, J. R., LIXFELD, H. (eds.). *German Volkskunde: A Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation (1967–1977)*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

³⁵ K proklamovaným výzkumným úkolům tehdejší evropské etnologie srov. ERIXON, S. *European Ethnology in our Time*. *Ethnologia Europaea*, 1967, 1(1), s. 3–11; ERIXON, S. *Urgent Ethnological Tasks*. *Ethnologia Europaea*, 1967, 1(1), 163–169, v retrospektivě potom ROGAN, B. *The Troubled Past of European Ethnology*. *SIEF and International Cooperation from Prague to Derry*. *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 38, 2008, 66–78.

³⁶ Srov. JANEČEK, P. *Česká prozaická folkloristika v letech 1945–1989 v mezinárodním kontextu*. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 226–243.

kombinací jak neskryvané návaznosti na některé přístupy z let 1945–1989 i doby starší, tak jejich absolutní negace.³⁷ To se týká i konkrétních badatelských téma a jejich mezinárodního propojení. Zatímco etnokartografické výzkumy byly po roce 1989 a znovu v důsledku tzv. prostorového obratu v humanitních a sociálních vědách po roce 2010 revitalizovány a propojeny s děním v Evropě, empiricky velmi produktivní etnografie dělnictva zůstává dodnes „zapomenuta“. V některých statích v tomto souboru je i těmto velmi recentním a neuzavřeným procesům věnována pozornost.

³⁷ BALAŠ, N. Academia without Contention? The Legacy of Czechoslovak Ethnography and Folklore Studies in Czech Anthropology. Sociologický časopis / Czech Sociological Review. 2018, 54(3), 343–370.

7. Evropské kontexty: Skandinávie a Švýcarsko

WOITSCH, J. *Od folklivsforskning k evropské etnologii, antropologii a zpět: švédská etnologie v 19. až 21. století. Národopisná revue. 2017, 27(3), 224–235. ISSN 0862-8351. E-ISSN 2570-9437.*

WOITSCH, J. *Vlastní cestou? Švýcarská etnologie v 19. a první polovině 20. století. Národopisná revue. 2019, 29(1), 15–29. ISSN 0862-8351. E-ISSN 2570-9437.*

WOITSCH, J. *Mezi ruchadlem a Českou chalupou. (Ne)objevení „lidové“ invence v 19. století a jeho důsledky pro výzkum tzv. lidové kultury. In: MACHALÍKOVÁ, Pavla, PETRASOVÁ, Taťána, WINTER, Tomáš, eds. Zrození lidu v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 39. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století: Plzeň, 28. února–2. března 2019. Praha: Academia, 2020, s. 15–28. ISBN 978-80-200-3066-5.*

Dějiny etnologie a sociokulturní antropologie v Evropě v 19. a 20. století jsou v rámci dominantního narativu často interpretovány z pohledu vývoje oboru v rámci významných národních diskurzů zformovaných v badatelských tradicích velkých koloniálních mocností (Velká Británie, Francie), případně prostřednictvím v mnoha ohledech problematické tradice *Volkskunde* v Německu. Tím mimo jiné dochází k nežádoucí redukci přínosu značně variabilních a širokých německojazyčných intelektuálních tradic a přehlížených jiných typů *Volkskunde* (národopisu), než byl ten (velko)německý.³⁸ Na základě zjištění dlouhodobě prováděného výzkumu, prezentovaného v předložených statích, se však jako neméně významné a pro český prostor v určitých obdobích až formativní ukázaly být geografické a intelektuální prostory Švédska, resp. celé Skandinávie a zároveň specifická varianta německojazyčné *Volkskunde* pěstovaná od sklonku 19. století ve Švýcarsku. V obou případech se jedná o země střední Evropy relativně geograficky vzdálené a kulturně v mnoha aspektech odlišné, s vývojem etnologie v českých zemích ale sdílející množství vývojových paralel, které z nich zejména ve 20. století učinily specifické „laboratoře“ etnologického výzkumu. V obou případech šlo zároveň o přímý inspirační zdroj pro některé české etnology i celé výzkumné specializace pěstované u nás.

³⁸ GERNDT, H. (ed.): *Volkskunde und Nationalsozialismus*. München: Münchner Vereinigung für Volkskunde, 1987; KORFF, G.: *Namenwechsel als Paradigmenwechsel? Die Umbenennung des Faches Volkskunde an deutschen Universitäten als Versuch einer Entnationalisierung*. In: WEIGEL, S., ERDLE, B. (eds.). *Fünfzig Jahre danach: Zur Nachgeschichte des Nationalsozialismus*. Zürich: Hochschulverlag AG, 1996, s. 403–434.

Tři předkládané studie jsou proto zásadním empirickým i interpretačním rámcem, který umožňuje v dalších studiích v tomto souboru sledovat specifické personální i obecně vědecké (přebírání teorií, zapojení do výzkumných projektů) kontakty, překračující v případech Švédska i Švýcarska ve druhé polovině 20. století tzv. železnou oponu. Význam švédské a švýcarské etnologie, zdaleka nejen pro české prostředí ale i ro vývoj evropské etnologie jako celku, byl přitom dán hned několika faktory.

Obě země si v době 2. světové války udržely politickou neutralitu a tato neutralita umožnila jejich akademickým obcím do značné míry udržet kontinuitu už ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století originálního a špičkového bádání.³⁹ Mezinárodní kontakty tak byly v prostředí relativně stabilně fungujících institucí pěstovány i období, kdy byla etnologie v Německu (a samozřejmě i v českých zemích) buď přímo ideologicky deformována nacionálním socialismem a rasovými teoriemi, případně bylo svobodné etnologické bádání úplně nemožné, nebo odsunuté maximálně do prostředí muzeí a spolků. Tato výzkumná kontinuita, spojená s mimořádným materiálním zázemím a absencí válečných hyátů, umožnila v obou případech vznik specifických národních etnologických škol – švédské *folklivsforskning* a později *srovnávací evropské etnologie* a švýcarské varianty *Volkskunde*, později konvergujících v evropskou etnologii. Tyto školy se staly v některých aspektech metodologickými i organizačními vzory pro jiné části Evropy (typicky pro Rakousko a částečně i pro poválečné demokratické Německo) a významné inspirace, byť někdy nepřiznaně, v nich hledali i národopisci z českých zemí.

Kořeny výše charakterizovaného unikátního postavení švédské a švýcarské etnologie ale byly samozřejmě starší. Švédský *folklivsforskning* (doslovně výzkum života lidu) se začal formovat již v 19. století. Na rozdíl od mnoha středoevropských zemí, vč. českých, kde byl zájem o lidovou (selskou, venkovskou) kulturu rámován kontexty národních hnutí v rámci multietnických říší, bylo Švédsko konstituovaným státním útvarem s dlouhou historií suverenity i velmocenskou minulostí. Švédští badatelé tak nebyli, na rozdíl od národopisců středoevropských, primárně nuceni „dokazovat“ existenci švédského národa a svébytnost etnicko-nacionálně a esteticky selektivně definované tradiční lidové kultury. Místo toho se jejich pozornost, po ztrátě Finska (1809) a rozpadu unie s Norskem (1905), obrátila k redefinici vlastní identity v rámci skandinávského prostoru a k dokumentaci mizející a *de facto*

³⁹ Ve Švýcarsku to ovšem mělo i celou řadu kontroverzních aspektů. Srov. GANSOHR-MEINEL, H. *Volkskunde und Nationalsozialismus in der Schweiz: Die geistige Landesverteidigung*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1993, 89, 1–26.

supraetnický chápané agrární kultury v době nastupující a ve Švédsku (zejm. jeho centrálních a severních částech), velmi rychlé industrializace a modernizace.

Ve studii *Od folklivsforskning k evropské etnologii* ukazují, že tento moderní zájem švédských badatelů navazoval na poměrně hluboké protoetnografické kořeny, sahající až k dílu Olausse Magnuse *Historia de gentibus septentrionalibus*, které přineslo první popisy života „seveřanů“ a zejména Sámů. Ke zformování moderní etnologie však ve Švédsku – a tím se zdejší situace neliší od jiných částí Evropy – došlo až v 19. století. Specifikem formování švédské etnologie potom byla mimořádná role muzeí. Osobnost Artura Hazelia, zakladatele Nordického muzea (*Nordiska museet*) a muzea v přírodě *Skansen*, vtiskla ve formativní epoše vývoje oboru švédské etnologii silný důraz na materiální kulturu⁴⁰ (což bylo v pozdějších letech velmi příhodné pro budování vědeckých kontaktů s etnologou ve střední Evropě), muzejní prezentaci lidové kultury a edukaci veřejnosti. Hazelius a jeho následovníci přitom nebudovali muzea jen jako kumulativně vytvářené sbírky artefaktů, ale jako regulérní výzkumné instituce s ambicí pokrýt celou „nordickou“ oblast. Tento panskandinávský (ovšem nikoliv neokoloniální) rys švédské etnologie, zahrnující zájem o Norsko, Dánsko, Finsko, Island, Grónsko, ale i kulturu Sámů, severoamerických Inuitů či pastevců sobů na zápasní Sibiři umožnil švédské etnologii rozvíjet komparativní přístupy mnohem dříve, než se staly standardem v jiných zemích.

Právě přítomnost „vnitřního jiného“ – tedy Sámů a související výzkum sámské kultury – dostala švédskou etnologii velmi brzo na pomezí mezi typickým směřováním evropské etnologie (zkoumající vlastní území, resp. národ) a sociokulturní antropologií (zkoumající exotické jiné). Švédsko, které ztratilo své nepatrné „klasické“ koloniální državy v Karibiku i polokolonie v podobě Finska a Norska, si kompenzovalo koloniální výzkum (typický pro tradice britské či francouzské či americké antropologie) právě komparativním studiem Sámů a arktických oblastí. To vedlo k tomu, že ve Švédsku již od 19. století existovala silná tradice výzkumu „jinakosti“, která tvořila přirozený most k obecnějším úvahám o fungování kultur a společností, využívajícím právě výše uvedené komparativní přístupy. To vše se nejpozději v padesátých a šedesátých letech zúročilo v programu srovnávací evropské etnologie Sigurda Erixona.

Situace ve Švýcarsku byla ve stejné době diametrálně odlišná a determinovala zcela jiný vývoj oboru, paradoxně ovšem vedoucí k podobným výsledkům v podobě upřednostňování etnický relativně neutrální komparistiky. Stát složený z mnoha kantonů s vysokou mírou

⁴⁰ LÖFGREN, O. Scenes From a Troubled Marriage. Swedish Ethnology and Material Culture Studies. *Journal of Material Culture*, 1997, 2, 95–113.

autonomie, čtyř jazykových oblastí a dvou dominantních konfesí, nemohl svou identitu – a ani etnologický výzkum – stavět na konstrukci jednotného jazyka či etnicity a jednotné tradiční kultury, jako tomu bylo v případě *Volkskunde* v Německu, nepřítomen byl taktéž výrazný element „vnitřního jiného“. Etnologie potom ve Švýcarsku od samého počátku též nesloužila jako nástroj etnicko-jazykového nacionalismu, ale stala se spíše vědeckým nástrojem pro analýzu extrémní geografické a kulturní rozmanitosti. I ve Švýcarsku etnologie jako vědecký obor postupně vznikla v 19. století, přičemž specifickou podobu oboru vtiskl už přelomu 19. a 20. století především Eduard Hoffmann-Krayer, který byl – podobně jako Artur Hazelius – úspěšným organizátorem vědeckého života. Na rozdíl od něj ale formuloval na evropské poměry velmi brzy i originální teoretické postuláty vymezující samotnou podstatu oboru.

Hoffmann-Krayerova klíčová stať *Die Volkskunde als Wissenschaft*,⁴¹ které ve stati *Mezi ruchadlem a Českou chalupou* věnuji zevrubnou pozornost (zejména s ohledem na její dopady a ohlasy v české etnologii), představovala teoreticky komplexní a zároveň poměrně striktní rozchod s romantickým, v zásadě ještě Herderovským pojetím *Volkskunde*, které v této době dominovalo německojazyčnému prostoru (a *Volkskunde* v samotném Německu ovlivňovalo ještě po několik dalších desetiletí). Hoffmann-Krayer totiž definoval etnologii nikoliv jako studium „duše národa“ (*Volksseele*), ale jako studium *vulgus* (lidu ve smyslu nižších sociálních vrstev, charakteristických primitivním kolektivním myšlením a tradicí) v kontrastu k *populus* (lidu ve smyslu elit či politického národa, charakteristických individualitou a modernizací). Tento přístup, ačkoliv vyvolal již ve své době polemiku a byl kritizován mj. pro inherentní elitářství až kulturní rasismus, umožnil švýcarské etnologii studovat kulturní jevy bez ohledu na jejich (konstruovaný) nacionální charakter a původ a soustředit se na komparativní studium vybraných kulturních procesů.

Jak jsem se pokusil ukázat, zatímco hybnou silou švédské etnologie byla v jejím formativním období snaha celostně a zároveň anacionálně zkoumat nordický prostor, specifikem švýcarské etnologie se stala jednak teoreticky sofistikovaná definice předmětu studia, jednak, což bylo pro pozdější vývoj možná ještě podstatnější, geografická orientace na alpský prostor (zahrnující i „mimošvýcarské“ oblasti vč. Itálie, Francie, Slovinska a Rakouska). Alpy byly vnímány jako specifický kulturní areál, který konzervuje archaické formy života a determinuje specifické sociokulturní adaptační strategie (transhumance, kolektivní správa pastvin). Postupným prohlubováním a teoretickým promyšlením těchto konceptů, jak ukazují na osobě Richarda Weisse ve studii *Vlastní cestou?*, švýcarská etnologie již v padesátých

⁴¹ HOFFMANN-KRAYER, E. *Die Volkskunde als Wissenschaft*. Zürich: F. Amberger, 1902.

a šedesátých letech 20. století směřovala ke komplexním nadregionálním analýzám adaptace člověka, resp. populací na extrémní přírodní podmínky. To částečně souznělo, částečně dokonce předznamenávalo, kulturně-ekologické a obecně ekologicko-deterministické směry v humanitních a sociálních vědách obecně, v amerických variantách kulturní ekologie a kulturního materialismu zvlášť. Takové způsoby uvažování zároveň byly, přinejmenším zčásti, svým materialismem a explicitním i implicitním marxismem inspirativní a přijatelné i pro vědecké prostředí střední a východní Evropy.

Právě pod vlivem švýcarských a švédských teoretiků oboru se po – dogmaticky marxistické až stalinistické kapitole odborného směřování – k velmi modernímu ekologickému determinismu (např. při vysvětlování specifík šumavského zemědělství) přiklonil v šedesátých letech 20. století i významný představitel české etnologie Jaroslav Kramářík, obdobné stopy, vč. osobních vazeb na skandinávské a britské badatele můžeme identifikovat i v některých úvahách Jána Podoláka o horském transportu a pastevectví na Slovensku. Právě padesátá a šedesátá léta přitom byla ve Švédsku i Švýcarsku obdobím vrcholného vlivu některých klíčových teoretiků oboru i obdobím maximálního zapojení těchto zemí, stejně jako Československa, do specifických mezinárodních vědeckých sítí.

Ve dvou zde shrnovaných textech (*Od folklivsforskning k evropské etnologii a Vlastní cestou?*) přitom věnuji pozornost především dvěma klíčovými již zmíněným osobnostem švédské a švýcarské etnologie: Sigurdu Erixonovi a Richardu Weissovi. Sigurd Erixon patří mezi vůbec nejvýznamnější osobnosti dějin etnologie v Evropě a ovlivnil obor ve skutečně globálním měřítku. Erixon, jak svým vlastním výzkumným působením propojujícím v duchu již zmíněných specifík vývoje oboru ve Švédsku univerzitní a extrémně vlivnou a vědecky produktivní muzejní sféru, tak mezinárodními projekty, v jejichž pozadí stál, se pokusil (jen částečně úspěšně) změnit švédskou *folklivsforskning* z pouhé komparativní disciplíny na moderní sociální vědu – evropskou etnologii, v jeho vlastní terminologii na „univerzální vědu o člověku“.

V roce 1937, v úvodníku jím založeného časopisu Folk-Liv, Erixon prezentoval nutnost studovat tzv. lidovou kulturu napříč Evropou jako celek a poprvé použil termín „regionální evropská etnologie“, ⁴² později a dodnes používaný bez adjektiva regionální. Ještě před druhou světovou válkou a cca třicet let před podobným zvratem v německé etnologii odmítl

⁴² ERIXON, S. Regional European Ethnology I. Main Principles and Aims with Special Reference to Nordic Ethnology. Folk-liv. 1937, 1, s. 89–108. Viz též jeho další úvahy ERIXON, S. Regional European Ethnology II. Functional Analysis – Time Studies. Folk-liv. 1938, 2, 263–294 a ERIXON, S. European Ethnology as Social Science. In: Actes du Congrès International d’Ethnologie Régionale. Arnhem 1955. Arnhem, 1956, s. 56–61.

sebestřednost národních etnologických škol a postuloval potřebu srovnávacího studia sociální a materiální kultury napříč kontinentem, čímž anticipoval dnes zcela standardní posun od dokumentace etnicko-jazykových specifik k obecnému výzkumu „způsobu života“ a zejména sociálních struktur. Erixon chápal „život“ (*liv*) jako dynamický jev a tradiční švédský *folklivsforskning* se pokusil redefinovat směrem ke studiu sociálních vazeb a – ačkoliv muzejník – nikoliv jen statické artefaktové kultury. Jeho práce, což bylo pro některé česky píšící badatele (většinově ovšem nepřiznaně) důležitým inspiračním zdrojem, o vesnickém stavitelství, sídlech a bydlení proto nesměřovaly jen k obvyklé národopisné klasifikaci, ale šlo *de facto* o antropologizující studie o tom, jak prostor formuje sociální vztahy, jak se v materiální kultuře odráží sociální stratifikace a symbolické významy artefaktů či jak materialista sídel a obydlí fixuje proces difuze inovací. V našem prostředí byl těmito přístupy mimořádně silně ovlivněn jak již zmíněný Jaroslav Kramařík, tak – a možná ještě výrazněji a přímo při přemýšlení o lidové architektuře – muzejník a etnolog Jiří Langer. Langerovy vazby na skandinávské prostředí (především muzejní) přitom byly již od šedesátých let 20. století opravdu mimořádně silné.⁴³

Ve Švýcarsku, jak se pokouším ukázat ve studii *Vlastní cestou?* sehrál podobně formativní roli Richard Weiss,⁴⁴ jakkoliv si jej neformálně dovoluji hodnotit jen jako „polovičního Erixona“. A to zejména s ohledem na menší až nevýznamný dopad jeho organizačního působení na celoevropské úrovni. Naopak jeho čistě teoretický přínos pro rozvoj etnologického myšlení byl v mnoha ohledech s Erixonem zcela srovnatelný, zejména díky promyšlené integraci strukturálního funkcionalismu do výzkumu empiricky „klasických“ etnologických témat. Weiss, ovlivněný nepochybně svým pobytem v Paříži a detailní znalostí francouzské sociologie, aplikoval funkcionalistické přístupy na empirický materiál tradiční lidové kultury až překvapivě úspěšně a rychle se mu švýcarskou etnologii podařilo oprostit od starších historicko-filologických přístupů. Weissův funkcionalismus přitom spočíval v přesvědčení, že kulturní jevy nejsou pouhými přežitky (*survivals*), jak bylo běžné

⁴³ Langer „skandinávské“ inspirace uplatňoval jednak jako muzeolog při návrzích a realizacích muzeí v přírodě v Československu a zpracovávání metodických podkladů, tak při formulaci vědeckých textů o lidové architektuře, z nichž většina ovšem vyšla až po roce 1989. Srov. např. LANGER, J. (ed.). Národopisná muzea v přírodě: Teoretická a metodická východiska k realizaci. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě, 1981; LANGER, J.; VÁŘEKA, J. Naše lidové stavby: pro čtenáře od 12 let. Praha: Albatros, 1983; LANGER, J. Co mohou prozradit lidové stavby: Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce. Rožnov pod Radhoštěm: Ready, 1997; LANGER, J., BOČKOVÁ, H. Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských: syntéza mezinárodního výzkumu. Ostrava: Šmíra-Print, 2010; LANGER, J. Beskydy: Stavby a život v nich. Třinec: Wart, 2011.

⁴⁴ GYR, Ueli. Von Richard Weiss zu Arnold Niederer. Zwei alpine Forschungsexponenten im Vergleich. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 2006, 102, 231–250; GYR, U. Richard Weiss – Standorte und Werk einer volkskundlichen Symbolfigur. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 2009, 105, 65–80.

v klasických evolucionismem ovlivněných pracích, ale funkčními součástmi živého kulturního systému. Pokud se v kontextu horského alpského kopaničářství či transhumančního pastevectví používalo archaické zemědělské nářadí, nešlo o zakonzervované pozůstatky (romanticky konstruované) minulosti či „lásku k tradici“, ale o funkční adaptaci na daný ekologický a ekonomický kontext.

Tento přístup umožnil Weissovi rámovat studium tradice jako racionálního chování a adaptace a opět byl – což je pro výzkum internacionalizace etnologického bádání ve střední Evropě extrémně podstatné – z řady důvodů nejen srozumitelný pro etnology v českých zemích a v určitém smyslu akceptovatelný i zdejšími ideology. Stejně srozumitelný a pro středoevropské prostředí přijatelný pak byl i Weissův způsob až anacionálního chápání kultury. V práci *Volkskunde der Schweiz*⁴⁵ totiž konceptuálně i terminologicky důsledně rozlišoval mezi „švýcarskou lidovou kulturou“ (což by předpokládalo existenci jednotného švýcarského etnika) a „lidovou kulturou Švýcarska“ (kulturou vyskytující se na území státu). Tento teritoriální princip, vázaný na výše zmíněnou jazykovou a kulturní diverzitu Švýcarska Weiss a švýcarskou etnologii až dramaticky odlišoval od soudobých teoretiků oboru v Německu, kteří i bez přímé návaznosti na politický nacionální socialismus programově etnizovali a nacionalizovali i konkrétní artefakty hmotné kultury (lidové stavby, zemědělské náčiní).⁴⁶ Zatímco německá *Volkskunde* tak byla ještě ve čtyřicátých letech 20. století stále charakterizována (nacifikací vědy posíleným) tzv. etnickým principem etnologického výzkumu, tedy hledáním „německosti“ bez ohledu na hranice, Weiss prakticky dokazoval, že vědecky možné a produktivní je studovat kulturu konkrétního území jako celku bez ohledu na různým způsobem konstruovanou etnicitu jeho obyvatel. Tím mj. položil – spolu s obdobně anacionálně uvažujícím Erixonem – základy pro moderní teritoriální etnokartografii vč. etnokartografie české, resp. československé, které věnuji pozornost na jiném místě tohoto textu.

Přes určité rozdíly, kdy Erixon směřoval švédskou etnologii ke srovnávací evropské sociální vědě, zatímco Weiss se soustředil na hloubkovou, strukturálně-funkční analýzu specifického (švýcarského/alpského) prostoru, se oba badatelé nezávisle na sobě protínali v klíčovém bodě extrémně podstatném a autenticky rezonujícím i u celé řady středoevropských badatelů a paradoxně i v prostředí středo a východoevropské vědní ideologie: Odmítali

⁴⁵ WEISS, R. *Volkskunde der Schweiz. Grundriss*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag, 1946.

⁴⁶ Pro naši etnologii byl v tomto směru mimořádně důležitý zejména rodák z Vrchlabí Bruno Schier, jehož velmi kvalitní a promyšlená, avšak zároveň konceptuálně striktně etnizující práce o středo a východoevropské lidové architektuře iniciovala celou řadu výzkumů v prostředí (jazykově) českého národopisu, který se snažil mj. dokázat absenci „etnicity artefaktů“. Viz SCHIER, B. *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1932.

romantický nacionalismus 19. století (v ideologickém žargonu některých debat padesátých let v Československu „buržoazní národopis“) a snažili se vybudovat etnologii jako empirickou srovnávací vědu. Oba také kladli důraz na studium „současnosti“, živé kultury, kultury městských sociálních skupin a proměn tradice. Opět je přitom potřeba zdůraznit, že tyto přístupy byly mimořádně blízké celé řadě směrů deklaratorně marxistické české etnologie padesátých a šedesátých let 20. století, které se formálně vymezovaly proti „buržoazním pavědám“, reálně se však snažily, jak ukazují i ve studiích zařazených do tohoto souboru (např. na etnokartografickém výzkumu), o konceptuální a tematickou inovaci naší etnologie. A to zcela v souladu s trendy ve Švýcarsku a Skandinávii.

Právě etnokartografie (viz též studii *Etnokartografie ve 20. století*) se totiž ve 20. století stala jedním z hlavních společných výzkumných přístupů evropské etnologie a Švédsko a Švýcarsko v tomto směru sehrály roli průkopníků a jejich atlasové projekty se staly přímou inspirací pro podobné snahy v Československu. Švédský etnografický atlas (*Atlas över svensk folkkultur*, ASF),⁴⁷ připravovaný pod vedením Sigurda Erixona od roku 1937, představoval vyvrcholení jeho snahy o systematizaci poznatků o švédské, teritoriálně a komparativně sledované, kultuře. Erixon v atlasovém projektu propojoval data z rozsáhlých dotazníkových akcí a dlouhodobých terénních výzkumů s informacemi z muzejních sbírek a archivů. Specifikem švédského atlasu přitom bylo, zejména v případě materiální kultury, že se nesoustředil pouze na formální klasifikaci a typologizaci artefaktů, ale snažil se mapovat i sociální kontexty jejich užívání.

I práce na švýcarském atlasu (*Atlas der schweizerischen Volkskunde*, ASV)⁴⁸ začaly pod vedením Paula Geigera a Richarda Weisse ve 30. letech 20. století a pokračovaly i během druhé světové války, přičemž první svazky začaly vycházet v roce 1950. Švýcarský atlas je dodnes považován za metodologicky nejpropracovanější etnografický atlas vzniknuvší v Evropě a byl – nedostižnou – inspirací i pro hlavní proponenty etnokartografie v českých zemích. Inovativnost ASV spočívala hlavně v jeho důsledném uplatnění teritoriálního principu v multietnickém Švýcarsku. Jakkoliv můžeme některá teoretická zobecnění švýcarského atlasového projektu považovat dnes až za banální, Weissova bohatě empiricky podložená zjištění o tom, že kulturní hranice se nekryjí s hranicemi jazykovými (etnickými) a že hranice,

⁴⁷ ERIXON, S. (ed.). *Atlas över svensk folkkultur I: Materiell och social kultur.* Uddevalla: Niloé, 1957; CAMPBELL, Å., NYMAN, Å. *Atlas över svensk folkkultur II: Sägen, tro och högtidssed.* Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 1976.

⁴⁸ Pro pochopení konceptuálního a teoretického pojetí celého díla je podstatná zejména samostatná rozsáhlá stať R. Weisse publikovaná spolu s prvním sešitem atlasu. Srov. WEISS, R. *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde.* Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 1950.

resp. izolinie rozšíření artefaktové kultury (typy domů, zemědělského nářadí a náčiní) či zvykosloví (např. masopustní masky) často procházely napříč jazykovými oblastmi, byla ve své době až paradigmatická. ASV totiž v rámci evropské etnologie jednoznačně empiricky prokázal, že kulturní prostory (*Kulturräume*), tak podstatné pro celou tradici německojazyčné *Volkskunde*, jsou formovány spíše společnou historií, konfesí, obchodními vazbami a přírodním prostředím než etnicitou.

Jak už jsem opakovaně naznačil a jak dokládám v předložených studiích na celé řadě příkladů, vliv švédské a švýcarské etnologie na vývoj oboru v českých zemích a na Slovensku byl až nečekaně významný a mnohohrstevnatý. Ne vždy šlo o přiznaný import konkrétních teorií, často můžeme sledovat spíše inspiraci v rovině institucionálních modelů (muzea v přírodě) či specifické metodiky (etnokartografie). V padesátých a šedesátých letech 20. století představovala švýcarská i skandinávská etnologie do jisté míry „bezpečnou“ a přitom konceptuálně sofistikovanou alternativu k dogmatickým a i v etnologii formálně i reálně prosazovaným přístupům sovětské etnografie a folkloristiky. V českém prostředí některé myšlenky (zejm. anacionální pojetí kultury) rezonovaly i z důvodů mimovědeckých (a významně rozporuplných). A to zejména v poválečném období, kdy bylo nutné se vyrovnat s odsunem německojazyčného obyvatelstva a redefinovat předmět etnologického bádání na našem, nově etnicky relativně homogenním území, kde bylo ovšem možno v terénu pozorovat celou řasu kulturních prvků a zcela konkrétních artefaktů, kterým byla doposud připisována „německost“.

V rovině z mého pohledu nesporných inspirací, které lze v lepším případě doložit citacemi skandinávských či švédských prací v textech našich etnologů, excerpty v písemných pozůstalostech, záznamy o pracovních cestách, dochovanou korespondenci, v horším případě pak půjde jen o nápadnou a dle mého názoru zjevně nenáhodnou (terminologickou, výkladovou) podobnost, si dovoluji na tomto místě prezentovat několik příkladů. Další pak samozřejmě uvádím ve zde shrnovaných studiích či dále v komentářích věnovaných zejména etnokartografii a výzkumu materiální kultury, případně již byly zmíněny výše (Jaroslav Kramařík, Jiří Langer). Přímá inspirace švýcarským výzkumem je dle mého názoru patrná v práci Jaroslava Štíky, zejména v jeho monografii o moravském Valašsku.⁴⁹ Štika využil metody mikroetnokartografie k detailnímu vymezení regionu, přičemž se explicitně odvolává na Weissovy práce a jeho koncept kulturních hranic. Štikovo zkoumání salašnictví na Valašsku navíc propojovalo naši domácí a východoevropskou tradici výzkumu tzv. karpatského

⁴⁹ ŠTIKA, J. Etnografický region Moravské Valašsko: jeho vznik a vývoj. Ostrava: Profil, 1973.

salašnictví se studiem transhumance a horského pastevectví v Alpách. Upozornit je možné i na velmi podobnou paralelu slovenskou, obohacenou i o rozměr vyložene osobní, ve které sehrává ústřední roli Rudolf Wildhaber, dlouholetý ředitel etnografického muzea v Basileji, a především editor Internationale Volkskundliche Bibliographie.⁵⁰ Wildhaber totiž udržoval čilé kontakty s Jánem Podolákem, předním slovenským etnologem specializujícím se na karpatské salašnictví, v jehož pracích⁵¹ můžeme opět identifikovat významné (přímé i nepřímé) odkazy na dílo R. Weisse. Wildhaber se v šedesátých letech 20. století opakovaně účastnil mezinárodních seminářů *Seminarium Ethnologicum* v Bratislavě, které v této době byly významným – i když nikoliv ojedinělým kanálem – pro zprostředkování vědeckých informací přes tzv. železnou oponu.⁵² Spolupráce na bibliografickém projektu navíc zajišťovala, že o československé etnologické produkci bylo alespoň částečně informováno mezinárodní publikum.

Štikovy a Podolákovy texty můžeme tedy považovat za svého druhu import tematický a metodický. Ještě o krok dále šli někteří čeští (resp. přesněji moravští či brněnští etnologové), kterým nabízel Weissův strukturní funkcionalismus a koncept „lidového života“ (*Volksleben*) ideologicky méně dogmatickou alternativu k tzv. historickému materialismu. V některých pracích Antonína Václavíka⁵³ o lidovém umění či o něco mladších textech Václava Frolce o lidové architektuře lze identifikovat nejen odklon od evolucionistického hledání „původních slovanských prvků“, ale i od interpretací v nejširším slova smyslu marxistických, k teoretickému uvažování o významu a funkcích výtvarné kultury a lidových staveb či zvykosloví v každodennosti. Weissův bohatě empiricky podložený koncept tradice jako souboru artefaktů, chování, jednání a jejich symbolických reprezentací, které jsou komunitami akceptovány a funkčně využívány tak byl poměrně snadno přenositelný i do domácích výzkumů jak na klasičtější národopisná témata, tak na dobově preferované studium proměn vesnice v době kolektivizace a obecně do studia tzv. socialistické vesnice. Švýcarská empirie přitom byla českému prostředí samozřejmě bližší než teoreticky původnější ale empiricky velmi exotický a na mimoevropské kultury zaměřený strukturní funkcionalismus francouzský.

⁵⁰ BURCKHARDT, L. F. *Volkskunde im Dienst der Völkerverständigung: Erlebnisse mit Robert Wildhaber*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1972–1973, 68/69, 49–53.

⁵¹ PODOLÁK, J. *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967; PODOLÁK, J. *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava: Veda, 1982.

⁵² Srov. PARÍKOVÁ, M. „Poslovie“ medzinárodných študentských a vedeckých kontaktov na Katedre etnológie a folkloristiky Filozofickej fakulty Univerzity J. A. Komenského v Bratislave koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia. In.: In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženom priestore*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 265–277.

⁵³ Nejkomplexněji VÁCLAVÍK, A. *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha: Československá akademie věd, 1959.

Pro komplexnější pochopení internacionalizačních procesů v české etnologii jsou ve studiích *Od folklivsforskning k evropské etnologii* a *Vlastní cestou?* klíčové pasáže věnovány zejména třicátým až šedesátým letům 20. století. Pozdější vývoj, zejména nástup normalizace v Československu a následné utlumení vědeckých kontaktů směrem k západní vědě totiž způsobil, že další vývojové procesy v prostředí skandinávské a švýcarské etnologie už měly na naše domácí bádání minimální vliv. Případně šlo o vliv znovu rozpoznatelný až v devadesátých letech 20. století a později.

Samotná švédská etnologie prošla v sedmdesátých letech 20. století radikální proměnou, která ji vzdálila od staršího *folklivsforskning* i erixonovsky poměrně radikálně formulované panevropské komparistiky integrující do univerzální vědy o člověku i antropologii a folkloristiku. Zejména pod vlivem tzv. lundské školy (Orvar Löfgren, Jonas Frykman) došlo i k odklonu od (Erixonem ještě hodně zdůrazňovaného) studia materiální kultury či folkloru a narativity směrem k „etnologii současnosti“, výzkumu tzv. kulturního dědictví⁵⁴ a antropologizující kulturní analýze. Etnologie se v tomto ohledu ve Švédsku významně přiblížila sociokulturní antropologii, jakkoliv jí nebyla nikdy zcela kolonizována jako např. v Norsku (a naopak některé švédské hlasy dodnes potřebnost svébytné evropské etnologie silně tematizují),⁵⁵ a stala se sociální vědou o moderní společnosti. Tento posun byl pro českou etnologii v době normalizace těžko akceptovatelný. Naproti tomu švýcarská etnologie zůstala déle věrná diachronně orientovanému výzkumu i studiu venkova, včetně „klasičky“ orientované etnokartografie. Bylo tomu tak nejen díky silnému Weissovu dědictví ale i obecnějšímu teoretickému konzervativismu zejména basilejské univerzity a s ní úzce propojené Švýcarské národopisné společnosti jako klíčového institucionálního aktéra.⁵⁶ Tento

⁵⁴ KLEIN, B.: Cultural Heritage, the Swedish Folklife Sphere, and the Others. *Cultural Analysis*. 2006, 5, 57–80.

⁵⁵ GERHOLM, T. Sweden: central ethnology, peripheral anthropology. In: VERMEULEN, H. F.; ROLDÁN, A. A. (eds.). *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London: Routledge, 1995, s. 159–170; BRINGÉUS, N.-A. *Människan som kulturvarelse: En introduktion till etnologin*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2005; BRÜCK, U. The Influence of Anthropology on Swedish Ethnology. In: NIXDORFF, H.; HAUSCHILD, T. (eds.). *Europäische Ethnologie. Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1982, s. 119–127. Na pomezí mezi evropskou etnologií a sociokulturní antropologií se obor nalézá i v současném Dánsku. Srov. STOKLUND, B.: European Ethnology between Two Turns of Centuries. The Danish Experience. In: *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000*. Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2000, s. 47–59.

⁵⁶ K paradigmatickým změnám a střetům v rámci vývoje švýcarské etnologie a jejím mezinárodním dopadům srov. sérii studií Konrada Kuhna: KUHN, K. J. „Beschauliches Tun“ oder europäische Perspektive? Positionen und Dynamiken einer volkskundlichen Kulturwissenschaft in der Schweiz zwischen 1945 und 1970. In: MOSER, Johannes et al. (eds.). *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970*. Münster: Waxmann, 2015, s. 177–203; KUHN, K. J. Europeanization as strategy: disciplinary shifts in Switzerland and the formation of European ethnology. *Etnologia Europaea*. 2015, roč. 45(1), 80–97; KUHN, K. J. Ressource „Volkskultur“. Karrieren eines Konzepts zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit in der Schweiz. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 2016, 27, 67–91; KUHN, K. J. Networks, identity politics, and a narrative of distinction. On the knowledge-

pomalejší přechod k výzkumu tzv. současnosti (spjatý zejména s Arnoldem Niedererem) paradoxně umožnil Švýcarsku udržet si až současnosti kontinuitu a v evropském měřítku centrální postavení v některých tradičních etnologických subdisciplínách (studium stavitelství, hudebního folkloru), které v jiných zemích ustoupily do pozadí. Pro českou etnologii tak Švýcarsko ještě i v osmdesátých letech 20. století (např. v osobě Josefa Vařeky) stále představovalo „bezpečný“, srozumitelný a zároveň neideologický model pro realizaci některých tradičních typů národopisného výzkumu, např. studia lidové architektury.

OD FOLKLIVSFORSKNING K EVROPSKÉ ETNOLOGII, ANTROPOLOGII A ZPĚT: ŠVÉDSKÁ ETNOLOGIE V 19. AŽ 21. STOLETÍ

Jiří Woitsch (*Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.*)

Odborný zájem o lidovou kulturu – především folklor a materiální kulturu – se ve Švédsku začal rozvíjet, podobně jako v řadě jiných evropských zemí, v průběhu 19. století. Hned od počátku však švédská etnologie vykazovala jistá specifika, daná především kulturními a společensko-politickými kontexty. Švédsko bylo předně v době vzniku etnologie i její vědecké institucionalizace stále ještě skandinávskou velmocí, až do roku 1905 mj. přetrvávala švédsko-norská unie. V Evropě poměrně časté nacionalistické kořeny zájmu o kulturu především venkovských vrstev obyvatelstva proto ve švédském případě neměly povahu nacionalismu výhradně švédského, ale opíraly se spíše o představu unikátní a do značné míry propojené až jednotné skandinávské, resp. severské (nordické, *nordisk*) kultury. S postupnou emancipací ostatních skandinávských států, včetně ustanovení vlastních etnologických pracovišť byla tato idea (a nepochybná švédská vědecká dominance až paternalismus) postupně oslabována, intenzivní zájem o teritoriálně i etnicky nešvédskou lidovou kulturu Skandinávie je však v oboru dodnes patrný a po celé 20. století pozitivně přispíval k rozvoji komparativních přístupů, které jsou jedním z nejvýraznějších rysů švédské etnologie vůbec.

Druhým výrazným rysem, který švédskou etnologii od počátku ovlivnil, bylo neobyčejné bohatství empirického materiálu – v 19. století a v mnoha případech ještě v první polovině 20. století lze zejména venkovské oblasti Skandinávie považovat za kulturně značně archaické, minimálně poznamenané urbanizací a dalšími modernizačními procesy, což umožňovalo zprvu v rovině sběratelské a vzápětí již skutečně vědecké provádět rozsáhlé a produktivní výzkumy. Tato evidentní přesycenost archaičností a romantizovanou ruralitou však zároveň – a dodávám, že opět pozitivně – mnohdy vedla ke snaze rozšířit bádání i o jiné typy výzkumných terénů, především město.

Třetí charakteristický aspekt staví Švédsko do zajímavého průsečíku zájmu o kulturu vlastní (jde o typický kořen původně nacionálně orientované etnologie, vlastní našemu národopisu či německé *Volkskunde*) a kultury exotické (což je kořen původně kolonialisticky ustavované antropologie): švédští, resp. skandinávští etnolo-

gové byli totiž přímo na vlastním teritoriu konfrontováni s výraznou jinakostí kočovných a polokočovných Sámů. Švédsko jako někdejší námořní velmoc s koloniálními ambicemi, poslední „klasickou“ kolonii karibský Svatý Bartoloměj Švédsko ztratilo roku 1878, mělo zároveň důležité předpoklady i pro etnologické/antropologické výzkumy mimoevropského terénu.

Tyto tři konstitutivní rysy švédské etnologie a samozřejmě mnohé další, které budou ještě zmíněny, vedly ve 20. století k bouřlivému a v mnoha oblastech Evropy nevidanému rozvoji etnologie a jí příbuzných disciplín. Nelze přitom přehlížet, že „síla“ švédské a obecněji skandinávské etnologie byla a je dána i některými zcela výjimečnými okolnostmi. Zde je třeba vyzdvihnout především mimořádnou osobnost Sigurda Erixona (1888–1968), který dokázal svým dílem ovlivnit etnologii jako vědecký obor v doslova globálním měřítku. A je velice pravděpodobné, že bez Erixonova všeobecně rezonujícího konceptu tzv. evropské etnologie by se švédská etnologie řadila k sice zajímavým „národním etnologickým školám“, avšak nepředstavovala by v mnohém nedostižný vzor. A to zejména proto, že Erixonovo dílo umožnilo plodnou spolupráci a dokonce konvergenci teorií a metod „tradičního“ studia materiální kultury či folkloru s přístupy sociologickými a antropologickými. Na rozdíl od jiných skandinávských zemí proto Švédsko nebylo v 60. letech 20. století ani později tolik poznamenáno snahami o bezvýhradnou náhradu etnologie sociokulturní antropologií, i když takto rámované „vědecké války“ zde též proběhly. Obě svěbytné disciplíny se zde spíše zajímavým způsobem prolínaly. Centrální postavení moderně konceptualizované etnologie však nikdy nebylo zpochybněno (Gerholm 1995).

Na závěr tohoto úvodu je nutno vyzdvihnout i nikoliv nepodstatnou okolnost existence silné společenské objednávky po studiu vlastní kultury, kulturní historie a folkloru i moderních kulturních či etnických odlišností a problémů. Tento společenský tlak je ve Švédsku zejména ve druhé polovině 20. století naplňován v prostředí materiálně a technologicky vyspělé a objektivně „bohaté“ země. Finanční a další podpora univerzitních etnologických pracovišť, muzeí, archivů a dalších rele-

vaných institucí je proto bezprecedentní, což jde ruku v ruce se zájmem o studium etnologie i s rozsáhlými popularizačními aktivitami i např. – samozřejmě již odborně poněkud kontroverzní – turistickou prezentací švédské lidové kultury. Ne náhodou je nejnavštěvovanější švédskou památkou stockholmské muzeum v přírodě Skansen a ikonickým švédským suvenýrem dalarnský koník (*Dalahäst*), tradičně vyráběný v centrálním švédském regionu (a národopisné oblasti) Dalarna, která byla švédskými etnology 19. století považována za pokladnici typické švédské lidové kultury. Účelem této stati nicméně nemá být kritika komodifikace skandinávské tradiční kultury či analýza vztahu vědecké etnologie a švédské obdoby svérázového hnutí a folklorismu, tomu se koneckonců intenzivně věnují sami švédští etnologové (Klein 2000). Cíl stati je zcela odlišný. V chronologicky pojatém výkladu se pokusím nastínit vývoj švédské etnologie od jejich amatérských „cestovatelských“ a sběratelských počátků přes konstituování vědecké disciplíny v 19. a na počátku 20. století, zásadní Erixonovu modernizaci, sociologizaci a antropologizaci stockholmské a uppsalské etnologie v 70. a 80. letech a paralelní vznik „lundske školy“ až do současnosti, a to s důrazem na tematické a teoreticko-metodologické směřování a proměny oboru. Stručně charakterizovány budou i profilující osobnosti, klíčová díla a výběrově i institucionální základna oboru, zejména v tomto směru si však stat' neklade a ani nemůže klást ambice na vyčerpávající postižení problematiky. Heuristickým východiskem pro studii jsou především švédské i zahraniční stati popisující a analyzující vývoj oboru ve Švédsku a studium významných textů švédských etnologů. České bádání až na výjimky (srov. zejm. Lozoviuk 2005: 17–20) významu švédské etnologie doposud nevěnovalo dostatečnou pozornost. Pro kontextualizaci tématu považuji za podstatné i opakované studijní pobyty ve Stockholmu, Göteborgu a Umeå, během kterých jsem se mohl v letech 2005–2014 se švédskou etnologií seznámit osobně.

Předchůdci a počátky

Emeritní profesor etnologie na stockholmské univerzitě Mats Hellspong (2008) klade podobně jako řada dalších autorů počátky „etnografického“ zájmu o kulturu skandinávských národů do 16. století a spojuje je s pozoruhodným 22 svazkovým dílem katolického exulanta Olause Magnuse (1490–1557) *Historia de gentibus*

septentrionalibus. Magnusův latinsky psaný encyklopedicko-kosmografický spis, dostupný i v moderní edici a překladu významného etnologa a spolupracovníka S. Erixona Johna Granlunda, obsahuje kromě jiného celou řadu zajímavých postřehů o každodenním životě a kultuře obyvatel Švédska včetně podrobného líčení specifik Sámů a je dodnes považován za důležitý, byť ne vždy spolehlivý pramen ke kulturním dějinám Skandinávie. Samozřejmě však ještě nejde o vědecké dílo v moderním slova smyslu, což se týká i řady dalších textů z 16. a zejména 17. století.

V době bezprecedentního mocenského vzestupu Švédska v době třicetileté války a po ní totiž lze zaznamenat dokonce cílenou snahu o sběr a uchování památek národní historie včetně materiálů, které bychom dnes označili za folklor (zejména historické pověsti). Tyto velmi rané „dokumentační“ aktivity, zčásti přímo zaštitěné králem Gustavem II. Adolfem (1594–1632, králem od 1611), samozřejmě primárně sloužily mocensko-politickým cílům a měly připomínat slavnou minulost Švédska, ale zároveň nepochybně patří k zapomenutým kapitolám velmi raného systematického zájmu o narativitu. O něco později, konkrétně roku 1673, vyšel později celoevropsky populární spis *Lapponia* švédského pozdního humanisty a profesora v Uppsale Johannese Schefferuse (1621–1679), který lze považovat za první skutečně systematické pojednání o Sámech, kvalitativně dalece překračující informace Olause Magnuse. Zájem o výjimečnost Laponska (*Sápmi*) a jeho obyvatel tedy, jak vidíme, do značné míry utvářel profil prvních „etnograficky“ orientovaných textů ze skandinávského prostoru. Vedle fascinace touto výraznou jinakostí se zároveň konstituoval – zcela ve službách švédského státu – i jakýsi směr protofolkloristický, ke kterému se hlavně ve druhé polovině 17. a v 18. století přidává zájem o materiální kulturu venkova. Ten měl podobu nejrůznějších topografií a cestopisů popisujících bydlení, zemědělské techniky či stravu venkovanů. Část z těchto textů, dnes hodnotných jako prameny, vznikala z prostého zájmu stále početnější intelektuální elity, část na přímou objednávku absolutistického státu, který se snažil v osvíceneckém duchu dokumentovat svůj ekonomický potenciál a možnosti jeho rozvoje a podpory.

Konstituování vědecké disciplíny

Etnologie jako vědecká disciplína rámovaná vlastní specifickou metodologií, teoretickými východisky a jas-

ně definovaným předmětem studia vznikla ve Švédsku, podobně jako v řadě jiných evropských zemí, v 19. století (Hellspong 2008: 207–208). Též okolnosti jejího zformování a cíle rodícího se oboru nejsou nijak výjimečné a můžeme je snadno přirovnat např. k situaci v Německu a Rakousku-Uhersku. Prvním ideovým rámcem, střídajícím osvíceneckou racionalitu 18. století, byl nástup romantismu typického svou fascinací „nezkaženou“ archaičností rolnické kultury. Snaha chránit zanikající památky minulosti – od pověstí a pohádek po oděvy a domy – šla v ruku v ruce s hledáním původního kulturního či etnického substrátu a zejména ve druhé polovině 19. století se proloupla se silným švédským či širše zakotveným skandinávským nacionalismem. V rovině teoretické se mohla opřít o rigidně aplikované evolucionistické koncepty, sběratelství a rané snahy o muzejní prezentaci artefaktů. Tím se švédské poměry nikterak neliší od zmíněných i dalších evropských států, v některých oblastech – zejména etnologické muzeologii a důrazu na artefaktovou stránku kultury – však můžeme Švédsko považovat za výrazně průkopnické teritorium.

První kroky ke konstituování etnologie jako svébytného oboru však byly i ve Skandinávii učiněny na poli folkloristickém, a to při sběru a vydávání folkloru slovesného (pověstí) a hudebního (písň). Zakladatelskými díly a osobnostmi jsou v tomto směru uppsalský profesor historie, spisovatel a básník Erik Gustaf Geijer (1783–1847) a kněz Arvid August Afzelius (1785–1871) autoři první švédské sbírky lidových písní (*Svenska folk-visor från forntiden*, 1814–1817, 3 svazky). O několik desetiletí později vyšla důležitá sbírka pověstí a pohádek *Svenska folksagor och äfventyr* (1844–1849), jejímiž autoři byli anglický romantický filolog a archeolog George Stephens (1813–1895) a Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818–1889). Je to právě Hyltén-Cavallius, kterého lze považovat za nejvýznamnějšího představitele švédské etnologie 19. století. Jeho kariéra do značné míry odpovídá kariérám pozdně romantických vzdělanců angažovaných v tzv. národních hnutích – zastával mj. význačné pozice ředitele Královské knihovny (*Kungliga biblioteket*) a Královského divadla (*Kungliga teatern*) a působil i jako diplomat. Svě sběratelské, vědecké a organizační úsilí však napřel zejména k poznání historie a tradiční kultury rodného regionu jižního Smålandu, kterému věnoval i své klíčové dílo *Wärend och wirdarne. Ett försök i svensk ethnologi* (1863–1868, 2 svazky). V něm se, pod

silným vlivem mytologických a evolucionistických teorií, snažil na základě studia folkloru, ale např. i stavebních technik odhalit autochtonnost obyvatelstva Smålandu a zpochybnit teorie o jejich finském původu. Spíše jako kuriozitu dodávám, že podtitul práce je pravděpodobně prvním švédským použitím slova etnologie (*ethnologi*) v moderním smyslu. Výraznou zásluhou Hyltén-Cavallia, později zastíněnou monumentální osobností Artura Hazelia (1833–1901), bylo též založení muzea ve Växjö v roce 1867, které bylo opět zaměřeno především na dokumentaci rolnické kultury jižního Smålandu.

Zmíněný lingvista a folklorista A. Hazelius stál u zrodu dvou úzce propojených institucí, jejichž vznikem byla romanticko-nacionalistická fáze konstituování švédské etnologie (nazývané v této době *folklivsforskning*, což dobře odpovídá dobovému vymezení pojmů národopis nebo *Volkskunde*) završena a které jako špičkové muzejní a vědecké instituce fungují dodnes. Obě muzea byla v době vzepjatého švédského nacionalismu, který určitě přispěl k jejich rychlému a mimořádně úspěšnému etablování, konstituována jako „panskandinávská“ – tedy nordická – a svým zaměřením měla pokrývat celou severní Evropu. Týkalo se to jak Skandinávských etnografických sbírek (*Skandinavisk-etnografiska samlingen*, založeno 1872), které od roku 1880 známe jako Nordické muzeum (*Nordiska Museum, Nordiska museet*), tak o něco mladšího muzea pod širým nebem na ostrově Djurgården *Skansen* (založeno 1891). Obě muzea byla původně zaměřena na dokumentaci venkovské hmotné lidové kultury (oděvy, zemědělské a řemeslnické nářadí a náčiní, lidové umění, jednotlivé budovy a komplexy budov), nicméně již na přelomu 19. a 20. století se průkopnický začala věnovat i dokumentaci každodennosti městské – měšťanské a zejména a zvláště inovativně i stále významnější sociální skupině manufakturního a továrního dělnictva. Již A. Hazelius dal muzeím do vínku, přičemž tato tendence později stále zesilovala a dnes patří k největším devízám jejich existence, i náplň vědeckou. Jejich stále rozšiřované knihovny, fotografické sbírky, archivy výzkumných zpráv, pozůstalostí a dalších materiálů představují v současnosti nejkomplexnější kolekce k dějinám švédské a skandinávské lidové kultury vůbec.

Vedle té části *folklivsforskning*, která byla orientována převážně na výzkum a dokumentaci hmotné kultury (někdy se označuje jako *allmogeetnografi*) se ve švédském prostředí – též se zásadními výsledky směřujícími

k institucionalizaci oboru – ve stejné době rozvíjel i směr výrazně folkloristický. Tzv. *folkminnesforskning* (výzkum lidových znalostí a paměti, tedy duchovní kultury a folkloru) byl nezřídka založen na rozsáhlých dotazníkových šetřeních. Následně vznikající archivy lidové duchovní kultury (*folklivsarkivet*) představovaly a dodnes představují jak důležitou heuristickou základnu, tak východisko pro institucionalizaci oboru především na akademické scéně. Nejstarší archivy vznikly v době Velké války ve Stockholmu, Uppsale, Lundu a Göteborgu, přičemž zejména *Folklivsarkivet* založený v roce 1913 v Lundu nejvýznamnějším švédským folkloristou první poloviny 20. století Carlem Wilhelmem von Sydow (1878–1952) se stal východiskem pozdějšího vzniku a rozvoje jednoho z nejpřednějších univerzitních etnologických pracovišť ve Švédsku.

Uvedení na univerzity

Do 20. století vstupovala švédská etnologie jako disciplína (*folklivsforskning* rámcově členěný na *allmogeetnografi* a *folkminnesforskning*) s mimořádným vlivem na veřejný prostor a společenské dění, jako disciplína uplatňující poměrně striktní a dobře identifikovatelné teoreticko-metodologické přístupy: evolucionismus a o něco později difuzionismus, deduktivní způsoby uvažování a muzeologicky-sběratelský důraz na jednotlivé artefakty materiální či folklorní povahy spíše než na jejich vzájemné vazby. Institucionální základnu oboru představovala především četná muzea a sbírky, často ve své době nejrozsáhlejší v Evropě. Podobně jako v některých jiných evropských státech však etnologie postrádala institucionální rámování na nejvyšší úrovni, protože se nejednalo o regulérní univerzitní disciplínu, ale stále „jen“ o svéráznou specializaci historiků, jazykovědců a dalších humanitních vzdělavců.

Tento hendikep nicméně švédská etnologie v době bouřlivého rozvoje v meziválečném období rychle překonala a velice záhy se etablovala (na úrovni řádných profesur většinou znamenajících i vznik ústavu/katedry či minimálně studijní specializace v rámci jiného zastřešujícího oboru) prakticky na všech významných švédských univerzitách (Hellspong 2008: 208–209). První vlašťovkou v tomto směru bylo zřízení docentského místa pro obor *folklivsforskning* na univerzitě v Uppsale pro folkloristu Svena Lampu (1870–1950) v roce 1909, které však pro nemoc svého držitele po pěti letech zanik-

lo. Skutečným bodem zlomu – zároveň dokumentujícím vliv a význam muzejní instituce založené v 19. století – bylo roku 1919 zřízení stálé profesury pro skandinávskou a komparativní etnologii (*Hallwylska professuren i Nordisk och jämförande folklivsforskning*) při univerzitě ve Stockholmu, která byla spravována a financována Nordickým muzeem, resp. nadací zřízenou hraběnkou Wilhelminou von Hallwyl. Tato profesorská pozice nazývaná od roku 1971 profesurou pro evropskou etnologii existuje dodnes a patří k vůbec nejprestižnějším kariérním metám švédských a obecně skandinávských etnologů. Zcela signifikantně se prvním držitelem stolice stal archeolog Nils Lithberg (1883–1934), po jeho smrti pak (do roku 1955) S. Erixon, o němž bude samozřejmě ještě řeč. Provázanost univerzitní a muzejní etnologie při institucionalizaci oboru byla velmi silná, a i když to jinde nebylo tak patrné jako ve Stockholmu, v podstatě všechny nové univerzitní stolice vznikaly pod přímým vlivem místních etnografických muzeí. Klíčová role muzejního výzkumu ve švédské etnologii a antropologii posilující důraz na studium materiální kultury byla vnímána ještě na konci 50. let 20. století (Izikowitz – Moberg – Eskeröd 1959: 669). Vedle *Skansenu* a *Nordiska museet* nutno jmenovat špičkové, původně městské muzeum v Göteborgu se specializovaným národopisným odborem. Pro formování švédské cizokrajné etnologie a později antropologie bylo důležité též postupné oddělování sbírek exotických etnografik z kolekcí Přírodovědného muzea a Královské akademie věd, které po roce 1900 směřovalo k ustanovení samostatného muzea orientovaného na mimoevropský terén – *Statens etnografiska museum* (dnes *Etnografiska museet*).

Ve stejném roce jako stockholmská profesura, tedy 1919, vznikla i dodnes fungující stolice nordické etnologie na švédskojazyčné univerzitě *Åbo Akademi* ve finském Turku (Åström 2008), tedy v jednom z intelektuálních center početného švédsky mluvícího obyvatelstva v nově vzniklém samostatném Finsku. Že se jednalo o evidentní pozdní, ale dobově typický projev „národně obranných“ snah Švédska, netřeba příliš zdůrazňovat.

V roce 1926 se nordická etnologie (*Nordisk etnologi* ve smyslu *allmogeetnografi*) začala přednášet na univerzitě v Uppsale, o rok dříve v Göteborgu, v roce 1946 vznikla na základech archivu založeného Carlem Wilhelmem von Sydow profesorská pozice pro *folklivsforskning* i na univerzitě v Lundu (určená pro Sigfrida Svenssona,

1901–1984, vynikajícího odborníka na rolnickou každodennost). Konečně specializovaná pozice folkloristické profesury byla ustanovena v Uppsale v roce 1948 pro Daga Strombäcka (1900–1978).

Všechny zmíněné univerzitní pozice a na ně navázaná pracoviště a výukové programy byly podle vzoru německé univerzitní Volkskunde velmi silně orientovány – ve státě, který definitivně ztratil koloniální ambice – směrem dovnitř, tedy na (hlavně hmotnou) kulturu vlastního obyvatelstva s komparativními přesahy do ostatních skandinávských zemí, případně ke studiu jediné autochtonní „primitivní“ skupiny obyvatel, tedy Sámů. Zejména sámská studia zažívala již ve 20. a 30. letech vedle výzkumů rolnické hmotné kultury a folkloru mimořádný rozvoj a byla později vyzdvihována jako de facto počátek čistě antropologicky pojímané vědy o kulturní či etnické jinakosti ve Skandinávii (Izikowitz – Moberg – Eskeröd 1959: 670–671).

Na začátku 30. let 20. století vznikla z iniciativy uppsalského lingvisty a toponomastika Jöрана Sahlgréna též profesní společnost švédských etnologů, pojímaná ovšem v duchu švédských královských akademií jako značně výběrové společenství. V roce 1932 založená

Sigurd Erixon (vlevo) a Nils Berglind při terénním výzkumu v kraji Blekinge v roce 1924. Archiv Nordiska Museet (Nordiska museets arkiv) i. č. NMA.0043114. Dostupné z <<https://digitaltmuseum.se>>

Akademie Gustava Adolfa pro národopis (*Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning*; od roku 1942 Kungliga, tedy královská), funguje pod modernizovaným názvem Královská akademie Gustava Adolfa pro švédskou lidovou kulturu (*Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur*) dodnes a plní zejména důležité úlohy ediční a organizační. Jejím prvním předsedou se stal významný právník a politik Karl Gustaf Westman. Kromě několika knižních řad zacílených primárně na švédskou odbornou veřejnost společnost od roku 1945 vydává ústřední skandinávský folkloristický časopis *ARV. Nordic Yearbook of Folklore*, od roku 1972 neméně prestižní celoskandinávský a dnes již globální časopis *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*. Členství ve společnosti je pro švédské i zahraniční etnology značně prestižní záležitostí (společnost má aktuálně cca 220 členů) a přes poněkud elitářské postavení tato profesní organizace intenzivně stimuluje rozvoj oboru celou řadou stipendijních programů a štědře honorovaných ocenění.

Erixonovská reorientace

Již několikrát zmíněný S. Erixon bezesporu patří k nejvýznamnějším etnologům 20. století vůbec (Gerholm 1995: 164–166; Arnstberg 2008). Jeho mnohovrstevnaté dílo zásadním způsobem ovlivnilo nejen švédskou či skandinávskou etnologii samotnou, ale též rozvoj a směřování etnologie v celé Evropě. A to včetně někdejšího Československa, kde koncept komparativní evropské etnologie silně rezonoval v některých směrech etnografického výzkumu (Woitsch 2016).

Erixon se pokusil – víceméně úspěšně – změnit a reformulovat základní teoreticko-metodologická i tematická východiska celého oboru od značně konzervativního *folklivsforskning*, resp. skandinávské etnologie, k úplně nově vymezené evropské etnologii (*Etnologia Europaea*). Činil tak se značným respektem a porozuměním pro bohaté domácí, ale např. i německé tradice etnologického výzkumu, v nichž odborně vyrostl a k jejichž rozvoji vydatně přispěl zejména v první fázi kariéry. Zároveň však výrazně pocitoval nedostatky švédské etnologické školy (identické jako problémy ostatních „národních“ evropských etnologických tradic), která ztrácela vědeckou relevanci a konkurenceschopnost tvář v tvář inspiracím a přístupům sociologickým či antropologickým. Poprvé své myšlenky uceleněji formuloval v sérii textů z konce 30. let 20. století (Erixon 1937, 1938), ve 40. a 50. letech je přetavil především do

aktivit etnokartografických, v 60. letech pak přišel s inovovanou, poslední a nejpracovanější verzí svého pojetí evropské etnologie (Erixon 1967a, 1967b). Pro Erixona a obecně pro švédskou etnologii byly v tomto směru příznivé i mezinárodně-politické okolnosti, neboť obor se ve Švédsku velmi intenzivně a svobodně rozvíjel v rovině empirických výzkumů, institucionálního zázemí i teoretických debat i v době druhé světové války (Lindblom 1946), zatímco v jiných částech Evropy logicky došlo k úplnému přerušení práce či ideologické instrumentalizaci etnologie. Více či méně zjevné zneužití německé *Volkskunde* nacismem zároveň výrazně zdiskreditovalo celou německou intelektuální tradici (Schmoll 2011; Moser – Götz – Ege 2015), a tak švédský *folklivsforskning*, ale i obecná etnologie, resp. antropologie začaly v době po druhé světové válce (což můžeme pozorovat i na jazykových proměnách publikační a komunikační kultury v rámci oboru) stále více hledat teoreticko-metodologické inspirace v anglickém jazykovém prostředí (Gerholm 1995: 163).

Evropská etnologie měla být v duchu svého zakladatele univerzální antropologickou srovnávací vědou orientovanou na výzkum sociálních vztahů (Erixon 1956), komplexně nahlížené materiální kultury (vč. zohledňování symbolických a dalších „nemateriálních“ významů artefaktů) a duchovní kultury (zejména folkloru), a to jak v historické, tak v Erixonem nově zdůrazněné synchronní perspektivě orientované na současnost. Ústředním tématem a zároveň teoretickým konceptem mělo být studium života (dnes bychom spíše použili termín každodennost, Erixon se snažil důrazem na termín „život“ naplnit teoretickým obsahem prázdné a emblematicky užívané pojmy *folk* či *folk-life*) nejrozličnějších vrstev společnosti. Jak vidíme, Erixon se pokusil o důsledné propojení obou ve Švédsku divergujících specializací *folklivsforskning*, disciplínu se snažil oprostít od zahledění do minulosti, hlubších analýz prostého sběratelství či nacionální uzavřenosti. Zejména snaha o důsledné propojení etnologie a folkloristiky v rámci jedné univerzalistické disciplíny však přinášela četná úskalí a v jinak extrémně plodném soužití švédské etnologie a folkloristiky znamenala spíše dočasné a nepřilíhající akceptované řešení (Klein 2008), nestandardní i v evropském kontextu (Bendix 2012). Erixon si byl zároveň dobře vědom, že evropský terén – jedno zda vesnický či městský – není možné studovat bez znalosti jeho předchozího vývoje (tedy částečně evolucionisticky), avšak poznat a vysvě-

lit jeho podstatu není stejně tak reálné bez studia difuze kulturních prvků a zejména jejich aktuálního interkulturního a interpersonálního sdílení. Ve své komplexitě byl Erixonův program obrody etnologie skutečně monumentální, navíc podpořený jeho až extrémní pracovitostí, organizačními schopnostmi a – jak o tom vypovídají jeho současníci – i mimořádným charismatem, kterým dokázal ovlivnit i své četné názorové oponenty, rekrutující se z řad konzervativních tradicionalistů studujících hmotnou kulturu a hlavně některých folkloristů.

Švédská etnologie tedy ve 30. až 60. letech 20. století prodělala opravdu hlubokou proměnu, těžko srovnatelnou s vývojem v kterékoliv jiné evropské zemi. Vzhledem k tomu, že šlo zároveň o období, kdy etnologie byla sice etablovanou, ale „malou a elitní“ univerzitní disciplínou, jejíž absolventi se většinou věnovali vědecké kariéře, bylo nové erixonovské paradigma věcně i symbolicky silně ukotveno nejen v rámci oboru samotného, ale díky činnosti četných národopisných muzeí, kam absolventi oboru většinou nastupovali, i v širším kulturním povědomí. I současná švédská etnologie – byť v dalších desetiletích prodělala a stále prodělává celou řadu proměn a inovací – může být označena za erixonovskou či posterixonovskou a drtivá většina významných představitelů oboru konce 20. století se k odkazu Erixona nějakým způsobem hlásila či se vůči němu programově vymezovala. Na tom nic nemění ani skutečnost, že zejména na sklonku kariéry (60. léta 20. století) byl Erixon aktivnější na mezinárodním poli, zatímco dočasná „fascinace“ sociologií a sociální antropologií jej z domácích odborných diskusí v podstatě úplně vyřadila.

Vlastní dílo S. Erixona se rozpadá do několika dílčích sfér. Podstatná je samozřejmě rovina organizační většinou postihující širší prostor než jen Švédsko či Skandinávii (Rogan 2013). Erixon stál u zrodu ve své době moderních a na teoretické diskuse orientovaných nadnárodních časopisů *Folk-Liv* (1938) a *Ethnologia Europaea* (1968), byl aktivní v nesčetném množství dalších redakčních a edičních rad, angažoval se v mnohých mezinárodních vědeckých společnostech, a to zejména na poli etnokartografického výzkumu. Doslova „dílňou“ pro realizaci jeho představ o komparativní evropské etnologii se v 60. letech 20. století stala série pravidelných konferencí, kterou inicioval. V domácím prostředí byla jeho kariéra spjata především s Nordickým muzeem, kam nastoupil jako kurátor již v roce 1914 a kde prováděl

děl a řídil především výzkumy venkovského stavitelství a zemědělství. V letech 1934–1955 držel profesorské místo srovnávací a nordické etnologie na univerzitě ve Stockholmu opět úzce provázané s Nordickým muzeem. Rozsáhlé dílo teoretické – především texty formulující podstatu evropské etnologie – se pak v Erixonově případě snoubí s neobyčejně komplexními terénními výzkumy (sám o sobě prohlašoval, že jako výzkumník navštívil každou švédskou farnost a lze to považovat za docela pravděpodobné) a množstvím empirických textů analytické i syntetické povahy. Tematicky se zaměřoval především na venkovské prostředí (de facto sociologicky studoval ale i přístavní dělníky), a to hlavně na problematiku sídel a bydlení v komplexní perspektivě studia počínajícího u detailních popisů stavebních technik a končícího u sociálních vztahů na vesnici a jejich symbolické manifestace. Doslova modelová je v tomto smyslu jeho práce *Skultuna bruks historia* (1921), ovlivnění kulturně-historickými přístupy pak vykazují jeho práce *Folklig möbelkultur i svenska bygder* (1938) a *Svensk byggnadskultur* (1947) i monumentální syntézy *Svenska kulturbilder* (od 1929) a *Nordisk kultur* (od 1931). Švédský etnografický atlas začal S. Erixon ve spolupráci s Åke Campbellem připravovat od roku 1937 na podobných principech sběru dat, jako tomu bylo u „vzorového“ atlasu německého. Empirickou základnu výzkumu však obohatil v duchu důrazu tradičního *folklivsforskning* na materiální kulturu i o studium muzejních sbírek a tam uložených artefaktů. Průlomovou inovací, tentokrát v rovině tematické, byla jeho snaha postihnout též nejružnější sociální vztahy a hierarchie, včetně symbolických vztahů ustanovovaných a manifestovaných právě prostřednictvím materiální kultury. To se posléze odrazilo v přelomovém prvním díle švédského etnografického atlasu z roku 1957 (Erixon 1957), který byl souhrnně věnován právě materiální a sociální kultuře. Druhý svazek, stále důsledně vycházející z ideového odkazu S. Erixona, vyšel až o dvě desetiletí později, avšak byl ve své době už vnímán jako metodologický anachronismus (Campbell – Nyman 1976).

Erixonovo dílo a význam – poněkud nespravedlivě – zastínilo většinu jeho současníků a spolupracovníků, z nichž jmenujme alespoň Göstu Berga (1903–1993), dlouholetého ředitele Nordického muzea a Skansenu a spoluautora dodnes nepřekonané syntézy o tradiční švédské rolnické kultuře hmotné i duchovní *Svensk bondekultur* (spolu se S. Svenssonem, 1934).

Mezi centrální etnologií a periferní antropologií

Pro charakteristiku posterixonovské fáze ve vývoji švédské etnologie, která zahrnuje zhruba druhou polovinu 60. let až 90. let 20. století, jsem si vypůjčil „paličský“ titul studie Tomase Gerholma z roku 1995. Toto období totiž na jedné straně charakterizovalo rozvíjení a postupné inovování erixonovsky zakotvené evropské komparativní etnologie i rozvoj dalších etnologických paradigmat, které povětšinou vedly k přesvědčivým výsledkům a Švédsko zůstávalo na jejich poli lídrem či pomyslným centrem. Celý obor se také téměř výhradně začal nazývat etnologie či evropská etnologie a starší označení (silně archaické *folklivsforskning* i ještě v 60. letech 20. století běžné *Nordisk etnologi*) byla téměř bez výjimky opuštěna. Jak uvádí B. Kleinová (1986: 462), šlo o významný symbolický akt, dávající mj. najevo, že koncepty lidu či tradice už nejsou pro obor ústřední. Sociální a kulturní antropologie se ve stejné době začala nazývat antropologií namísto staršího označení obecná a srovnávací etnologie (*allmän och jämförande etnografi*).

Na druhé straně byla domácí intelektuální tradice (stejně jako jinde v Evropě) radikálně konfrontována s východisky lingvistické a filozofické postmoderny odrážejícími se v některých školách a směrech sociologie a zejména sociální antropologie (Brück 1982). „Antropologizace“ etnologie i systematická institucionalizace samostatné antropologie byly ve Švédsku i přes nepochybně dominantní postavení evropské etnologie velmi významné procesy – nutno ovšem dodat, že s výsledky, které (ač samy o sobě byly mnohdy kvalitní) měly v globálním měřítku význam jen periferní.

Oběma disciplínám (evropské etnologii i antropologii) se nicméně posléze stalo vlastním výrazné opuštění kulturněhistorických (evolucionistických i muzejnědokumentačních) a difuzionistických přístupů a charakterizoval je hlavně důraz na studium současnosti a praktickou aplikovatelnost výsledků etnologického studia. V 60. letech 20. století se tyto trendy ještě tak výrazně neprojevovaly, společnou profesuru Stockholmské univerzity a Nordického muzea držel v letech 1955–1969 John Granlund (1901–1982), který byl blízkým spolupracovníkem S. Erixona a profiloval se v duchu jím proponované evropské etnologie: zabýval se jak tradičními řemesly u švédských venkovanů i Sámů, tak životem přístavních dělníků. Jeho etnologické příspěvky do knižní série *Den svenska arbetarklassens historia* dokonce můžeme po-

važovat za výraznou paralelu (a možná i nepřiznanou inspiraci) pro některé směry tzv. etnografie dělnictva v Československu. Dobová atmosféra a probíhající generační obměna však otevřenému přihlášení se k Erixonově odkazu příliš nepřála, což ve vzpomínce na studentská léta trefně hodnotí O. Löfgren (2014: 117): „*Pro nás byla většina ze starších znalostí mrtvá. Chtěli jsme vytvořit nový utopický projekt.*“

Počátky výraznější posterixonovské reorientace švédské etnologie tak můžeme spojovat se jménem historického sociologa a etnologa Börje Hanssena (1917–1979), který ve svých raných pracích věnovaných regionu Skåne v 18. století sice formuloval několik pozoruhodných tezí o sociokulturní povaze městského a venkovského obyvatelstva. V pozdější fázi kariéry (zejména po zisku profesury na Stockholmské univerzitě a v rámci rozsáhlých výzkumů městské každodennosti) však Hanssen etnologii již traktoval jako de facto sociologii či antropologii města (Hellspong 2008: 209).

Tento trend následně prohloubil Åke Daun (1936–2017), který společnou profesuru Stockholmské univerzity a Nordického muzea držel v letech 1981–2001. Daunovy zájmy metodologicky silně inspirované za studií v Bergenu Fredrikem Barthem již bezvýhradně směřovaly k urbánní antropologii, studiu městských sociálních skupin a protestních hnutí či k pokusům o sociologicky podloženou charakteristiku švédské mentality (viz jeho paradigmatická díla *Upp till kamp i Båtskärsnäs* z roku 1969 a *Svensk mentalitet* z roku 1989). Historické studium převážně odmítal a etnologii chápal jako výrazně angažovanou a aplikovanou disciplínu zaměřenou na studium a řešení problémů moderní společnosti. Daun se proto neváhal pouštět i do politických debat a otevřeně kritizoval fungování švédského státu a jeho sociálního systému, což i odstupem mnoha let sám hodnotil jako jedinečnou možnost pro prokázání významu etnologie jako společensky potřebného vědeckého oboru (Richette – Daun 2008). Četné dobové výzkumy, zdaleka nejen Daunovy, se tudíž týkaly sociálních a ekologických hnutí či protestů, konfliktů v městských suburbiích apod. a byly založené na funkčněstrukturálních a hlavně interakcionalistických a symbolickoantropologických teoretických základech; uplatňovány byly ale i přístupy fenomenologické či některá východiska marxistická (Klein 1986: 464).

Jednoznačné zaměření na kulturu města a další dobově atraktivní témata, spolu se všeobecným zmaso-

věním vysokoškolského studia ve Švédsku po liberalizačních reformách 70. let přineslo oboru značný příliv studentů a silnou popularitu. Etnologie byla často chápána jako „radikální“ a angažovaná disciplína, zároveň ale díky masové výchově obecně humanitně zaměřených intelektuálů poněkud ztrácela na svém expertním pojetí a exkluzivitě, což bylo zvláště nelibě vnímáno např. muzeology. A to nikoliv z pozic tradicionalistických, ale pro prostou neschopnost mladých etnologů zvládat pracovní úkoly v četných švédských muzeích nejrůznějšího zaměření. Z dlouhodobého hlediska tak byl radikální odklon od studia venkova a opouštění historických metod stejně nešťastný jako již Erixonem kritizované zaměření tradičního *folklivsforskning* na rurální kulturu a minulost (Löfgren 2014: 122). Na druhou stranu F. Barthem výrazně ovlivněné detailní antropologické terénní výzkumy malých sociálních skupin v moderním světě (továrny, úřady, školy, předměstská ghetta) realizované např. etnologem a folkloristou Billy Ehnem (nar. 1946) (Klein 1986: 464–465) nebo výzkumy konzumního chování ukazovaly přínosnost etnologie a folkloristiky, resp. antropologie, pro soudobou společnost i schopnost oboru nezávisle a kriticky hodnotit např. některé sociálněinženýrské aktivity švédského státu (viz např. ve své době hojně diskutovaná práce Leny Gerholmové *Kulturprojekt projektkultur. Enfallstudie av ett kulturpolitiskt experiment* z roku 1985, postavená na konstruktivistických teoriích Petera Bergera a Thomase Luckmana). Nesmírný ohlas měla a dodnes má i moderně konceptualizovaná folkloristika silně ovlivněná zejména díly amerických folkloristů. Zde mám na mysli průkopnické studium městského folkloru reprezentované dílem Bengta af Klintberga (nar. 1938). Pro švédskou etnologii, ale možná ještě více pro populární kulturu, má zásadní význam např. jeho monografie *Råttan i pizzan, folksägner i vår tid* z roku 1986. V ještě širších kontextech kulturních studií, výzkumu narativity a performativity, ale i materiálního a nemateriálního kulturního dědictví se od 80. let 20. století do současnosti pohybuje folkloristka Barbro Kleinová.

Význam etnologie orientované na současnost a sociální vztahy posléze ještě stoupal v důsledku etnické, kulturní a náboženské proměny švédské společnosti zapříčiněné příchodem velkého množství imigrantů z tzv. třetího světa. Podobně jako v řadě jiných evropských států, USA, ale třeba i SSSR se tak švédská etnologie a antropologie od 80. let 20. století silně „etnizovala“.

Vedle nových genderových či kulturních teorií se jejím ústředním teoretickým pilířem staly teorie etnicity, identity, multikulturality, ústředním tématem pak výzkum imigrantských a menšinových kultur převážně opět v městském prostředí (Frykman 2012; Gullestad 1989; Hanerz 1985, Byron 2002).

Návrat ke kořenům?

Antropologická a sociologická ofenziva konce 60. let a doby pozdější, která zasáhla především univerzity ve Stockholmu a Uppsale, nepochybně otevřela švédské etnologii nové a zajímavé obzory. Její výsledky, snad s výjimkou výzkumu soudobé narativity a performativity, jak bylo řečeno, však často zůstávaly, pomineme, zda oprávněně, na periferii globální etnologické a antropologické vědy. Významné byly hlavně pro Švédsko samotné. Jako mnohem vitálnější a intelektuálně podnětější byt' kvantitativně určitě slabší se v současnosti jeví S. Erixonem výrazně ovlivněný a nepřetržitě se vyvíjející směr evropské etnologie, jehož centrem je od 70. let 20. století především univerzita v Lundu. Stejným způsobem zaměřuje své aktivity i *Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur*. Pro poměr švédské etnologie a antropologie zároveň i nadále platí T. Gerholmem empiricky ověřená a opakovaně ironicky komentovaná situace (Gerholm 1995: 161–162) „komplexu Velkého bratra“. Švédští etnologové tak již od studijních let vedle vlastního oboru intenzivně studují, aplikují nebo kriticky reflektují zahraniční i domácí antropologické přístupy, zatímco švédští antropologové nevědí o etnologii vůbec nic a za relevantní považují jen globální antropologické autority, čímž sami sebe a svou práci odsuzují do periferního postavení. Projevuje se to např. v malé prezentaci švédských antropologů na stránkách jinak špičkového mezinárodního antropologického časopisu *Ethnos* vydávaného od roku 1936 stockholmským Etnografickým muzeem (*Statens etnografiska museum, Etnografiska museet*).

Nejvýznamnějšími představiteli lundské i obecně švédské etnologie 80. let 20. století až současnosti byli, resp. jsou Orvar Löfgren (nar. 1943), Jonas Frykman (nar. 1942) a o něco starší Nils-Arvid Bringéus (nar. 1926), přičemž všichni vychovali značně početnou a produktivní skupinu podobně orientovaných žáků. Löfgren s Frykmanem byli v 70. a 80. letech 20. století vedle domácí erixonovské tradice velmi silně zaujati zejména symbolickou antropologií a z ní vycházejícími směry historického stu-

dia, tedy tzv. historickou antropologií a mikrohistorií a též britským strukturalismem a marxismem (mj. Mary Douglassová, Richard Sennet, Edward P. Thompson). Na těchto teoretických základech stála především jejich – bez nadšázky paradigmatická – práce *Den kultiverade människan* z roku 1979 (Frykman – Löfgren 1979), jedno z nejvlivnějších a nejdiskutovanějších děl švédské etnologie 20. století vůbec. Autoři v ní provokativním (dle některých kritiků příliš esejistickým) stylem srovnávají kulturní rozdíly a střety mezi venkovskými a městskými vrstvami, resp. v jejich terminologii třídami – rolníky a dělníky – v dlouhém 19. století. Důraz přitom nekladou na klasická témata a prameny, ty mnohdy slouží (např. způsoby odívání či bydlení) pouze jako prvotní základ pro mnohem komplexnější úvahy. Autory mnohem více zajímá proces „kultivace“ každodenního života neboli (jak sugeruje název anglického překladu knihy z roku 1987 *Culture builders*) „vytváření kultury“. Ústředními tématy jsou proto konceptualizace času a prostoru, vztah k přírodě, vzdělávání atd., ale i problematika intimity a rodinného života, lásky a sexuality, hygieny a symbolických i reálných konceptualizací čistoty a nečistoty. Autoři se snaží zodpovědět otázku po příčinách rychlé transformace rurálního a v mnoha ohledech zaostalého státu s převahou venkovského obyvatelstva v moderní společnost vyznačující se až fetišizací pořádku, čistoty a všeobecného řádu (Klein 1986: 463). Ostře přitom tnou i do vlastních řad upozorněním, že právě rané fáze *folklivsforskning* sloužily především k disciplinaci a postupnému ovládnutí venkova městem.

Knihou do značné míry ovlivněná lundská etnologická škola se i v dalších desetiletích, a platí to až do současnosti, odklonila od partikulárních analýz směrem ke snaze komplexně postihnout kulturní změnu, každodennost a životní styl (Löfgren 2008). Jinými slovy, studuje především dynamicky se proměňující a neustále „vyjednávané“ kulturní systémy fungující na rovině tzv. kolektivního vědomí. A to jak v minulosti, tak v současnosti. Koneckonců (jakkoliv důvody byly též praktické) někdejší lundský etnologický institut je od roku 2009 součástí šířeji koncipovaného pracoviště věd o kultuře (*Institutionen för kulturvetenskaper*). Samotný O. Löfgren se v pozdější fázi kariéry (profesorem lundské univerzity byl v letech 1991–2008, opakovaně hostoval v USA) zaměřil na etnologické studium moderní společnosti, velký význam mají v evropském kontextu zejména jeho práce věnované turistice, trávení volného času či přeshranič-

ní komunikaci a spolupráci. Výzkumným terénem mu v tomto směru bylo hlavně jihozápadní Švédsko (oblast Öresundské úžiny). Jeho souputník J. Frykman, který je profesorem v Lundu od roku 1996, se historickému výzkumu věnoval o něco déle – avšak stále s důrazem na inovativní témata tělesnosti či hygieny. V posledních dvou desetiletích se zaměřuje hlavně na studium emocí a zážitků, ale např. i významu vzdělanosti v současné švédské a evropské společnosti.

Nils-Arvid Bringéus působil v Lundu nejprve jako docent nordické a srovnávací etnologie (*nordisk och jämförande folklivsforskning*, od roku 1958) a po terminologické „modernizaci“ oboru jako profesor etnologie (*etnologi*, v letech 1967–1991). Vzděláním i zaměřením bychom ho mohli na první pohled považovat za představitele před-erixonovského stylu studia rolnické lidové kultury – zabýval se především obřadní kulturou a zvykoslovím (hlavně pohřebním), lidovým uměním, stravou a zemědělstvím, a to převážně v historické perspektivě. Patří mu však mimořádné zásluhy o postupnou tematickou i metodologickou modernizaci lundské etnologie (Klein 1986: 462, 468), na které dokázal udržet vyvážený poměr mezi částečně historicky orientovanou erixonovskou evropskou etnologií a antropologickým studiem modernity. Byl to právě Bringéus, který jako první systematicky uplatňoval teoreticky propracované přístupy „mapování kultury“, celých kulturních systémů a jejich nositelů, které Frykman s Löfgrenem uplatnili v komplexní podobě. Při studiu lidového umění též inovativně aplikoval některá východiska symbolické antropologie (např. v práci *Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap* z roku 1981) a lidové umění nepovažoval za jednotlivé artefakty či jejich soubory, ale za specifický a komplexní komunikační systém. Je též autorem již nejméně pětkrát vydaného a stále velmi vlivného úvodu do studia etnologie *Människan som kulturvarelse: En introduktion till etnologin* (poprvé 1973, naposledy 2005). Postuluje v něm mj. nutnost propojení historického studia s prováděním terénních výzkumů, které jsou dle něj ústředním heuristickým a metodickým pilířem etnologie jako svébytné disciplíny (Bringéus 2005: 8–12, 28–74).

Závěr

Švédská etnologie se po roce 2000 jeví být mnohovrstevnatou a dynamicky se vyvíjející disciplínou, která se drží v popředí evropské etnologické vědy. Ve svém stále ještě hlavním proudu se tento obor ve Švédsku zaměřuje

především na otázky identity, interkulturality a na další změny a jevy v soudobé švédské a evropské společnosti (Hellspong 2008: 210–211). Díky stále rezonujícímu odkazu S. Erixona, který koncipoval etnologii jako komplexní obor studující minulost, folklor či funkční a prostorové vztahy a významy kulturních jevů a artefaktů v celoevropském měřítku, si však švédská etnologie zčásti udržuje i povahu kulturněhistorické a historickoantropologické disciplíny. Dokládá to např. recentní a relativně komplexní komentovaný bibliografický přehled o tematickém zaměření švédské, resp. skandinávské etnologie a antropologie (obě disciplíny nejsou rozlišovány) Alison Coolové (Cool 2017).

Koncept kultury, kulturní změny apod. nebyl přes četné antropologické kritiky sahající do 80. let 20. století ve Švédsku zpochybněn a už vůbec ne opuštěn. Právě propojení studia moderního světa při současném respektu k výzkumu minulosti je některými autory (Löfgren 2014: 122) považováno za největší devízu švédské resp. obecně evropské etnologie. Ta dnes stojí na pomezí kulturních a sociálních studií (Privat – Rundquist – Sjögren 2008; Frykman 2012) a intenzivně spolupracuje s řadou především historických věd a věd o kultuře. V posledních cca deseti letech můžeme trend historizace oboru dokonce považovat za stále sílící, a to zejména v důsledku značné globální popularity konceptů materiálního a nemateriálního kulturního dědictví (Klein 2006), vlivu tzv. prostorového a materiálního obratu v humanitních vědách (Löfgren 1997) či snah o poznání mechanismů udržitelného vztahu člověka a přírody. Jistě ne náhodou je nejkomplexnějším dílem švédské etnologie a příbuzných oborů vyšlým po roce 2000 monumentální třísvazková syntéza *Etnobiologi i Sverige* (2001–2007) a k nejrespektovanějším a nejznámějším etnologickým institucím stále patří *Skansen*, *Nordiska museet* a další muzea včetně celé řady výzkumně orientovaných regionálních muzeí v přírodě.

Institucionální základnu oboru tvoří vedle několika desítek velkých muzeí a oborové společnosti *Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur* především univerzitní pracoviště. Z těch výrazně etnologicky profilovaných jmenujme (1) etnologický seminář (*Etnologiseminariet*) univerzity v Lundu fungující v rámci Ústavu věd o kultuře (*Institutionen för kulturvetenskap*), (2) Ústav pro kulturní antropologii a etnologii univerzity v Uppsale (*Institutionen för kulturanthropologi och*

etnologi), (3) Ústav etnologie, církevních dějin a gender studies univerzity ve Stockholmu (*Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap*) a konkurenční (4) Ústav sociální antropologie téže univerzity (*Socialantropologiska institutionen*), (5) Ústav věd o kultuře (*Institutionen för kulturvetenskaper*) univerzity v Göteborgu, (6) mimo švédské území ležící Åbo Akademi v Turku realizuje programy v severské etnologii a folkloristice (*Nordisk etnologi, Nordisk folkloristik*) a etnologie a folkloristika je více či méně podstatnou součástí výuky na řadě dalších univerzit, zejména v rámci nejrůznějších jazykových, kulturně-historických, sociologických a antropologických specializací. Silněji se obor v poslední době rozvíjí, zejména díky vzniku specializovaných výzkumných center (zaměřených např. na migrační studia) nebo v důsledku působení výjimečných osobností, na univerzitách v Umeå, Malmö nebo na Södertörnské univerzitě ve Stockholmu. Nelze zapomínat ani na rozsáhlé interdisciplinární výzkumné projekty s výraznými etnologickými rysy, kte-

ré stále častěji iniciují některé technické a další vysoké školy jako např. Královské vysoké učení technické (*KTH – Kungliga Tekniska Högskolan*) či Švédská zemědělská univerzita (*SLU – Sveriges lantbruksuniversitet*) i neuniverzitní výzkumná pracoviště akademického typu.

Pro komunikaci vědeckých poznatků a šíření vlivu švédské etnologie se jeví být podstatnou značná internacionalizace univerzitních i neuniverzitních vědeckých pracovišť a v podstatě bilingvní povaha švédského školského systému, která umožňuje švédským etnologům včetně vysokoškolských studentů bez problémů komunikovat a publikovat v angličtině. V angličtině jsou zpravidla předkládány doktorské disertační práce a stále častěji některé diplomové práce, bezvýhradně anglicky jsou publikovány texty v ústředních vědeckých etnologických časopisech typu *Ethnologia Scandinavica*. Švédština si samozřejmě udržuje klíčové místo jazyka pramenů a domácích terénních výzkumů a je v ní publikována většina monografií, zejména těch věnovaných skandinávskému terénu.

Studie je výstupem z projektu GA15-03754S *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989* podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

LITERATURA:

- Arnstberg, Karl-Olof 2008: Le moment Sigurd Erixon. *Ethnologie française* 38, s. 213–219.
- Åström, Anna-Maria 2008: „What is a Swedish Ethnology in Finland?“ Åbo Akademi University [online] [cit. 15. 8. 2017]. Dostupné z: <<http://www.abo.fi/fakultet/en/etnamne>>.
- Bendix, Regina 2012: From Volkskunde to the “Field of Many Names”: Folklore Studies in German-Speaking Europe since 1945. In: Bendix, Regina – Hasan-Rokem, Galit (eds.): *A Companion to Folklore*. New York: Wiley Blackwell, s. 364–390.
- Bringéus, Nils-Arvid 2005: *Människan som kulturvarelse: En introduktion till etnologin*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Brück, Ulla. 1982: The Influence of Anthropology on Swedish Ethnology. In: Nixdorff, Heide – Hauschild, Thomas (eds.): *Europäische Ethnologie. Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, s. 119–127.
- Byron, Reginald 2002: The anthropology of Northern Europe. In: Barnard, Alan – Spencer, Jonathan (eds.): *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London: Routledge, s. 208–209.
- Campbell, Åke – Nyman, Åsa (eds.) 1976: *Atlas över svensk folkkultur 2. Säger, tro och högtidssed*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Cool, Alison 2017: Scandinavia. In: *Oxford Bibliographies in Anthropology* [online] [cit. 16. 8. 2017]. Dostupné z: <<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0044.xml>>.
- Erixon, Sigurd 1937: Regional European Ethnology I. Main Principles and Aims with Special Reference to Nordic Ethnology. *Folk-liv* 1a, s. 89–108.
- Erixon, Sigurd 1938: Regional European Ethnology II. Functional Analysis – Time Studies. *Folk-liv* 2, s. 263–294.
- Erixon, Sigurd 1956: European Ethnology as Social Science. In: *Actes du Congrès International d’Ethnologie Régionale. Arnhem 1955*. Arnhem, s. 56–61.
- Erixon, Sigurd 1967a: European Ethnology in our Time. *Ethnologia Europaea* 1, s. 3–11.
- Erixon, Sigurd 1967b: Urgent Ethnological Tasks. *Ethnologia Europaea* 1, s. 163–169.
- Erixon, Sigurd (ed.) 1957: *Atlas över svensk folkkultur 1. Materiel och social kultur*. Uddevalla: Niloe.
- Frykman, Jonas 2012: A tale of two disciplines: European ethnology and the anthropology of Europe. In: Frykman, Jonas – Kockel, Ullrich – Craith, Máiréad Nic (eds.): *A companion to the anthropology of Europe*. Malden, MA: WileyBlackwell, s. 572–589.
- Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar 1979: *Den kultiverade människan*. Lund: LiberLäromedel.
- Gerholm, Tomas 1995: Sweden: central ethnology, peripheral anthropology. In: Vermeulen, Han F. – Roldán, Arturo Alvaréz (eds.): *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London: Routledge, s. 159–170.

- Gullestad, Marianne 1989: Small facts and large issues: The anthropology of contemporary Scandinavian society. *Annual Review of Anthropology* 18, s. 71–93.
- Hannerz, Ulf 1985: History and anthropology in Scandinavia: An introduction. *Ethnos* 50, s. 165–167.
- Hellspong, Mats 2008: Pour une histoire de l'ethnologie en Suède. *Ethnologie française* 38, s. 205–212.
- Izikowitz, Karl Gustav – Moberg, Carl-Axel – Eskeröd, Albert 1959: Anthropology in Sweden. *American Anthropologist* 61, s. 669–676.
- Klein, Barbro 1986: Swedish Folklife Research in the 1980s. *The Journal of American Folklore* 99, s. 461–469.
- Klein, Barbro 2000: The moral content of tradition: Homecraft, ethnology, and Swedish life in the twentieth century. *Western Folklore* 59, s. 171–195.
- Klein, Barbro 2006: Cultural heritage, the Swedish folklife sphere, and the others. *Cultural Analysis* 5, s. 57–80.
- Klein, Barbro 2008: La folkloristique, une discipline mère? *Ethnologie française* 38, s. 223–232.
- Lindblom, Gerhard 1946: 100 Ethnological and Anthropological Studies in Sweden During the War. *Man* 46, s. 106–109.
- Lozoviuk, Petr 2005: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Löfgren, Orvar 1997: Scenes From a Troubled Marriage. Swedish Ethnology and Material Culture Studies. *Journal of Material Culture* 2, s. 95–113.
- Löfgren, Orvar 2008: When is small beautiful? The transformations of Swedish ethnology. In: Craith, Máiréad Nic – Kockel, Ullrich – Jöhler, Reinhard (eds.): *Everyday Culture in Europe. Approaches and Methodologies*. Aldershot: Ashgate, s. 119–132.
- Löfgren, Orvar 2014: The Ethnologist's Ball. *Ethnologia Europaea* 44, s. 116–122.
- Moser, Johannes – Götz, Irene – Ege, Moritz (eds.) 2015: *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. Münster: Waxmann.
- Privat, Jean-Marie – Rundquist, Angela – Sjögren, Annick 2008: L'ethnologie entre analyse sociale et expertise culturelle. *Ethnologie française* 38, s. 197–204.
- Richette, Christian – Daun, Åke 2008: L'ethnologie en Suède, des possibilités fantastiques! Entretien avec Åke Daun par Christian Richette. *Ethnologie française* 38, s. 243–247.
- Rogan, Bjarne 2013: Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. International Activities. European Ethnology and CIAP from 1945 to the mid 1950s. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 69, s. 89–152.
- Schmoll, Friedemann 2011: Das Europa der deutschen Volkskunde. Skizzen zu Internationalisierungsprozessen in der Europäischen Ethnologie des 20. Jahrhunderts. In: Jöhler, Reinhard – Matter, Max – Zinn-Thomas, Sabine (eds.): *Mobilitäten. Europa in Bewegung als Herausforderung kulturanalytischer Forschung*. 37. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Münster: Waxmann, s. 425–434.
- Woitsch, Jiří 2016: Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět. In: Woitsch, Jiří – Jünová Macková, Adéla (eds.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 183–225.

Summary

From *Folklivsforskning* to European Ethnology and Anthropology, and Back: Swedish Ethnology in the 19th through 21st Centuries

The chronologically approached essay outlines the development of Swedish ethnology from its amateur beginnings through establishing the museum and university scientific discipline in the 19th and the first half of the 20th century. Great attention is paid to the essential modernization of the discipline by Sigurd Erixon, which had all-European impact through the theoretical-methodological formation of the comparative all-European ethnology's concept, as well as to the subsequent processes of sociologization and anthropologization of the discipline in the 1970s and 1980s, and the shift in the Swedish ethnologists' focus from the study of the past to current social problems. The contemporary situation in Swedish ethnology, the example of which the so-called Lund School is, is described as a convergence of cultural-historical and anthropological approaches and the discipline is considered to be one of the most progressive in the all-European context. The essay mentions several profiling personalities of Swedish ethnology from the 19th century to date as well as key works, and it describes the past and the contemporary institutional basis of the discipline.

Key words: European ethnology; history of ethnology; cultural studies; Sweden; Scandinavia; Sigurd Erixon.

VLASTNÍ CESTOU?

ŠVÝCARSKÁ ETNOLOGIE V 19. A PRVNÍ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Jiří Woitsch (*Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.*)

Švýcarská etnologie či národopis je v českém odborném prostředí jednou z nejméně známých národních etnologických škol a nezdá se, že by byla jen za jakýsi derivát německého národopisu (*Volkskunde*). Takový pohled na etnologické bádání v malé alpské zemi však nemůže být chybnější. Švýcarská etnologie jako specializovaná vědecká disciplína sice skutečně vznikla pod silným vlivem jazykově německých intelektuálních tradic a dodnes je převážně pěstována v německy mluvících kantonech, resp. na jejich univerzitách, v důsledku množství zvláštních okolností historických, kulturních, politických a společenských se však obor ve Švýcarsku vždy vyznačoval celou řadou specifíků tematických i teoreticko-metodologických až epistemologických, kterým bude v tomto textu věnována pozornost. Zjednodušeně řečeno, ačkoliv švýcarská etnologie reagovala na nejruznější změny evropského vědeckého pole, vždy šla do větší či menší míry vlastní cestou. Ta rozhodně nebyla jednoznačná a jednoduchá, a jak ukazuje bádání posledních let, mohla směřovat i do temných zákoutí (Germann 2016). Zároveň je však nutné zdůraznit, že nejpozději od 40. let 20. století byl švýcarský způsob zkoumání tzv. lidové kultury i současného způsobu života venkova badatelským etalonem pro etnologii v jiných německy mluvících zemích (zejména v Rakousku, ale i samotném Německu). Prostřednictvím některých mezinárodních projektů – zaměřených především na studium alpské kultury – švýcarská etnologie později ovlivnila i národopis za „železnou oponou“, a to především v někdejší Jugoslávii.

Podobně jako etnologii švédskou, resp. skandinávskou, které již byla na stránkách NR věnována pozornost (Woitsch 2017), můžeme i etnologii švýcarskou považovat za badatelskou orientaci zformovanou ve svébytných sociokulturních poměrech, která se později stala jednou z nejprogresivnějších „národních“ škol v rámci oboru, jež nazýváme evropskou etnologií. Přes poměrně dramatické změny v posledních zhruba dvaceti letech si švýcarská etnologie četná specifika udržuje dodnes, a je tedy hodna naší pozornosti, neboť vývoj oboru ve Švýcarsku nabízí i četné a překvapivé paralely s formováním a dalším fungováním národopisu, etnografie a folkloristiky či etnologie v Rakousku-Uhersku a později v Českosloven-

sku a ČR. Konkrétní hlubší vazby mezi českými, resp. československými etnology a vědci ze Švýcarska, na rozdíl od zmíněné etnologie švédské, ale téměř nenalzáme. V době dočasného politického uvolnění v 60. letech 20. století se pokoušel navázat s některými švýcarskými etnology spolupráci Jaroslav Kramařík, kontakty Jána Podoláka s Rudolfem Wildhaberem (1902–1982) ve stejné době dokonce vyústily v účast tohoto švýcarského etnologa na mezinárodních studentských seminářích *Seminarium Ethnologicum* pořádaných Univerzitou Komenského v Bratislavě (Paríková 2016: 272). V 80. a 90. letech 20. století udržoval styky s Arnoldem Niedererem (1914–1998) Josef Vařeka, který taktéž velmi pozorně sledoval vydávání monumentálního díla *Die Bauernhäuser der Schweiz* (Vařeka 1994). Tím jsou ovšem česko-švýcarské kontakty takřka vyčerpány a za velmi signifikantní lze považovat i nesystematické zastoupení švýcarských etnologů v *Biografickém slovníku evropské etnologie* Richarda Jeřábka (2013) nebo určité opomenutí Švýcarska v jinak zcela průkopnické monografii o evropské etnologii Petra Lozoviuka (2005).

Alespoň základní obeznámení s dějinami švýcarské etnologie je tudíž velmi potřebné a usnadňuje jej i nebývalý zájem švýcarských etnologů a etnoložek o dějiny vlastního oboru a vlastní badatelskou identitu – i když jde vzhledem k početnosti dostupné literatury o heuristickou komplikaci. Množství starších i novějších prací věnovaných dějinám etnologie ve Švýcarsku je totiž bezprecedentní¹ a v nedávné době byly dějiny oboru poměrně inovativně konceptualizovány v rámci velkého výzkumného projektu univerzity v Basileji *Die Kultur der Vielen. Die Anthropologisierung der kulturwissenschaftlichen Wissensproduktion in der Volkskunde zwischen 1930 und 1980* (z výsledků projektu srov. zejm. Kuhn 2015b, Kuhn 2017). Při tvorbě tohoto textu tedy bylo možno vycházet z četné sekundární literatury, nicméně článek je založen i na studiu vybraných konkrétních prací švýcarských etnologů týkajících se zejména hmotné kultury a etnokartografie, pro pochopení některých kontextů byl podstatný i studijní pobyt v basilejském Archivu Švýcarské národopisné společnosti (*Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde*) v roce 2013, ale i zdroje další.²

Základní cíle článku jsou tedy s ohledem na výše nastíněné okolnosti tři. V textu jsou zaprvé v chronologicky pojatém výkladu popsány klíčové momenty vývoje etnologie ve Švýcarsku, a to s důrazem na dobové (či ve zpětném pohledu) profilující osobnosti, díla, vědecké koncepty, projekty a organizační základnu oboru. Detailní výklad je doveden zhruba do konce 60. let 20. století, kdy švýcarská etnologie, podobně jako národopis německý, čelí – posléze naplněnému – „bausingerovskému“ požadavku na zásadní teoreticko-metodologickou reorientaci (*Abschied* 1970; Bausinger 1971). Období pozdější, zejména s ohledem na dramatický nárůst jednotlivých etnologických specializací a jejich představitelů a důležitých děl, významnější propojení se sociokulturní antropologií i její samostatné etablování na některých univerzitách a četné další okolnosti, které by činily komplexní výklad nanejvýš nepřehledným a zdoluhavým, bude v budoucnu pojednáno samostatně.

Pro dění ve švýcarské etnologii do 60. let 20. století jsou za nejvýznamnější konstitutivní rysy oboru považovány již některé práce protoetnografické, dále dílo Eduarda Hoffmanna-Krayera (1864–1936) a jeho doslova zakladatelská práce při budování důležitých národopisných institucí a organizací. Pozornost je věnována syntetickému a etnokartografickému snažení Richarda Weisse (1907–1962), relativně pozdní formální institucionalizaci oboru na univerzitní půdě a konečně počátkům rozšiřování personálního, tematického a metodologického záběru oboru na konci 60. let 20. století. Druhým cílem je vysvětlení některých – a často výrazných – specifík ve vývoji švýcarské etnologie, a to jednak v rovině průkopnického důrazu na radikální „zvědečtění“ oboru kolem roku 1900 (již zmíněný E. Hoffmann-Krayer), jednak v podobě několika pozdějších až kuhnovských „vědeckých revolucí“ spojených např. se jménem Arnolda Niederera (1914–1998) či Karla Meuliho (1891–1968). Pojednat si ale zaslouží i v západoevropském kontextu dnes poněkud specifické tematické zaměření švýcarské etnologie. To totiž zůstávalo poměrně dlouho vázáno na studium archaických projevů venkovské kultury a v rovině některých, dnes více než století nepřetržitě trvajících projektů se švýcarská etnologie profiluje tímto způsobem i v současnosti. Historicky orientované studium tzv. lidové kultury (zejména stavebních tradic, oděvu, rukodělné výroby, ale též zvykosloví a výtvarné kultury) je přitom naprosto sebevědomě a samozřejmě chápáno jako legitimní etno-

logická specializace sehrávající důležitou úlohu při dokumentaci kulturního dědictví Švýcarska. Nastínění těchto specifík pak již velmi úzce souvisí s třetím cílem článku, kterým je zařazení dějin švýcarské etnologie do kontextu vývoje etnologického bádání v Evropě.

Kontexty

Pro pochopení některých specifík švýcarské etnologie v 19. a 20. století, ale i období předcházejícím, je úvodem nezbytné uvést a zdůraznit několik sice objektivně banálních, avšak poměrně málo známých a uvědomovaných historických, společenských, politických, ale i kulturně-geografických charakteristik Švýcarska (Maisson 2010), které přispívaly a stále přispívají jak k tematickému a teoreticko-metodologickému zacílení etnologie ve Švýcarsku, tak třeba k bezprecedentní společenské popularitě oboru.

Význačným formativním faktorem pro celou řadu švýcarských jedinečností je jeho geografická poloha na pomezí mediteránního a atlantického prostoru, navíc komplikovaná extrémní geomorfologií terénu. Drtivou většinu území tvoří velehory a vysoko položené hornatiny a náhorní plošiny s dříve velice řídkou a nekvalitní komunikační infrastrukturou. Osídlení Švýcarska bylo (a je) taktéž velice řídké, a především velice fragmentarizované. Procesy industrializace a urbanizace i obecné kulturní, sociální a politické modernizace proto ve Švýcarsku v 19. a 20. století probíhaly pomalu, a hlavně velmi nerovnoměrně. Podstatným impulzem pro úspěšný rozvoj švýcarského národopisu a jeho soustředění na archaické formy tzv. lidové kultury proto byla dlouhodobá existence autentického terénu, ve kterém bylo ještě hluboko ve 20. století možné komplexně zaznamenat a zkoumat četné projevy duchovní, sociální i hmotné kultury, v mnoha zemích Evropy již dávno zaniklé.

Uvedené přírodní faktory byly až do 20. století zároveň příčinou poměrně významné kulturní jednoty Švýcarska, založené na převažujícím způsobu obživy ve vysokohorském zemědělství, lesnictví a zpracování dřeva; která však byla dialekticky doprovázena neuvěřitelnou variabilitou dílčích kulturních, jazykových a dalších prvků tradiční předindustriální kultury. Bez nadsázky můžeme konstatovat, že nejen téměř každé odlehle údolí, ale neřídká i jednotlivé vesnice a městečka tvořily svérázné národopisné regiony a subregiony. Kulturní „jednota v rozmanitosti“ Švýcarska byla přitom nedělitelně prová-

zána i s jednotou v rozmanitosti politické, náboženské, jazykové a etnické, resp. přesněji jazykové. Vznikem tzv. Švýcarské konfederace či spříseženectví lesních kantonů *Uri, Schwyz* a *Unterwalden* v roce 1291 sice byly položeny jisté základy pozdější švýcarské státnosti, nicméně od středověku až do 19. století bylo Švýcarsko spíše než státem (ať už v moderním nebo historickém smyslu) jen volným a značně fluidním svazkem městských státeků, kantonů, držav nejrozličnějších feudálních vlastníků atd. Nacházelo se ve středobodu zájmů a soupeření okolních mocností (zejména habsburské monarchie, německých států a později Německa či Francie). Vytvoření formálně centralizované Helvétské republiky pod kuratelou napoleonské Francie roku 1798 vývoj spíše zkomplikovalo než naopak a skutečně moderní švýcarský federální stát zhruba v dnešních hranicích tak vznikl až roku 1848, přičemž v duchu starších ujednání (1815) se Švýcarsko stalo státem přísně neutrálním.

Vytvoření moderního Švýcarska však nebylo v žádném případě založeno na systematickém budování či konstrukci jednotné nacionální identity, resp. pokud se tak dělo, byl švýcarský národ řídkým a zcela typickým příkladem „národa vzešlého z vůle“ (*Willensnation*), jehož specifika nemohla být a nebyla zakládána na domnělé jednotě etnické nebo jazykové. Tento moment je pro pochopení specifik švýcarské etnologie v 19. a 20. století naprosto zásadní – na rozdíl od Německa nebo českých zemí se zde národopis nikdy nedostal do područí primárně nacionálních zájmů a nesloužil ke hledání národní rylosti a svébytnosti – taková společenská objednávka ve Švýcarsku objektivně neexistovala nebo byla zcela marginální. Švýcarská etnologie tedy v době svého zvědečnění dostala do vínku především úkoly nacionálně neutrálního – a často komparativního – výzkumu nejrozličnějších kulturních, jazykových a dalších specifik skupin obyvatelstva žijícího na území státu. Tím se, mimochodem, dosti blížila některým málo známým směrům etnologie rakousko-uherské (Lozoviuk 2005: 14–15; 2008).

Naznačený zájem o (jen zdánlivě neutrální) studium státně-politicky definovaného území a kultury jeho obyvatel sice též musíme považovat za svého druhu instrumentalizaci vědeckého bádání, což je zejména v poslední době i švýcarskými etnology silně tematizováno a kritizováno (debatu shrnuje Kuhn 2017). Nelze však nevidět, že právě tyto kulturní, historické a politické okolnosti daly švýcarské etnologii do vínku řadu pozitivních rysů

a výhod: důraz na rozsáhlé terénní výzkumy tzv. lidové kultury (Gyr 2001), komparativní uchopení problematiky, hledání na svou dobu moderních teoretických interpretačních přístupů. V neposlední řadě je nezbytné zdůraznit i silný státní i veřejný zájem o teritoriálně vymezenou kulturu a historii Švýcarska, který ústil ve značnou finanční i další podporu pro etnologické bádání i masovou (což platí dodnes) dobrovolnou participaci laických zájemců o etnologii na prováděných sběrech a výzkumech. Toto jednoznačné soustředění etnologie směrem „dovnitř“ Švýcarska spolu se striktním oddělováním *Volkskunde* a *Völkerkunde* v duchu německé intelektuální tradice po většinu 20. století pak znamenalo – přes špičkové výzkumy v mimoevropském terénu a vytvoření hned několika muzejních kolekcí mimoevropských etnografik (např. Curych) – jednoznačnou dominanci na Švýcarsko orientované etnologie a folkloristiky nad studiem neevropského terénu. Sociokulturní antropologie byla ve Švýcarsku do 60. let 20. století oborem známým, a to zejména díky rozsáhlé recenzní a informativní činnosti Rudolfa Wildhabera, dlouholetého redaktora časopisů *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* a *Schweizer Volkskunde* (Wildhaber 1964). Reálně ale byla zcela okrajovým oborem, a pokud se rozvíjela, tak hlavně na univerzitách ve frankofonních kantonech. I dnes ji nalézáme jako svébytný obor hlavně na mladých fakultách společenských věd a zůstává stále soustředěna na studium „domorodých“ kultur. Teprve po roce 2000 dochází k určitému (teoreticko-metodologickému i institucionálnímu) prolínání stále poměrně konzervativní domácí evropské etnologie se sociokulturní antropologií importovanou z angloamerického prostředí. Na úrovni klíčových vědeckých společností tedy etnologické / antropologické *Schweizerische Ethnologische Gesellschaft* (SEG, založena 1971) a etnologické / národopisné *Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde* (SGV, založena 1896) zůstávají však oba obory přes společné členství v zastřešující *Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften* striktně odděleny, přičemž společnost národopisná má řádově větší počet vědeckých i laických členů.

Progresivní a ve srovnání s řadou sousedních zemí relativně bezproblémový vývoj etnologie ve Švýcarsku byl ve 20. století kromě veřejné a politické podpory stimulován i dalšími „mimovědeckými“ vlivy. Švýcarsko, což prostě nelze opomíjet, jako mimořádně bohatá země s bohatými institucemi bylo a je schopno na nejrozličnějších úrovních

stimulovat a financovat vědecký výzkum, včetně výzkumu v humanitních a sociálních vědách. Na makroúrovni, což je pro etnologii extrémně důležité, potom nesmíme zapomínat ani na již zmíněnou politickou neutralitu Švýcarska, která přispěla k nerušenému rozvoji oboru i v době první a (zejména) druhé světové války. Přestože dlouho přijímaný narativ o naprosté „neposkvrněnosti“ švýcarské etnologie nacionálněsocialistickou ideologií, který nalézáme ještě v autoritativních pracích z 90. let 20. století (Hugger 1992: 17), byl již zcela zásadně zpochybněn (Kuhn 2017: 44–45, zde i odkazy na další literaturu), obor jako celek se skutečně rozvíjel i ve 30. a 40. letech 20. století bez vážných ideologických manipulací, kontinuálně a relativně svobodně. Ještě dlouho po druhé světové válce tudíž neexistovaly důvody (ať už reálné nebo instrumentální) pro pokusy o radikální demontáž nacismem zdiskreditované *Volkskunde*, jako tomu bylo v Německu a Rakousku. Právě naopak – švýcarští etnologové se v mnoha případech jako jediní v Evropě stali „strážci odkazu“ teoreticko-metodologických východisek předválečného německojazyčného národopisu a dokázali jej velmi produktivně a úspěšně rozvíjet, obohacovat o nové přístupy a postupně modernizovat, a to až do „velkého třesku“ na konci 60. let 20. století. A jistě ne náhodou jsou syntetické monografie *Volkskunde der Schweiz. Grundriss* (Weiss 1946), *Häuser und Landschaften der Schweiz* (Weiss 1959) nebo švýcarský etnologický atlas (*Atlas* 1950–1995) považovány za nejlepší díla svého druhu vůbec.

Humanistické, protoetnografické a sběratelské počátky

Jako v případě řady dalších tzv. národních etnologických škol, jsou – pomeňme zde, že se často jedná spíše o symbolickou snahu nalézt pro disciplínu co nejstarší kořeny – počátky systematického zájmu o kulturní a další jinakost a variabilitu hledány v humanistickém písemnictví 16. století. Ve Švýcarsku, což opět zdůrazňuji, je navíc situace komplikována zmíněnou extrémní rozdrobeností státu, takže až hluboko do 19. století zde téměř nevznikají díla „celošvýcarská“, ale práce intelektuálů nejrozličnějšího školení a cílů se zpravidla vážou pouze k jednotlivým lokalitám, oblastem a v nejlepším případě kantonům. To se týká jak prací pozdních humanistů, tak např. pozdějších topografů nebo statistiků.

Za povytce emblematického praotce švýcarské etnologie (Hoffmann-Krayer 1910, Weiss – Geiger 1950: 13–14)

včetně té cizokrajné bývá považován lucernský měšťan (lékárník, notář, písař, kronikář a městský radní) Renward Cysat (1545–1614). Cysatovy všestranné zájmy se orientovaly jak na historii a přírodopis Lucernu a okolí, tak na folklor, zvyky a „pověry“ zdejšího obyvatelstva, venkovskou i městskou oděvní kulturu, podrobně dokumentovaly (např. v podobě jednoduchých schémat) i nejrůznější náboženské a další obřady, oficiální a lidové divadlo atd. Cysat je autorem první podrobné mapy kantonu Lucern z roku 1613, avšak jeho nejznámějším dílem a důkazem skutečně širokých polyhistorických zájmů i dobové fascinace exotikou a jinakostí je pětisetstránkový spis z roku 1586 o nově objevených japonských ostrovech.³

Unikátní Cysatova osobnost do značné míry zastiňuje další švýcarské humanisty či vzdělance doby barokní a též většina prací statistiko-topografických zpravidla nedosáhla detailnosti Cysatových popisů, ačkoliv zejména Hospodářská komora kantonu Bern byla v průběhu 18. století velice aktivní při sestavování nejrůznějších přehledů o životě a hospodářství v oblasti svého působení. Vyložené protoetnografické práce však na území Švýcarska dlouho nevznikly. Za takové můžeme považovat až díla některých osvícenců a preromantiků, především Karla Viktora von Bonstetтена (1745–1832), Philippe-Sirice Bridela (1757–1845) a Franze Josefa Staldera (1757–1833) (Hugger 1992: 18; Weiss – Geiger 1950: 13–14; Studer 1954).

Plodný literát a přesvědčený liberál von Bonstetten ve svých dílech – zjevně pod vlivem myšlenek Jean-Jacquesa Rousseaua, se kterými se seznámil za studií v Ženěvě na počátku 60. let 18. století – velmi silně tematizoval vztah člověka a přírody. A to až do té míry, že jej můžeme s trochou nadsázky považovat za jednoho z pionýrů pozdějších geograficko a environmentálně deterministických směrů v etnologii. Z jeho rozsáhlého díla jmenujme např. *Briefe über ein schweizerisches Hirtenland* z roku 1782, ve kterých badatel s nostalgií sleduje proměny agrárního venkova v důsledku masivního nástupu protoindustrializace v oblasti Pays d'Enhaut. Konceptuálně mnohem promyšlenějším až filozofickým dílem, ovšem také založeným na četných příkladech z „lidové kultury“, získaných terénním pozorováním v kantonu Tessin / Ticino, je pak spis *L'homme du Midi et l'homme du Nord*, který poprvé vyšel roku 1824. V něm von Bonstetten velmi systematicky rozebírá vliv klimatu – v daném případě v nejjižnější již částečně mediteránní části Švýcarska – na kulturu, myšlení a psychosociální vlastnosti obyvatelstva.

Zájmy osvíceneckého duchovního, spisovatele a historika-vlastivědce Philippe-Sirice Bridela byly ve srovnání s von Bonstettenem poněkud přízemnější, nicméně zároveň již stojí na počátku následujícího romanticko-osvíceneckého období ve vývoji švýcarské etnologie. Díky kariéře duchovního i značným cestovatelským zájmům nezůstal Bridel jako asi první švýcarský protoetnograf omezen na území jediného kantonu, ale svoje sběratelské dílo, věnované v nejširším smyslu „památkám“, rozkročil geograficky mnohem širěji – téměř na celou západní část Švýcarska. Četné sběry lidových vyprávění, popisy zvyků, jazykových odlišností, demografie obyvatelstva, ale samozřejmě i přírodních zajímavostí shrnul do řady vlastivědně-topografických příruček a cestopisů. Z nich je nejznámější velkolepé třináctisvazkové dílo *Conservateur suisse* (1813–1831).

Venkovský farář s rozsáhlými dialektologickými a národopisnými zájmy Franz Josef Stalder je považován za zakladatele dialektologického a etymologického studia ve Švýcarsku, a to zejména díky dvojdílné práci *Versuch eines schweizerischen Idiotikon, mit etymologischen Bemerkungen untermischt* (1806, 1812). Pro národopisné bádání je však podstatná hlavně jeho kniha *Fragmente über Entlebuch, nebst einigen Beylagen allgemein schweizerischen Inhalts* (1797–1798), ke které sbíral materiál několik desítek let jako farář a okresní školní inspektor v oblasti Entlebuch ve středním Švýcarsku. Často je zmiňována jako skutečně první švýcarská regionální národopisná monografie.

Období romantismu 19. století, tak jako jinde v Evropě, přineslo i ve Švýcarsku mimořádný a systematický zájem o lidovou slovesnost v nejširším smyslu, který ve spojení s vlastivědně zacíleným výzkumem a bouřlivě se rozvíjející jazykovědou na konci 19. století vyústil ve vznik svébytné disciplíny studující tradiční kulturu venkova, tedy národopis. Z hlediska dějin švýcarské vědy obecně, národopis nevyjímaje, je však pro 19. století potřeba zdůraznit i jiný zcela zásadní fakt s dopady na celý další vývoj švýcarské etnologie. Právě v této době se díky jazykové blízkosti a zároveň nepochybné mocenské i vědecké dominanci Německa ve středoevropském prostoru dostává švýcarská věda – na rozdíl od staršího značně pluralitního období – pod jednoznačný vliv německé intelektuální tradice. Nejstarší švýcarská univerzita v Basileji (zal. 1460) i nově vzniklá (zpravidla na starších základech) vysoká učení v Curychu (zal. 1833)

a Bernu (zal. 1834) jsou reformovány a budovány podle vzorů věhlasných německých univerzit, zcela běžná je akademická peregrinace studentů i profesorů mezi švýcarskými, německými a rakouskými vysokými školami, přičemž tyto velice silné vazby přetrvávají i po celé 20. století (Schmoll 2010; Schmoll 2011; Trümpy 1983). Spolupráce a provázanost univerzit ve frankofonní části Švýcarska (Fribourg zal. 1889, Neuchâtel zal. 1838, Lausanne zal. 1537) s vědou francouzskou naproti tomu nebyla zdaleka tak silná. Privilegované postavení si v ní udržovala univerzita v Ženevě (zal. 1559), kde se však etnologie prakticky vůbec nepěstovala.⁴ Švýcarské verze *Volkskunde* a *Völkerkunde* tedy vznikají a dodnes do značné míry fungují v návaznosti na tematické i teoreticko-metodologické vymezení a proměny těchto oborů v Německu, avšak jsou od samého počátku zároveň pěstovány, jak bylo naznačeno, bez zjevných nacionalistických, nebo naopak kolonialistických ambicí, a zejména v krizových obdobích (30. a 40. léta 20. století) se od vývoje *Volkskunde* v Německu odklánějí.

Není překvapením, že pro romantickou a postromantickou fázi vývoje švýcarské etnologie jsou charakteristické především četné folklorní sběry, zpravidla ovšem stále vázané na jednotlivé kantony a menší územní jednotky. Interpretace materiálu, pokud k ní docházelo, odpovídala i od nás známým mytologizujícím přístupům bratří Grimmů. Ve Švýcarsku byl nejvýraznějším představitelem teoretického (méně již skutečně sběratelského) rozvíjení mytologické školy Adolphe Pictet (1799–1875). Od 60. let 19. století, zejména v souvislosti s prací na monumentálním díle *Schweizerisches Idiotikon. Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache* (1. svazek publikován 1881, vydání posledního 17. svazku je plánováno po roce 2020), se nicméně stále výrazněji začaly prosazovat přístupy lingvistické a dialektologické (Flückiger 2008).⁵ *Idiotikon* vznikající péčí *Vereins für das Schweizerdeutsche Wörterbuch* (zal. 1862) pod redakcí Friedricha Stauba (1826–1896) a Ludwiga Toblera (1827–1895) měl zásadní dopad na rozvoj jazykovědné komparistiky, jako první skutečně vědecký projekt zahrnoval větší území Švýcarska a byl mj. založen na systematickém terénním výzkumu, na kterém se podílela i celá řada švýcarských folkloristů a etnologů 19. i 20. století. Koneckonců i samotní redaktoři projektu Staub s Toblerem se jasně folkloristickým výzkumům osobně věnovali. Od *Idiotikonu* zároveň vede přímá cesta k nejrůznějším jazykovým atlasům.

sům, které se staly významnou inspirací pro rozvoj nejen švýcarské etnokartografie (Woitsch 2016: 185–188).

K nejvýznamnějším „klasickým“ terénním sběratelům a vydavatelům švýcarského folkloru v 19. počátku 20. století patřili Ernst Ludwig Rochholz (1809–1892), autor dvojsvazkové edice *Schweizersagen aus dem Aargau* (1856–1857), a Josef Müller (1870–1929), autor sbírky *Sagen aus Uri. Aus dem Volksmunde gesammelt* (3 sv., 1926–1945). Daleko modernější dialektologické přístupy byly vlastní řediteli kantonální školy v Aarau Jakobu Hunzikerovi (1827–1901), který se jako jeden z mnoha regionálních spolupracovníků nejprve zapojil do sběru podkladů pro *Idiotikon*, aby své zájmy následně mnohonásobně rozšířil a propojil bádání jazykovědně/folkloristické s paralelně vznikajícími vlastivědnými pracemi zaměřenými hlavně na hmotnou kulturu. Hunzikerovo rané folkloristické dílo *Aargauer Wörterbuch in der Lautform der Leerauer Mundart* (1877) tak bylo posléze dalekosáhle překonáno osmismyslovou prací *Das Schweizerhaus, nach seinen landschaftlichen Formen und seiner geschichtlichen Entwicklung dargestellt* (1900–1914). Hunziker se v něm soustředil na popis a vysvětlení – v jeho případě ještě silně v duchu etnizujících přístupů přebíraných z Německa – vývoje alpské stavební kultury a její regionální variability ve Švýcarsku. Na svou dobu vynikající dílo, doprovázené bohatou fotografickou a plánovou dokumentací a postavené na důkladných terénních výzkumech lidových staveb samotných, ale třeba i domové terminologie, se stalo vzorem pro řadu pozdějších prací (mj. R. Weisse) a můžeme jej považovat za vrchol stále ještě „laické“ fáze ve vývoji švýcarské etnologie (Gschwend 1969: 216).

Obor jednoho muže

Na konci 19. století se vznikající švýcarská etnologie nacházela v situaci, kterou dobře známe z řady jiných evropských zemí. Obor byl pěstován na regionální i celostátní úrovni jak zájemci vyloženě laickými (učitelé, duchovní, úředníci), tak skutečnými vědci, jejichž oborové zaměření však bylo převážně lingvistické či historické. Etnologie postrádala jakékoliv institucionální zakotvení, nebyla samostatným univerzitním oborem a četné etnologické a folkloristické práce vycházely především v jazykovědných, historických, vlastivědných i obecně populárně naučných časopisech (Antonietti 2013). Překonání této nesystematičnosti a roztržitého bylo – s výjimkou

plnohodnotného uvedení oboru na univerzity – otázkou pouhého desetiletí a organizačním dílem jediného člověka – Eduarda Hoffmanna-Krayera (Lenzin 1996).

E. Hoffmann-Krayer pocházel z bohaté a vlivné rodiny basilejského textilního podnikatele a i díky rodinnému zázemí disponoval nejen velkým majetkem, ale i celou řadou důležitých kontaktů. Svou kariéru však nenasměroval v duchu rodinné tradice – zájem o historii, jazyk a lidovou kulturu jej přivedl ke studiu německé filologie (Basilej, Freiburg, Lipsko, Berlín) a roku 1890 získal doktorát v oboru srovnávací jazykověda v Basileji. Již v této době, konkrétně od roku 1881, byl spolupracovníkem redakce *Idiotikonu* a věnoval se výzkumům lidové kultury, v letech 1896–1899 byl po F. Staubovi a L. Toblerovi dokonce hlavním redaktorem *Idiotikonu*. Další akademická kariéra E. Hoffmanna-Krayera byla ukázková: v roce 1891 se habilitoval na univerzitě v Curychu, roku 1900 byl jmenován mimořádným profesorem fonetiky, slovesnosti (*schweizerische Mundarten*) a národopisu (*Volkskunde*) v Basileji, v letech 1909–1936 zde působil jako řádný profesor germanistiky. Pro dějiny švýcarské i evropské etnologie je ovšem více než univerzitní působení Hoffmanna-Krayera důležité jeho dílo organizační a v evropském kontextu velmi raný a unikátní pokus o systematickou formulaci vědeckých základů etnologie.

V rovině „zakladatelské“ vděčí švýcarský národopis Hoffmanovi-Krayerovi za ustavení samostatné, dodnes fungující a na národní i mezinárodní úrovni v oboru mimořádně vlivné národopisné společnosti (SGV), ke kterému došlo roku 1896. Pro založení společnosti E. Hoffmann-Krayer využil své kontakty vědecké i rodinné, hlavními pomocníky mu byli v Curychu působící rodáci z Basileje, konkrétně představený zdejší obchodní komory Emil Richard a soukromý docent starších dějin Ernst Alfred Stückelberg (1867–1926). Odvážný plán této trojici vyšel, stejně jako hned v roce 1897 následující založení specializovaného národopisného časopisu *Schweizerisches Archiv für Volkskunde / Archives suisses des traditions populaires*. Periodikum je nepřetržitě vydáváno dodnes a je jedním z nejrespektovanějších časopisů na poli evropské etnologie.⁶ Avšak nedosti na tom.

Obrovský zájem laických spolupracovníků o členství v SGV, čemuž společnost byla a je otevřena, i o publikování v jejím časopise a zároveň snaha Hoffmanna-Krayera o povýšení etnologie na striktně vědeckou disciplínu vedly badatele v roce 1911 k založení časopisu další-

ho, určeného především ke zveřejňování krátkých informativních a materiálových statí amatérských zájemců o obor. Časopis vydávaný SGV pod názvem *Schweizer Volkskunde / Folklore suisse / Folclore svizzero* taktéž vychází až do současnosti. Posledním velkým organizačním dílem Hoffmana-Krayera bylo roku 1906 založení Švýcarského archivu lidové písně (*Schweizerisches Volksliedarchiv*) při SGV a univerzitě v Basileji, tentokrát ve spolupráci s freiburským spolužákem a dalším významným švýcarsko-německým folkloristou a historikem konce 19. a první poloviny 20. století Johnem Meierem (1864–1953). A není jisté bez zajímavosti, že daleko známější *Deutsches Volksliedarchiv* byl již samotným J. Maierem v roce 1914 zakládán po vzoru instituce švýcarské. Jedná se nejspíše o první explicitní případ, kdy dynamický vývoj oboru ve Švýcarsku již předběhl své původní německé vzory (Burckhardt-Seebass 1990).

K předběhnutí vývoje v Německu došlo v případě E. Hoffmana-Krayera i na úrovni samotné vědecké práce, a to nikoliv v rovině empirické, ale při snaze o zvědečtění disciplíny po stránce teoreticko-metodologické. Vlastní výzkumy E. Hoffman-Krayera se vedle folkloru a jazykovědného studia orientovaly především na zvykosloví, jak ukazuje např. monografie *Feste und Bräuche des Schweizervolkes* (Hoffmann-Krayer 1913) i celá řada dalších, převážně drobnějších časopiseckých studií. Při zpětném pohledu ale nepředstavují tyto texty pro etnologii takový přínos jako jeho aktivity organizační a práce na teorii oboru či precizaci oborové terminologie (Schürch 2008). Nejdůležitější publikací E. Hoffmana-Krayera je totiž útlý spisek (původně basilejská habilitační přednáška) z roku 1902 *Die Volkskunde als Wissenschaft* (Hoffmann-Krayer 1902). V této práci, která v rámci německojazyčného národopisu vzbudila mimořádné kontroverze, se E. Hoffman-Krayer jednoznačně rozchází s romanticko-nacionalistickým (herderovským či postherderovským) pojetím národopisu. Obor by podle něj měl – dnes bychom tento přístup asi klasifikovali jako stojící na pomezí evolucionismu a difuzionismu – studovat především zvykosloví, pověrečné představy, slovesnost a nářečí, písně a tance i výtvarné umění jako projevy dlouhodobě předávaných archaických forem kultury nižších společenských vrstev. Tato kultura podle něj byla silně ovlivněna přírodním prostředím a tradicí, avšak mohla být i v rovině jednotlivců proměnlivá a kreativní. Vždy však fungovala v jistém napětí a interakci s kulturou vyšších společen-

ských vrstev, od kterých některé kulturní fenomény (např. hygiena, náboženství) přebírala a aktivně je přetvářela. Pro odlišení takto vymezených skupin obyvatelstva použil E. Hoffman-Krayer termíny *vulgus* (lid ve smyslu nižších sociálních vrstev) a *populus* (lid ve smyslu elit, postupně se měnící v politicko-národní lid pohlcující i postupně mizející *vulgus*, který se mění na *vulgus in populo*). Etnologie pak byla definována jako obor, který by měl studovat především či výhradně lid na úrovni *vulgus*, avšak nikoliv v rovině pouhé deskripce – disciplína měla směřovat k odhalení obecných kulturních a společenských zákonů.

Takto sofistikovaně formulovaná tematická i teoretická náplň etnologie byla do značné míry nekomplementární všemu, co evropský národopis na počátku 20. století představoval. Hoffman-Krayer stál v opozici vůči nacionalizovanému národopisu pracujícímu s představou jednotného národního společenství (*Volk*), jeho závěry byly ovšem neslučitelné i s dobovými teoriemi operujícími s ostrými dichotomiemi mezi tzv. vysokou a nízkou kulturou, např. k tzv. teorii pokleslých kulturních forem Hanse Naumanna. Zdá se, že i z těchto důvodů se Hoffman-Krayerova představa o „národopisu jako vědě“ vlastně nedočkala v evropském prostoru vlivných následovníků. Ve Švýcarsku tvořil určitou výjimku snad jen zastánce rozsáhlých komparací R. Wildhaber (Kuhn 2015: 88). I samotný Hoffman-Krayer své teoretické postuláty dále příliš nerozvíjel a v pozdější fázi kariéry se věnoval tématům převážně jazykovědným. Etnologii ve Švýcarsku nicméně některé jeho názory ovlivnily velmi podstatně, zejména ve smyslu někdy až neadekvátního důrazu na výzkum archaických prvků venkovské kultury hmotné i duchovní na úkor studia kultury městské či studia specifických sociálních skupin (např. menšiny, subkultury). Hoffman-Krayerova snaha o vymezení lidu ve smyslu *vulgus* byla ve specifických švýcarských podmínkách nicméně úspěšná alespoň co do budování etnologie jako oboru s minimální vazbou na vypjatý dobový nacionalismus.

Dlouhá cesta na univerzity

Jedním z nejpozoruhodnějších rysů švýcarské etnologie ve 20. století byla její, v evropském kontextu nestandardní, institucionální základna. Jednoznačně nejdůležitějším činitelem z hlediska organizace výzkumů, budování sbírek písemných dokumentů a později i fotografického, filmového a zvukového archivu byla SGV, na jejíž půdě byly nezřídka koordinovány a realizovány i ty nejvýznam-

nější badatelské a publikační projekty. Z nich je třeba zmínit řadu tematických a lokálních monografií *Schriften SGV* (od 1902), projekt filmových dokumentů a doprovodných publikací *Altes und sterbendes Handwerk* (od 1942), nejrozsáhlejší evropský výzkumný a publikační podnik věnovaný lidové architektuře *Die Bauernhäuser der Schweiz* (od 1965, doposud 35 dílů některé v několika svazcích)⁷ a samozřejmě jedinečný *Atlas der Schweizerischen Volkskunde* (1950–1995, 2 díly v sedmnácti svazcích tzv. *Lieferungen*). SGV fungující ve dvou sekcích (Basilej a Curych) tak plnila a plní zásadní úlohu vydavatelskou, koordinační a komunikační, prezentuje etnologii ve veřejném prostoru, a jak bylo uvedeno, vedle profesionálů stále sdružuje i laické zájemce o obor, kteří tvoří nemalou část z více jak 1300 současných členů SGV.

Toto výjimečné postavení „pouhé“ profesní společnosti bylo a je do značné míry zapříčiněno jednak tím, že SGV má skutečně celošvýcarský charakter a překonává kantónální, jazykovou či jinou roztržičnost oboru, jednak po dlouhou dobu ne zcela pevným postavením etnologie na švýcarských univerzitách. Univerzitní etnologie ve Švýcarsku (stejně jako některé další „malé“ obory) totiž až do řady reforem v 90. letech 20. století a po roce 2000, které byly mj. spojeny i se zmasováním studia zejména v pregraduálním stupni vzdělání, doplácela na rigidní systém tzv. ordinariátů, převzatý v 19. století z německých univerzit. Pěstování disciplíny (možnost zapisovat si etnologii jako zkušební obor, formální ustavení stolice, ústavu, katedry) bylo podmíněno individuální a zpravidla časově omezenou pozicí řádných profesorů neboli ordinariátů. V mnoha případech tak stabilní etnologická pracoviště na švýcarských univerzitách nevznikla až do konce 20. století vůbec a etnologie byla po dlouhou dobu vázána na pracoviště jazykovědná, historická, geografická apod., kde byly nečetné etnologické doktoráty zaštiťovány mimořádnými (soukromými) docenty a profesory, případně stále ještě ve zcela jiných oborech ukotvenými specialisty. K regulárnímu etablování etnologie jako samostatného oboru na klíčových univerzitách v Basileji a Curychu došlo až ve 40. a 50. letech 20. století, tedy výrazně později než např. v českých zemích, jakkoliv právě tyto dvě univerzity daly už v předválečném období vyrůst prvním silným generacím švýcarských etnologů, kteří udávali oboru směr až do 60. a počátku 70. let 20. století.

Na basilejské univerzitě (Meuli – Wackernagel 1960; Bonjour 1960; Burckhardt-Seebass 2011), kde dlouho-

době působil E. Hoffman-Krayer a v duchu své koncepce národopisné vědy vedl studenty především ke studiu folkloru, zvyků a obřadů, tak získala v oboru germanistika již v roce 1909 doktorát folkloristka Adèle Stoecklinová (1876–1960), autorka důležité práce *Weihnachts- und Neujahrslieder aus der Schweiz* (1921). Nedlouho po ní zde dokončil studia germanistiky a historie Paul Geiger (1887–1952), pozdější blízký spolupracovník R. Weisse a jeden z předních představitelů švýcarské etnokartografie. Geiger, mezi jehož odborné zájmy patřilo opět především zvykosloví (monografie *Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch*, 1936), se po učitelském intermezzu a působení v čele SGV v Basileji roku 1939 i habilitoval a stal se zde prvním řádným docentem etnologie (i když stále bez vlastní katedry). Pod vedením Hoffmana-Krayera v Basileji vystudoval i další specialista na obřadní kulturu a zvykosloví (zejména svatební) Hanns Bächtold-Stäubli (1886–1941).

Úplně novou kvalitu, i když ne vždy progresivitu, po stránce teoreticko-metodologické přinesli do Basileje na konci 20. let 20. století Karl Meuli (1891–1968) a Hans-Georg Wackernagel (1895–1967). Absolvent studia sanskrty, klasické filologie a archeologie v Mnichově a Berlíně K. Meuli se zde roku 1926 habilitoval a později získal i mimořádnou a řádnou profesuru v poněkud nestandardní specializaci „antický národopis“ (*Volkskunde der Antike*). Meuli představoval (koneckonců i svým biografickým zájmem o něj) velmi pozdního představitele evolucionismu v pojetí Johanna Jakoba Bachofena, který přístupy klasické filologie kombinoval s vývody psychologizujícími i se srovnávacími dějinami náboženství. V národopisném díle konceptualizoval opět především zvykosloví, jeho asi nejznámějším dílem je monografie *Schweizer Masken* (Meuli 1943). Věnoval se ale – byť s nejednoznačnými ohlasy – i řadě jiných témat, viz např. spíše kulturněhistorická a folkloristická práce *Herkunft und Wesen der Fabel* (1954) nebo posmrtně vydaná monografie *Das Weinen als Sitte* (1970). Badatelské zaměření H. Wackernagela propojovalo jeho školení v klasické filologii, germanistice, archivnictví a starších dějinách se zájmem o kulturní dějiny a etnologii a vyvrcholilo soukromou docenturou (1930) a posléze mimořádnou profesurou (1938) v taktéž nestandardním oboru „středověkého národopisu“ (*Volkskunde des Mittelalters*).

K definitivnímu ustavení samostatného etnologického pracoviště na Basilejské univerzitě, které dodnes

zůstává úzce – i v rovině sdílené infrastruktury – spojeno s SGV došlo až po druhé světové válce díky systematickému úsilí již zmíněného P. Geigera, kterého následně v pozici hostujícího profesora krátkodobě (1952–1956) nahradil R. Weiss, celé dílo poté završil o generaci mladší Hans Trümpy (1917–1989), habilitovaný roku 1956. Za jeho působení je etnologie na Basilejské univerzitě konečně uznána jako zkušební předmět (1957), roku 1961 vzniká etnologický seminář a v roce 1965 H. Trümpy po složitém vyjednávání a na základě financování z nadačních zdrojů získává etnologický ordinariát, na kterém setrvává až do roku 1987.

Trümpyho dílo vědecké je značně mnohvrstevnaté, metodologicky poměrně konzervativní, avšak založené na důkladných archivních i terénních výzkumech. Věnoval se studiu slovesného folkloru a výročních obyčejů (monografie *Der Freiheitsbaum*, 1961), ale i novodobým formám folklorismu a můžeme jej považovat i za jednoho z prvních švýcarských etnologů se systematickým zájmem o dějiny vlastní disciplíny (Trümpy 1983). Pod jeho vedením se basilejská univerzitní etnologie včetně folkloristiky naprosto důsledně profilovala jako historická, resp. humanitní věda. Trümpy a jeho spolupracovníci v bouřlivých debatách 60. až 80. let i přes rozšíření vlastního výzkumného záběru o zmíněný folklorismus, otázky národní identity, každodenní život v současnosti i kritickou revizi vztahu švýcarské etnologie a nacionálněsociálních myšlenek setrvali na tradičních oborových pozicích a razantně odmítali nejen transformaci etnologie v sociální vědu, ale i posuny od retrogresivního studia lidové kultury směrem k „empirické vědě o kultuře“, tak jak byla v rámci německojazyčné etnologie proponována na základě kritiky nacistické diskreditace národopisu (Bausinger 1965) Hermannem Bausingerem (nar. 1926) a jeho spolupracovníky (*Abschied* 1970; Bausinger 1971). V tomto směru zůstávala basilejská univerzita po dlouhou dobu jedním z nejkonzervativnějších etnologických pracovišť v Evropě vůbec, a to i ve srovnání s univerzitou v Curychu, kde se k Bausingerem proponované reorientaci etnologie jednoznačně přihlásil A. Niederer. Zde již nicméně překračujeme vymezené rámce této studie.

Podobně jako v Basileji byla cesta ke vzniku samostatného etnologického pracoviště na univerzitě v Curychu značně komplikovaná, či ještě komplikovanější, a etnologie se i zde po dlouhou dobu rozvíjela pod více či méně limitující kuratelou jiných oborů, především ja-

zykovědných a historických (Gyr 2014). Výraznou nápo-
mocí pro veškeré snažení curyšských etnologů ale vždy byla zdejší samostatná sekce SGV založená roku 1918 (Kuhn 2010). Do těchto kontextů spadá dílo klasického filologa a archeologa Otto Wasera (1870–1952), zabývající se především antickou mytologií (*Volkskunde und griechisch-römisches Altertum*, 1916). Z metodologického hlediska byl podstatný kontakt curyšských etnologů se zdejším profesorem romanistiky Jakobem Judem (1882–1952), který výrazným způsobem propracoval zásady jazykové geografie a spolu s bernským filologem Karlem Jabergem (1877–1958) vypracoval a od roku 1928 vydával italsko-švýcarský jazykový atlas (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 1928–1940). Právě toto dílo a metody terénního a archivního sběru dat k atlasu i jejich kartografické prezentace a interpretace podstatným způsobem ovlivnily rodící se etnokartografii v Německu a samozřejmě i ve Švýcarsku (Woitsch 2016: 185–187).

Pozoruhodných úspěchů v zajímavém interdisciplinárním studiu vyloženě národopisných témat v Curychu dosáhl též botanik Heinrich Brockmann-Jerosch (1879–1939) (Gyr – Scheidegger 2013). Ten totiž od paleobotanického, botanického a ekologického studia švýcarského rostlinstva (především lesního a lučního) přešel ve 20. a 30. letech ke studiu vlivu lidské populace na vývoj vegetace. A jako hlavní faktor tohoto vlivu identifikoval nejen tradiční a dlouhodobě existující formy lesního a zemědělského hospodaření (jak plužního, tak např. v Alpách rozšířeného pastevectví a tzv. *Almwirtschaft*), ale třeba i využívání rostlin v tradiční medicíně, magii a léčitelství (práce *Schweizer Volksleben. Sitten, Bräuche, Wohnstätten*, 2 svazky, 1929). Brockmann-Jerosch, ačkoliv etnolog-amatér, je tedy zakladatelem švýcarské etnobotaniky a mezioborového národopisného studia vztahu člověka a přírody, které byl schopen zúročit např. i při výzkumech lidového stavitelství (*Schweizer Bauernhaus*, 1933).

Richard Weiss – poloviční Erixon?

Ke vzniku samostatné stolice pro národopis na univerzitě v Curychu v roce 1946 a následnému ustavení národopisného semináře (1951) došlo až po druhé světové válce, tedy v evropském kontextu velice pozdě, i když paradoxně o něco dříve než v Basileji, kde měl národopisný výzkum přeci jen silnější tradici. Tento paradox se dá ovšem snadno vysvětlit pokud si uvědomíme, že prv-

ním curyšským ordináři se v roce 1946 stal Richard Weiss, nejvýznamnější švýcarský etnolog 20. století a jedna z klíčových postav dějin etnologie v Evropě vůbec (Gyr 2006, 2009; Meuli 1963).⁸

Richard Weiss, rodák ze Stuttgartu, studoval germanistiku a historii v Curychu, Heidelbergu a Paříži (zdejší jednosemestrální pobyt je obzvláště důležitý) a doktorát obhájil roku 1933 s prací věnovanou zobrazování Alp v německé „cestovatelské“ literatuře 19. století, která předznamenávala jeho další zájmy. Na curyšskou univerzitu nastoupil jako soukromý docent v zimním semestru válečných let 1940/1941 na základě další, pro něj zcela symptomatické a z hlediska regionálního národopisného studia vzorové práce *Das Alpwesen Graubündens. Wirtschaft, Sachkultur, Recht, Äplerarbeit und Äplerleben* (Weiss 1941). Ve Švýcarsku relativně klidná předválečná a válečná léta využil Weiss k obrovskému množství krátkodobých i dlouhodobých terénních výzkumů i v těch nejdlehlších částech země a zúročil je ve svém životním díle *Volkskunde der Schweiz* (Weiss 1946), na základě kterého získal řádnou profesuru a počal budovat samostatné etnologické pracoviště. V jeho čele poté působil až do předčasné tragické smrti v červenci roku 1962. I během krátké vědecké kariéry vytvořil Weiss monumentální dílo, které švýcarskou etnologii ve 40. a 50. letech postavilo do čela evropského dění v oboru, a to hned v několika rovinách. Weissovi se podařilo zachránit a rehabilitovat tematická (méně již metodologická a interpretační) východiska německé *Volkskunde* a jeho práce byly v celé Evropě akceptovaným vzorem tvorby národopisných syntéz i analytických studií.

Weiss (1) opustil doposud ve švýcarské etnologii převažující přístupy evolucionistické a difuzionistické a i s ohledem na pařížskou studijní zkušenost se profilel jako jednoznačný strukturní funkcionalista. Jednotlivé jevy tradiční kultury pro něj nebyly izolovanými muzejními artefakty, přežitky starých časů, ale chápal je jako nesmírně složitý kolektivně sdílený kulturní systém, vázaný na tradice jednotlivých komunit a provázaný celou řadou funkčních vztahů a hierarchií. Weiss se tedy v jednom momentu rozešel jak s nacionální definicí lidu (*Volk*), tak s Hoffmann-Krayerovým pojetím lidu ve smyslu *vulgus*. Lid byl pro něj především nositelem tradice, která měla být hlavním předmětem etnologického výzkumu. Samotný obor Weiss definoval takto: „*Volkskunde ist die Wissenschaft vom Volksleben. Das Volksleben be-*

steht aus den zwischen Volk und Volkskultur wirkenden Wechselbeziehungen, soweit sie durch Gemeinschaft und Tradition bestimmt sind.“ (Weiss 1946: 11, k jeho pojetí tradice Holzapfel 1988). Tento svůj přístup demonstroval jak v minuciózních studiích jednotlivých složek tradiční kultury, především lidové architektury a osídlení (Huwyler 2009) i dalších faset hmotné kultury (např. zápah dobytka, oradla, strava, hospodaření s vodou), ale i kultury duchovní (agrární obyčeje) včetně folkloru (lidové divadlo, tanec, jazyk), tak při tvorbě syntetických prací a v etnokartografii (modelově Weiss 1943a, 1943b, 1959). Za primární způsob sběru dat k takto traktovaným analýzám i syntézám, což bylo ve výše nastíněných kontextech pomalé modernizace Švýcarska stále možné, Weiss vždy považoval důkladný terénní výzkum.

Etnologii (2), podobně jako Sigurd Erixon, který první teoretické práce v tomto směru publikoval na konci 30. let 20. století (Erixon 1937, 1938; Woitsch 2017), považoval R. Weiss za komparativní vědu. Školení v lingvistice, znalost jazykových atlasů a vlastní etnokartografické dílo ho vedlo – nepochybně i pod vlivem událostí v Německu (Dow – Lixfeld 1994; Gerndt 1995) – k radikálnímu rozchodu s jakýmkoliv nacionálními interpretacemi lidové kultury. Pokud použijeme více než vhodné německé termíny, Weiss odmítal *Heimatsforschung* a klonil se ke komparativnímu a funkcionalisticky traktovanému *Kulturraumforschung*. Tedy k empirickému studiu „objektivně“ existujících kulturních hranic a areálů, při jejichž rozpoznání jsou etnicita či jazyk jen jedněmi z mnoha dílčích prvků hodných pozornosti, jak to např. ukázal v modelové studii z roku 1947 o kulturní hranici mezi východním a západním Švýcarskem (Weiss 1947; Burckhardt-Seebass 1993). Tento jeho programově anacionální přístup se důsledně odráží v jím užívané terminologii, v názvech a textech svých prací důsledně mluví o „lidové kultuře Švýcarska“ nikoliv o „švýcarské lidové kultuře“. Zároveň je však jistým omezením Weissových výzkumů a interpretací, ačkoliv byl vynikajícím znalcem alpské kultury okolních států (Itálie, Německo, Rakousko, Slovinsko resp. Jugoslávie), komparaci překračující hranice Švýcarska se příliš nevěnoval.

Nakonec (3) je nutno zdůraznit zásadní přínos R. Weissa evropské etnokartografii. Zájem o ní projevoval již během studií a v roce 1933 se dokonce stal dobrovolným spolupracovníkem redakce *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV) a podílel se na přípravě tohoto za-

kladatelského díla evropské etnokartografie (Schmoll 2009a). Ještě před druhou světovou válkou se však s národnostní koncepcí ADV rozešel a spolu s P. Geigerem začal připravovat *Atlas der schweizerischen Volkskunde* (ASV) na tzv. teritoriálním principu. Podobně jako Erixon ve Švédsku (a zdá se, že nezávisle na něm) Weiss s Geigerem zahrnují do výzkumu a etnokartografické prezentace veškeré relevantní kulturní elementy vyskytující se na území Švýcarska, a to bez ohledu na jazyk či etnicitu jejich nositelů (Weiss – Geiger 1950). Rozsáhlý sběr dat provedený ve 387 promyšleně vybraných lokalitách následně vedl k vypracování nejpodrobnějšího a nejkvalitnějšího etnografického atlasu, který kdy v Evropě vznikl (zahrnuje 291 map). Jeho vydávání bylo SGV ovšem dokončeno až dlouho po Weissově smrti (*Atlas* 1950–1995).

Výše uvedené pochvalné zmínky se zdají stavět R. Weisse na piedestal evropské etnologické vědy. Avšak jak částečně vyplývá z názvu této kapitoly, dílo tohoto badatele samozřejmě nebylo bez problémů. Na rozdíl od S. Erixona se totiž R. Weiss, což může být způsobeno jeho předčasným skolem, nepokusil o komplexní a teoreticky novou definici etnologie a jejích výzkumných a interpretačních úkolů. Zůstal jen u aplikace svých inovativních přístupů na konkrétní materiál, případně některá východiska formuloval v předmluvách k velkým syntézám (Weiss 1946, 1959). Za další – opět na rozdíl od Erixona – byl Weiss celý život doslova fascinován archaickou lidovou kulturou alpských zemědělců, pastevců a dřevařů a nikdy se nepokusil rozšířit výzkumné pole etnologie o studium města či obecně „nevenkovského“ terénu. Cizí mu byla témata a přístupy sociologizující, antropologizující či důsledněji tematizující interetnicitu, interkulturalitu a aktuální sociokulturní změny. V tomto smyslu se vůči němu již v 50. letech 20. století někteří etnologové vymezovali a jeho dílo bylo, zejména v ostrých debatách v německojazyčném prostoru v letech 60. a 70., označováno za tematicky archaické, málo přínosné a překonané již v době svého vzniku (Metzen 1970). Takto negativně dnes Weiss rozhodně interpretován není, přinejmenším autory zabývajícími se detailně dějinami švýcarské etnologie (Hugger 1994: 24–25; Tschofen 2011). Za mnohem problematičtější je považována jednak jeho patrně nevědomá intence k povyšování tradiční kultury Alp na hlavní a jediný svorník existence švýcarského státu (Weiss 1942, 1957), tedy de facto latentní nacionalismus, byť

kvalitativně výrazně odlišný od nacionalismu (velko)německého (Frei 2010; Eggmann – Oehme-Jüngling 2013; Mathieu 2009), jednak – a možná ještě více – i absence většího komparativního záběru jeho děl či systematictější zapojení do mezinárodního výzkumného dění, i když také o něj se Weiss pokoušel (Schmoll 2009b). Pokud tyto debaty shrneme, jeví se R. Weiss skutečně být „polovičním Erixonem“ či Erixonem v první polovině jeho vědecké kariéry, která byla charakterizována důrazem na terénní empirické studium tzv. tradiční kultury (u obou pod vlivem německé *Volkskunde*), promyšlením a realizací etnokartografických výzkumů a pokusy o aplikaci nových teorií (komparatistika, funkcionalismus).

Závěr

Vědeckým dílem R. Weisse vyvrcholila a zároveň do značné míry skončila zásadní etapa v dějinách švýcarské etnologie počínající v 80. letech 19. století. Vývoj disciplíny v tomto období můžeme charakterizovat jako postupnou a stále větší divergenci od tematických, institucionálních a zejména teoreticko-metodologických východisek německojazyčné *Volkskunde*, v jejichž epistemologických rámcích obor ve Švýcarsku vznikl. Především díky nastíněným okolnostem kulturním a politickým se švýcarský národopis velmi brzy oprostil od výhradně nacionální (etnicko-jazykové, *volkisch*) definice lidu. V dílech E. Hofmanna-Krayera a R. Weisse dokonce došlo k více či méně systematickým inovativním pokusům o zcela odlišné vymezení lidu, tradice a lidové kultury. Intenzivní terénní výzkumy stále ještě živé venkovské tradiční kultury daly v první polovině 20. století vzniknout řadě zásadních prací analytických i syntetických, špičkový výzkum dialektologický a ovšem též inspirace německým ADV byly základem pro vznik důležitých projektů etnokartografických. Již na počátku 20. století – a tato tendence se posléze jen prohlubovala – vystupovala švýcarská etnologie jako svébytná a sebevědomá disciplína. Její institucionální základna zůstávala nicméně až do 50. let 20. století poněkud nestandardní, obor absentoval (ve formě samostatných ústavů či kateder) na univerzitách a publikační, materiální i symbolické zázemí mu poskytovala téměř výhradně velká profesní společnost *Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde*. V období 30. let 20. století a zejména druhé světové války těžili švýcarští etnologové z neutrality země a podařilo se jim detailností a rozsahem empirických terénních výzku-

mů alpské lidové kultury „předejít“ nejen své sousedy. Obohacením této empirické základy o teoretická východiska funkčního strukturalismu vznikla skutečně svébytná a v evropském kontextu unikátní švýcarská etnologická škola, která byla zejména pro etnology německé a rakouské nedostižným vzorem. Tematicky byla ovšem limitována výzkumem venkovské tradiční kultury, což se jí v 60. a 70. letech 20. století stalo téměř osudným.

K vytyčení dalších pozoruhodných „vlastních cest“ došlo až po smrti R. Weisse a někdy i v důsledku otevřené snahy se vůči němu vymezit. Za „druhou polovinu švýcarského Erixona“ totiž musíme považovat Weissova žáka a spolupracovníka při přípravě ASV a později též velkého oponenta Arnolda Niederera (1914–1998), který po krátké „sedisvakanci“ řídil curyšský etnologický seminář v letech 1964–1980 (Gyr 2006: 238–242). Jeho dílu zde již nevěnuji systematickou pozornost, nicméně důrazem na studium města, dělnictva, menšin a kulturní změny na venkově, tak jak se odrážejí např. v monografii *Gemeinwerk im Wallis. Bäuerliche Gemeinschaftsarbeit in Vergangenheit und Gegenwart* (Niederer 1956) a v řa-

dě dalších menších studií (souborně Niederer 1993) se tento badatel jednoznačně přihlásil k moderním východiskům evropské etnologie. Navíc téma promýšlel i v programových teoretických statích (Niederer 1967, 1970, 1973), velmi podobných ve stejné době publikovaným textům S. Erixona (1956, 1967). A. Niederer se spolu s R. Wildhaberem (Burckhardt 1972–1973), významným folkloristou Maxem Lüthim (1909–1991) a dalšími spolupracovníky (např. Rudolfem Braunem) vydal i strategickou cestou – řečeno termínem K. Kuhna (2015b: 85–91) – europeizace oboru zapojením do SIEF, evropského atlasového projektu či podílem na nadnárodním komparativním projektu *Alpes Orientales*. Úspěšně připravil nejen curyšskou etnologickou školu na otřesy a oborové války v 70. a 80. letech obohacením oboru o přístupy sociologické a antropologické. Této neméně zajímavé kapitole dějin švýcarské etnologie, která prozatím ústí v situaci, kdy je etnologie ve Švýcarsku hluboce respektovaným oborem studujícím nejrůznější témata od vyložení „klasických“ po veskrze, ale nikoliv křečovitě „up to date“, bude věnováno zamýšlené pokračování této studie.

Studie je výstupem z projektu GA15-03754S *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989* podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

POZNÁMKY:

1. V dalším textu vycházím z hlediska obecných kontextů především z těchto prací (aniž by na ně bylo explicitně odkazováno, pokud se nejedná o specifickou problematiku nebo přímou citaci): Bendix 2012; Gyr 1999; Hugger 1994; Jeggle 2001; Kuhn 2015a, 2016; Moser – Götz – Ege 2015.
2. Za zvláště inspirativní považuji debaty nad některými konkrétními problémy dějin (nejen) švýcarské etnologie na konferenci *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen: Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft in Europa nach 1945*, kterou v roce 2017 zorganizovaly ve Vídni švýcarská SGV a rakouský Verein für Volkskunde.
3. Spis nese velmi „epický“ název *Warhafftiger Bericht Von den New erfundenen Japponischen Inseln vnd Koenigreichen auch von andren zuvor vnbeekandten Indianischen Landen. Darinn der heilig Christlich Glaub wunderbarlich zunimpt vnd auffwaechst. Neben dem allen erfindet sich in diser Edition gruendliche anzeygung von der Japponischen Legation newlich gehn Rom ankömen... von Brasilia vnd weyttere beschreibung der Landschafften vnd Wesen der Neuwerfundnen Voelckern... Durch RENVVARDVM CYSATVM, Burgern zu Lucern auß dem Italianischen in das Teutsch gebracht vnd jetzt zum erstenmal im Truck außgangen* (Freiburg 1586).
4. Stejně minimální vliv na švýcarskou etnologii mělo krátkodobé působení Arnolda van Gennepa na univerzitě v Neuchâtelu v letech 1912–1915.
5. K historii a současnému stavu celého projektu viz též <<https://www.idiotikon.ch/>> (cit. 3. 2. 2018). Obdobné slovníky francouzský, italský a retorománský začaly být postupně sestavovány až v průběhu 20. století.
6. V roce 2019 byla dokončena digitalizace časopisu. Veškeré ročníky jsou volně dostupné na <<https://www.e-periodica.ch/digbib/vollist?var=true&UID=sav-001&id=browse&id2=browse1>> (cit. 10. 3. 2019).
7. Intenzivní výzkum započal již v době druhé světové války, což je mj. interpretováno jako snaha švýcarských etnologů o symbolickou obhajobu švýcarské specifičnosti a nezávislosti. Iniciátory byli národopisci a architekti Benno Furrer, Max Gschwend a Alfredo Baeschlin, kteří v roce 1944 založili *Aktion Bauernhausforschung in der Schweiz* (Gschwend 1969). Podobnost se známou Zaměňovací akcí ČAVU probíhající v Protektorátu Čechy a Morava není podle mého názoru rozhodně náhodná.
8. K dílu a osobnosti R. Weisse srov. též v textu všechny citované práce K. Kuhna a monotematické číslo časopisu *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 105, č. 1, 2009.

LITERATURA:

- Abschied vom Volksleben* 1970. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde.
- Antonietti, Thomas 2013: Ein Jahrhundert sammeln und forschen: Ethnologie im Wallis 1890–2010. In: Antonietti, Thomas (ed.): *Nahe Ferne: Ein Jahrhundert Ethnologie im Wallis*. Baden: Hier-und-Jetzt, s. 21–48.
- Atlas der schweizerischen Volkskunde / Atlas de Folklore suisse* 1950–1995. Herausgegeben von Paul Geiger und Richard Weiss, weitergeführt von Walter Escher, Elisabeth Liebl und Arnold Niederer. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.
- Bausinger, Hermann 1965: Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde* 61, s. 177–204.
- Bausinger, Hermann 1971: *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde.
- Bendix, Regina 2012: From Volkskunde to the “Field of Many Names”: Folklore Studies in German-Speaking Europe since 1945. In: Bendix, Regina – Hasan-Rokem, Galit (eds.): *A Companion to Folklore*. New York: Wiley Blackwell, s. 364–390.
- Bonjour, Edgar 1960: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460–1960*. Basel: Schwabe Verlag, s. 664–670, s. 706.
- Burckhardt, Lukas F. 1972–1973: Volkskunde im Dienst der Völkerverständigung: Erlebnisse mit Robert Wildhaber. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 68/69, s. 49–53.
- Burckhardt-Seebass, Christine 1990: Archivieren für wen? John Meier, Hoffmann-Krayer und die frühzeit des Schweizerischen Volksliedarchivs. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 35, s. 33–43.
- Burckhardt-Seebass, Christine 1993: „Brünig-Napf-Reuss-Linie“ oder „Röstigraben“. Das Konzept des ASV und die kulturellen und sprachlichen Grenzen in der gegenwärtigen Schweiz. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 30, s. 15–26.
- Burckhardt-Seebass, Christine 2011: Manifestes Interesse, erste Strukturen, fachlicher Auf- und Ausbau. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 107, s. 58–76.
- Dow, James R. – Lixfeld, Hannjost 1994: Nationalsozialistische Volkskunde und Vergangenheitsbewältigung. In: Jacobeit, Wolfgang – Lixfeld, Hannjost – Bockhorn, Olaf (eds.): *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Köln – Wien: Böhlau, 342–366.
- Eggmann, Sabine – Oehme-Jüngling, Karoline (eds.) 2013: *Doing Society: „Volkskultur“ als gesellschaftliche Selbstverständigung*. Basel: SGV.
- Erixon, Sigurd 1937: Regional European Ethnology I. Main Principles and Aims with Special Reference to Nordic Ethnology. *Folk-liv* 1a, s. 89–108.
- Erixon, Sigurd 1938: Regional European Ethnology II. Functional Analysis – Time Studies. *Folk-liv* 2, s. 263–294.
- Erixon, Sigurd 1956: European Ethnology as Social Science. In: *Actes du Congrès International d’Ethnologie Régionale. Arnhem 1955*. Arnhem: Rijksmuseum voor Volkskunde, s. 56–61.
- Erixon, Sigurd 1967: European Ethnology in our Time. *Ethnologia Europaea* 1, s. 3–11.
- Flückiger, Bernadette (ed.) 2008: *Das Idiotikon: Schlüssel zu unserer sprachlichen Identität und mehr? Frühjahrstagung der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften*. Zürich, 24. April 2008. Bern: Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften.
- Frei, Alban 2010: “Ein ‘Dokument des geistigen Selbstbehauptungswillens der Schweiz’. Der Atlas der schweizerischen Volkskunde und die Nationalisierung der Volkskunde in der Schweiz. In: Schürch, Franziska – Eggmann, Sabine – Risi, Marius (eds.): *Vereintes Wissen: Die Volkskunde und ihre gesellschaftliche Verankerung*. Münster – Basel: Waxmann, s. 133–145.
- Germann, Pascal 2016: *Laboratorien der Vererbung. Rassenforschung und Humangenetik in der Schweiz 1900–1970*. Göttingen: Wallstein.
- Gerndt, Helge 1995: Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus – was haben wir aus der Geschichte gelernt? *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 91, s. 53–75.
- Gschwend, Max 1969: Hausforschung in der Schweiz 1919–1969. *Geographica Helvetica* 24, s. 216–219.
- Gyr, Ueli 1999: Europäische Ethnologie aus der Sicht der Schweizer Volkskunde. In: Giordano, Christian – Rolshoven, Johanna (eds.): *Europäische Ethnologie, Ethnologie Europas – Ethnologie européenne, Ethnologie de l’Europe*. Fribourg: University Press, s. 45–62.
- Gyr, Ueli 2001: Feldforschung in der Schweizer Volkskunde: Eine forschungsgeschichtliche Skizze. In: Korkiakangas, Pirjo – Kiuru, Eilina (eds.): *An Adventurer in European Ethnology*. Jyväskylä: Atena, s. 110–128.
- Gyr, Ueli 2006: Von Richard Weiss zu Arnold Niederer. Zwei alpine Forschungsexponenten im Vergleich. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 102, s. 231–250.
- Gyr, Ueli 2009: Richard Weiss – Standorte und Werk einer volkskundlichen Symbolfigur. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 105, s. 65–80.
- Gyr, Ueli 2014: „Zur Entwicklung der Populären Kulturen an der Universität Zürich.“ *Universität Zürich. ISEK - Institut für Sozialanthropologie und Empirische Kulturwissenschaft* [online] [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: <<https://www.isek.uzh.ch/de/popul%C3%A4rekulturen/profil/geschichte.html>>.
- Gyr, Ueli – Scheidegger, Tobias 2013: Heinrich Brockmann-Jerosch (1879–1939). Spurensuche zwischen Botanik, Brauch und Bauernhaus. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 109, s. 203–231.
- Hoffmann-Krayer, Eduard 1902: *Die Volkskunde als Wissenschaft*. Zürich: F. Amberger.
- Hoffmann-Krayer, Eduard 1910: Cysatiana. Volkskundliches aus dem Kanton Luzern um die Wende des 16. Jahrhunderts. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 14, s. 272–287.
- Hoffmann-Krayer, Eduard 1913: *Feste und Bräuche des Schweizervolkes*. Zürich: Schultheß.
- Holzappel, Otto 1988: Der Begriff der Tradition bei Richard Weiss (1946) und in der neueren Volkskunde. In: *Einheit in der Vielfalt: Festschrift für Peter Lang zum 60. Geburtstag*. Bern: Peter Lang, s. 237–248.
- Hugger, Paul 1992: Zu Geschichte und Gegenwart der Volkskunde in der Schweiz. In: Hugger, Paul (Hg.): *Handbuch der schweizerischen Volkskultur: Leben zwischen Tradition und Moderne. Ein Panorama des schweizerischen Alltags*, 1. Zürich: Offizin, s. 15–33.
- Hugger, Paul 1994: Volkskunde in der Schweiz seit dem Zweiten Weltkrieg: Zwischen Provinzialismus und Weltoffenheit. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 97, s. 97–112.

- Huwyl, Edwin 2009: Häuser und Landschaften der Schweiz – Richard Weiss und die Hausforschung. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 105, s. 57–64.
- Jeggle, Utz 2001: Volkskunde im 20. Jahrhundert. In: Brednich, Rolf W. (ed.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Berlin: Reimer, s. 53–75.
- Jeřábek, Richard 2013: *Biografický slovník evropské etnologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kuhn, Konrad J. 2010: Unterbrochene Tradition und lange Dauer: Die Zürcher Sektion der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde 1918–2010. In: Schürch, Franziska – Eggmann, Sabine – Risi, Marius (eds.): *Vereintes Wissen: Die Volkskunde und ihre gesellschaftliche Verankerung*. Münster – Basel: Waxmann, s. 69–94.
- Kuhn, Konrad J. 2015a: „Beschauliches Tun“ oder europäische Perspektive? Positionen und Dynamiken einer volkskundlichen Kulturwissenschaft in der Schweiz zwischen 1945 und 1970. In: Moser, Johannes – Götz, Irene – Ege, Moritz (eds.): *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. Münster: Waxmann, s. 177–203.
- Kuhn, Konrad J. 2015b: Europeanization as strategy: disciplinary shifts in Switzerland and the formation of European ethnology. *Ethnologia Europaea* 45, s. 80–97.
- Kuhn, Konrad J. 2016: Ressource „Volkskultur“. Karrieren eines Konzepts zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit in der Schweiz. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 27, s. 67–91.
- Kuhn, Konrad J. 2017: Networks, identity politics, and a narrative of distinction. On the knowledge-historical relations between „völkisch“ and Swiss Folklore Studies. *Journal of European Ethnology and Cultural Analysis* 2, s. 46–67.
- Lenzin, Danièle 1996: *Folklore vivat, crescat, floreat! Über die Anfänge der wissenschaftlichen Volkskunde in der Schweiz um 1900*. Zürich: Chronos.
- Lozoviuk, Petr 2005: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Lozoviuk, Petr 2008: *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Maissen, Thomas 2010: *Geschichte der Schweiz*. Baden: Hier + Jetzt.
- Mathieu, Jon 2009: Richard Weiss und die Alpenforschung. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 105, s. 5–13.
- Metzen, Thomas 1970: Anmerkungen zur „Volkskunde der Schweiz“ von Richard Weiss. In: *Abschied vom Volksleben*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, s. 173–190.
- Meuli, Karl 1943: *Schweizer Masken. Mit einer Einleitung über schweizerische Maskenbräuche und Maskenschnitzer*. Zürich: Atlantis.
- Meuli, Karl 1963: Richard Weiss. 9. November 1907–29. Juli 1962. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 58, s. 185–199.
- Meuli, Karl – Wackernagel, Hans-Georg 1960: Volkskunde. In: *Lehre und Forschung an der Universität Basel zur Zeit der Feier ihres fünfundertjährigen Bestehens. Dargestellt von Dozenten der Universität Basel*. Basel: Birkhäuser, s. 240–243.
- Moser, Johannes – Götz, Irene – Ege, Moritz (eds.) 2015: *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. Münster: Waxmann.
- Niederer, Arnold 1956: *Gemeinwerk im Wallis. Bäuerliche Gemeinschaftsarbeit in Vergangenheit und Gegenwart*. (= Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde 37). Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.
- Niederer, A. 1967: Die Stellung der europäischen Regionalethnologie an den schweizerischen Universitäten. *Ethnologia Europaea* 1, s. 309–311.
- Niederer, Arnold 1970: Gegen die Ausklammerung soziologischer Fragestellungen in der Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde* 66, s. 52–54.
- Niederer, Arnold 1973: Ethnologie und Volkskunde zwischen Geschichts- und Sozialwissenschaft. *Bulletin der Schweizerischen Ethnologischen Gesellschaft* 1, s. 8–13.
- Niederer, Arnold 1993: *Alpine Alltagskultur zwischen Beharrung und Wandel. Ausgewählte Arbeiten aus den Jahren 1956–1991*. Bern – Stuttgart – Wien: Paul Haupt Verlag.
- Paríková, Magnaléna 2016: „Posloví“ medzinárodných študentských a vedeckých kontaktov na Katedre etnológie a folklóristiky Filozofickej fakulty Univerzity J. A. Komenského v Bratislave koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia. In: Woitsch, Jiří – Jünová Macková, Adéla (eds.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 265–277.
- Schmoll, Friedemann 2009a: *Die Vermessung der Kultur: Der „Atlas der deutschen Volkskunde“ und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928–1980*. Stuttgart: Steiner.
- Schmoll, F. 2009b: Richard Weiss: Skizzen zum internationalen Wirken des Schweizer Volkskundlers. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 105, s. 15–32.
- Schmoll, Friedemann 2010: Verbandlungen. Basel und die schweizerisch-deutschen Beziehungen in der Volkskunde. In: Schürch, Franziska – Eggmann, Sabine – Risi, Marius (eds.): *Vereintes Wissen: Die Volkskunde und ihre gesellschaftliche Verankerung*. Münster – Basel: Waxmann, s. 99–110.
- Schmoll, Friedemann 2011: Das Europa der deutschen Volkskunde. Skizzen zu Internationalisierungsprozessen in der Europäischen Ethnologie des 20. Jahrhunderts. In: Jöhler, Reinhard – Mätter, Max – Zinn-Thomas, Sabine (eds.): *Mobilitäten. Europa in Bewegung als Herausforderung kulturanalytischer Forschung*. 37. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Münster: Waxmann, s. 425–434.
- Schürch, Franziska 2008: *Landschaft, Senn und Kuh. Die Entdeckung der Appenzeller Volkskunst*. Marburg: Waxmann.
- Studer, Eduard 1954: Franz Josef Stalder. Zur Frühgeschichte volkskundlicher und dialektvergleichender Interessen. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 50, s. 125–227.
- Trümpy, Hans 1983: Volkskundliche Forschung und Lehre an den deutsch-schweizerischen Universitäten und die Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde. In: Brückner, Wolfgang – Beitzl, Klaus (Hrsg.): *Volkskunde als akademische Disziplin: Studien zur Institutionenausbildung. Referate eines wissenschaftsgeschichtlichen Symposiums vom 8.–10. Oktober 1982 in Würzburg*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 63–76.
- Tschöfen, Bernhard 2011: Volks-Kunde? Wissenszirkulationen zwischen Kulturforschung und Selbstauslegung. *Nach Feierabend. Zürcher Jahrbuch für Wissensgeschichte* 7, s. 37–52.

- Vařeka, Josef 1994: Lidová architektura Švýcarska / Die Bauernhäuser der Schweiz (recenze). *Český lid* 81, s. 348–349.
- Weiss, Richard 1941: *Das Alpwesen Graubündens. Wirtschaft, Sachkultur, Recht, Äplerarbeit und Äplerleben*. Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Weiss, Richard 1942: Volkskundliches Erforschen und Erleben des alpinen Kulturkreises. *Schweizer Volkskunde* 31, s. 41–47.
- Weiss, Richard 1943a: Brunnen und Brunnenordnung im Engadin. *Schweizer Volkskunde* 33, s. 54–59.
- Weiss, Richard 1943b: Stallbauten und Heutraggeräte Graubündens in sachgeographischer Betrachtung. *Romanica Helvetica* 20, s. 30–48.
- Weiss, Richard 1946: *Volkskunde der Schweiz. Grundriss*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Weiss, Richard 1947: Die Brünig-Napf-Reuss-Linie als Kulturgrenze zwischen Ost- und Westschweiz auf volkskundlichen Karten. *Geographica Helvetica* 2, s. 153–175.
- Weiss, Richard 1957: Alpiner Mensch und alpines Leben in der Krise der Gegenwart. *Die Alpen* 33, s. 209–224.
- Weiss, Richard 1959: *Häuser und Landschaften der Schweiz*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Weiss, Richard – Geiger, Paul 1950: *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.
- Wildhaber, Robert 1964: Bibliographische Einführung in die amerikanische Volkskunde. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 60, s. 164–218.
- Woitsch, Jiří 2016: Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět. In: Woitsch, Jiří – Jůnová Macková, Adéla (eds.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 183–225.
- Woitsch, Jiří 2017: Od folklivforskning k evropské etnologii, antropologii a zpět: švédská etnologie v 19. až 21. století. *Národopisná revue* 27, s. 224–235.

Summary

Going Their Own Way? The Swiss Ethnology in the 19th and the First Half of the 20th Century

The article submits a chronologically explained development of the Swiss ethnology with an emphasis on the development in the 19th century through the 1960s, whereby the interest in cultural diversity as well as that defined in other ways in older periods is partially included as a theme. Great attention is paid to key personalities in the history of the Swiss ethnology, in particular to Eduard Hoffmann-Krayer and Richard Weiss, and to how they influenced the theoretical and methodological as well as thematic shifts in the orientation of the discipline. Further significant persons and important works of the Swiss ethnology are mentioned as well, and the institutional basis of the discipline is described. The author presents the Swiss ethnology as quite a peculiar and progressive research discourse. This was formed under a strong influence of the German *Volkskunde*, but evolving in a country featuring a specifically multi-ethnic composition of the population, a significantly different historical development, as compared to Germany, and special, even extreme natural and geographical conditions that contributed to the survival of many archaic elements of the so-called folk culture until the 20th century.

Key words: European ethnology; folklore studies; history of ethnology; Switzerland; Richard Weiss.

Mezi ruchadlem a Českou chalupou. (Ne)objevení „lidové“ invence v 19. století a jeho důsledky pro výzkum tzv. lidové kultury

JIŘÍ WOITSCH

„Nejvíce želíme, že p. p. (Antonín Wiehl, pozn. aut.) vynechal kůlny, místo jediné vhodné, aby v nich na odív světa mohly vystaveny býti největší chlouby lidu našeho, česká oradla prstonárodní, jimž na celé zeměkouli není rovno.“¹ Tak zní jedna z nejostřejších výtek Jana Peiskera vůči stylizované expozici českého venkova – *České chalupě* – na Zemské jubilejní výstavě,² která byla otištěna v červnovém *Athenaeu* roku 1891. (obr. 1–2) Peiskerův text bývá považován za ojedinělý kritický hlas, pomíneme-li celou řadu odmítavých reflexí výstavy – a *České chalupy* zvláště – ze strany českých Němců,³ vůči jinak obdivné a s nadšením vnímané národopisné výstavě umístěné ve stylizované zemědělské usedlosti inspirované venkovskou architekturou horního Pojizeří. Výstavě, která se stala počátkem „národopisné horečky“ devadesátých let 19. století ústící v monumentální Ná-rodopisnou výstavu československou v roce 1895,⁴ ve vznik Národopisného muzea, Národopisné společnosti či založení časopisů *Český lid* a *Národopisný věstník*. Zkrátka byla hlavním impulzem pro definitivní ustavení národopisu (etnografie, etnologie; někdy též lidopis či lidověda) jako vědecké disciplíny za-bývající se převážně (byť nikdy výhradně) venkovským lidem.⁵

¹ JAN PEISKER, Česká chalupa na zemské jubilejní výstavě, *Athenaeum* 8, 1891, s. 273–275, cit. s. 273.

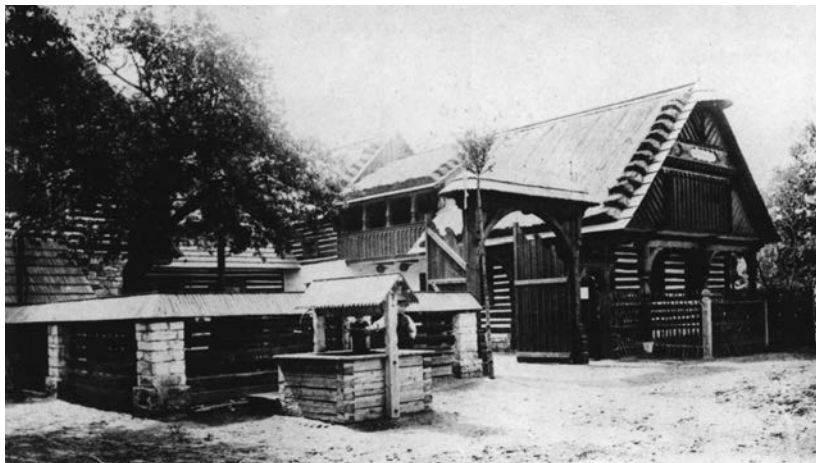
² ČENĚK ZÍBRT, Česká chalupa, in: *Sto let práce. Zpráva o Všeobecné výstavě v Praze 1891*, sv. III, Praha 1895, s. 631–643.

³ IRENA ŠTĚPÁNOVÁ, „Česká chalupa“, lidé a dokumenty roku 1891, *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica* 2, *Studia Ethnologica* 12, Praha 2005, s. 141–155, zejm. s. 150–151; Eadem, Česká chalupa na Zemské jubilejní výstavě 1891 v dobových dokumentech, *Paginae historiae* 10, 2002, s. 293–306, zejm. s. 299–300.

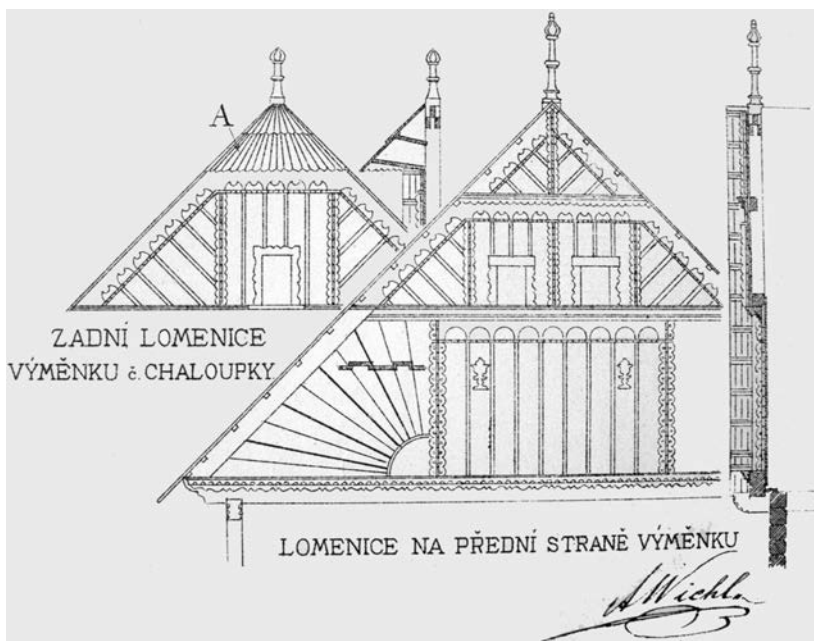
⁴ JOSEF PARGAČ et al., *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895*, Praha 1996.

⁵ Komplexně STANISLAV BROUČEK, *České národopisné hnutí na konci 19. století*, Praha 1979.

(14) JIŘÍ WOITSCH

1. Česká chalupa na Zemské jubilejní výstavě roku 1891

2. Antonín Wiehl, Návrh zdobených lomenic České chalupy zpracovaný dle pojizerských vzorů, 1891

Národopis se zrodil v době, kdy jsou termíny lid a národ již zhruba jedno století stále a znovu vyjednávány a zatěžovány celou řadou specifických významů, symbolů i komplexních definic. Lid, či spíše lidy 19. století jsou konstruovány, podobně jako národy, jakožto principiálně kolektivní entity se společnými – a v duchu té které definice zároveň mnohdy zcela odlišnými – vlastnostmi. Můžeme je tedy považovat za projev a produkt zdaleka nejen v 19. století bujících kolektivistických ideologií. Konkrétní způsob definování lidu/lidů, a tedy naplnění pojmu jasným obsahem, pak měl a má, opět zdaleka nejen v 19. století, synekdochický charakter. Ve střední Evropě mělo vymezování lidu zpravidla nacionálně-estetické konotace, jak skvěle ukazuje právě zmíněná expozice *České chalupy* či pozdější Národopisná výstava: lidu byla připsána především českost ve smyslu etnicko-jazykovém, jednak, což je neméně problematické, esteticky působivá, ale z hlediska výskytu ve venkovském prostředí zcela výjimečná hmotná kultura (např. oděv, architektura) nejbohatších tzv. selských vrstev. Nebyl to přístup ojedinělý, ba právě naopak. Zároveň v sobě inherentně obsahoval vše, v čem problematičnost definice lidu spočívala, tedy především možnost lid ukotvit v takřka jakémkoliv ideologickém poli a současně možnost tento definiční rámec arbitrárně měnit spolu s proměnami kulturních, společenských a politicko-ideologických poměrů. Lid 19. století tak sice byl povětšinou definován nacionálně a romanticko-esteticky (chtělo by se říci v duchu Johanna Gottfrieda Herdera a Wilhelma Riehla), ale lidy 20. století mohly být bez větších problémů přeznačeny na společenství krve a půdy, nebo, jako v Československu padesátých let 20. století, se úhelným kamenem obecné definice lidu i jeho chápání v etnografii a folkloristice mohla stát opět zcela selektivně vybraná společenská třída. Bohatého sedláka nahradil venkovský chudák, kovozemědělec nebo tovární dělník, ale výjimečnost, autenticita, ryzost, nezkaženost a celá řada dalších pozitivních vlastností lidu zůstaly zachovány.⁶

Na úzkém prostoru tohoto příspěvku není možné se vyjádřit k chápání a definování lidu v etnologickém a etnologii příbuzném bádání komplexně, budiž tedy alespoň sebekriticky konstatováno, že právě termín lid a jeho naplňování konkrétními významy patří k nejproblematictějším momentům dějin i současnosti našeho oboru, a to zdaleka nejen v České republice.⁷ Pojmy

⁶ JAN GRILL, Struggles for the Folk. Politics of Culture in Czechoslovak Ethnography, 1940s–1950s, *History and Anthropology* XXVI, 2015, s. 619–638; JOSEPH GRIM FEINBERG, Lid jako filosof. Folklor a masový intelektualismus v socialistickém hnutí, in: IVAN LANDA – JAN MERVART et al., *Imaginace a forma. Mezi estetickým formalismem a filosofií emancipace*, Praha 2018, s. 231–238.

⁷ K dějinám oboru v ČR souhrnně JIŘÍ HORÁK, Národopis československý. Přehledný nástin, in: *Československá vlastivěda II. Člověk*, Praha 1933, s. 305–472; JIŘÍ WOITSCH – ADÉLA JÜNOVÁ MACKOVÁ et al., *Etnologie v zúženém prostoru*, Praha 2016.

a koncepty definované v 19. století a později opakovaně naplňované odlišnými obsahy jsou často nekriticky užívány dodnes a důsledky jejich problematického vymezování stále pociťujeme. „Potíže s lidem“ jsou ve střední Evropě až takové, že současná etnologie se termínu nezřídka vyhýbá. A to ať již na základě komplexní a vyhrocené debaty⁸ přehodnocující epistemologickou podstatu oboru jako celku, jak je tomu od sedmdesátých let 20. století v Německu a Rakousku. Anebo, jako v současné České republice, opatrným našlapováním, vytýkáním pojmu lid do uvozovek, jeho programovým „nedefinováním“⁹ či odkazy na některé obtížně přenositelné anglosaské koncepty kulturní mnohvrstevnatosti.¹⁰ Výjimky existují, avšak badatelská poctivost pak vede k tomu, že definice lidu a lidové kultury vlastně zabere prostor celé monografie nebo rozsáhlé definiční kapitoly.¹¹

Přitom to byl paradoxně právě vědecký národopis, který na rozdíl od mnoha jiných oborů kolektivistické chápání lidu začal opouštět již na počátku 20. století, a to zejména díky systematickému provádění terénních výzkumů a rozvoji oborové metodologie a metodiky kladoucí důraz na práci s živými informátory.¹² Empiricky poznávaná variabilita a dynamika lidové kultury, jež doprovázely individualita, kreativita, či naopak zjištěná minimální invence konkrétních nositelů kulturních prvků tak často vedly ke

⁸ HERMANN BAUSINGER, *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*, Tübingen 1971, a zejm. idem, *Abschied vom Volksleben*, Tübingen 1970.

⁹ Symptomatically LUBOMÍR TYLLNER et al., *Velké dějiny země Koruny české. Lidová kultura*, Praha – Litomyšl 2014, s. 9–12. V autoritativní třísvazkové národopisné encyklopedii „lidové kultury“ zabírá velmi děravé heslo „lid“ necelý jeden sloupec, ještě hůře zpracované heslo „lidová kultura“ má 26 řádků. Srov. jkt [Josef KANDERT], Lid [heslo], in: STANISLAV BROUČEK – RICHARD JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, sv. 1, A–N, Praha 2007, s. 477; jkt [Josef KANDERT], Lidová kultura [heslo], in: ibidem, s. 485.

¹⁰ Obzvláště populární je (zejm. po publikování českého překladu práce *Lidová kultura v raně novověké Evropě*) vymezení lidu a lidové kultury britského kulturního historika Petera Burka. Viz PETER BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005, s. 48–53. Burke ovšem jen modifikuje již více než sedmdesát let starý koncept tzv. velké a malé tradice Roberta Redfielda, který je podobně jako celá řada definic lidu 19. a 20. století silně kolektivistický a v některých aspektech, především s ohledem na ztotožňování „malé tradice“ s nevzdělaností, oralitou a venkovem, je silně, byť patrně nepřímě ovlivněn Herderem. Srov. ROBERT REDFIELD, *Peasant Society and Culture*, Chicago 1956, zejm. s. 41–42. Často citovanou zahraniční autoritou je i MICHAIL MICHAILOVIČ BACHTIN, *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*, Praha 2007.

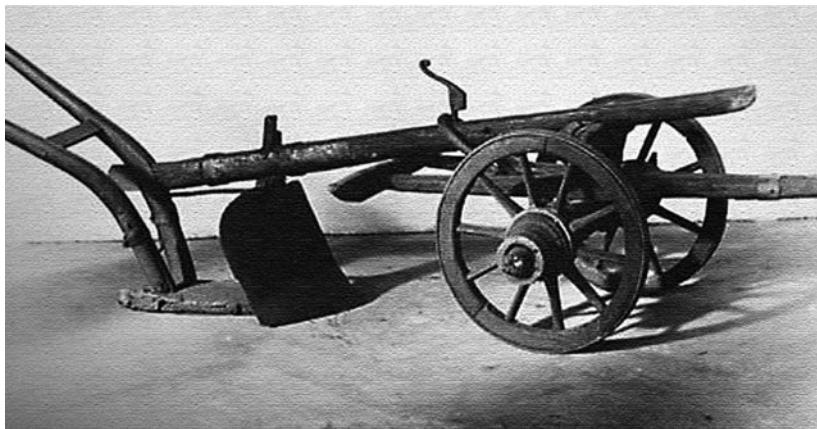
¹¹ ROMAN DOUŠEK – DANIEL DRÁPALA (edd.), *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury na Moravě*, Brno 2015; JIŘÍ WOITSCH, Kulturní dědictví tradiční vesnice, in: *Prameny paměti. Sedm kapitol o kulturním dědictví pro potřeby výchovné praxe*, Praha 2008, s. 135–189.

¹² KAREL CHOTEK, *Program soupisu národopisného*, Praha 1914; DRAHOMÍRA STRÁNSKÁ, *Příručka lidopisného pracovníka*, Praha 1936.

schizofrenní situaci, kdy si národopisci – na rozdíl od představitelů jiných oborů pracujících jen s vybranými artefakty bez jakéhokoli kontextu – byli dobře vědomi neexistence lidu jako kolektivní a kolektivně popsatelné entity. Přesto pojem zůstával a zůstává nešťastnou součástí oborového terminologického instrumentáře a snahy o jeho systematické definování musíme připsat spíše etnografům-ideologům (neboť kolektivistická povaha pojmu nadmíru dobře konvenovala různým totalitárním režimům). Pojem byl a je bezprecedentně perzistentní v laickém diskurzu a je bez hlubší reflexe přítomen v oborově specifickém mimoetnologickém výzkumu předindustriální kultury venkova. Pro etnologii je kolektivistické pojetí lidu a lidové kultury dávno passé a je nahrazeno snahou o pochopení individuálních postojů, schopností a motivací v prostředí, které zároveň nepochybně sdílelo určité základní kulturní vzorce, rozhodně mu však nebyla vlastní až transcendentní schopnost tvořit, nebo naopak pasivní závislost na kulturní produkci elit.

Vrátíme-li se k úvodnímu citátu Jana Peiskera, můžeme i na základě právě formulovaných obecných tezí přímo na něm, respektive celé jeho kritice *České chalupy*, poukázat na vyhraněný nacionalismus při definici lidu na konci 19. století. Nacionalismus přítomný i v díle bojovníka proti pravosti *Rukopisů* písíciho do *Athenaea*. Jednak, a o to nám jde především, na jeden sice z dílčích, ale zajímavých a zcela symptomatických aspektů vymezování lidu a lidové kultury v 19. a 20. století: na představu lidu jako tvůrce, nebo naopak lidu jako pouhého recipienta. Oba tyto krajní póly se v nejrůznějších definicích lidu a lidové kultury objevují explicitně či skrytě velice často a objevují se v nich dlouhodobě a opakovaně bez ohledu na to, zda je lid jinak vymezován nacionalisticky (nebo až nacisticky), třídně, teritoriálně (lid venkovský, městský) atd. Přístup první, evidentně vlastní Peiskerovi a v 19. století i později převažující, připisuje lidu jako kolektivní entitě invenčnost a schopnost tvořit. Lid jako celek je nadán aktivní kreativní silou, která je zcela samozřejmě provázána s jeho dalšími vlastnostmi – zpravidla národní autenticitou. Projevy takto chápané tvůrčí síly lidu se nacházejí především ve folkloru, samozřejmě očištěném o jakékoli „nevhodné“ a lidu nedůstojné aspekty. Byly a jsou ale shledávány i v kultuře materiální, hlavně v některých sférách oděvní a textilní kultury, například lidové výšivce. „Výhodou“ těchto lidových tvůrčích počinů je, kromě jiného, jejich anonymnost, snadno lze vybrat ty nejpůsobivější a připsat je lidu jako celku. Přesně to ostatně činil i Antonín Wiehl a jeho spolupracovníci při projektování *České chalupy* eklekticky poskládané z toho nejlepšího, co nabízela severočeská

¹³ JIŘÍ WOITSCH, Antonín Wiehl – architekt České chalupy, in: VÁCLAV LIŠKA, *Antonín Wiehl – místa paměti*, Praha 2011, s. 97–116.

3. Ruchadlo bratraců Veverkových

lidová architektura.¹³ Ovšem nedosti na tom. Na projev tvůrčí síly lidu bylo lze povýšit i činy výsostně individuální a neanonymní a prezentovat je jen jako konkrétní projev obecně existujícího stavu. A zde jsme u jádra Peiskerovy kritiky, ve které autor tematizuje absenci „českých oradel prstonárodních“, dodnes nejširší veřejnosti známého symbolu výjimečné tvůrčí síly českého lidu (a národa). Ano, Peiskerovi v *České chalupě* chybělo především ruchadlo.

Když rolník František a jeho bratranec kovář Václav Veverka z Rybitví u Pardubic, oba zjevně nadaní individuální tvůrčí invencí, začali někdy před rokem 1827 experimentovat s vylepšením orebného nářadí, jistě nemohli tušit, co všechno jejich vynález způsobí. Nakonec se jim podařilo zkombinovat primitivní dřevěnou konstrukci rámového záhonového pluhu s lopatovitou radlicí tzv. slezského háku. Výsledkem byla zajímavá lokální inovace zemědělského inventáře dobře použitelná v půdních a klimatických podmínkách středního Polabí. Jako taková by patrně brzy zapadla a veverče či ruchadlo by rychle vystřídal skutečně moderní, vědecky konstruované a továrně velkosériově vyráběné typy orebného nářadí. (obr. 3) Jak však již na konci sedmdesátých let 20. století ve své brilantní analýze ukázal Josef Petrání,¹⁴ osud ruchadla byl úplně jiný. Přivlastnění si vynálezu německým hospodářským úředníkem Janem Kainzem z Choltic na počátku třicátých let 19. století rozpoutalo

¹⁴ JOSEF PETRÁŇ, K otázce světovosti jednoho českého vynálezu, *Československý časopis historický* XV, 1967, s. 369–385, a idem, Opět slovo o českém ruchadle, *Československý časopis historický* XVII, 1969, s. 393–395.

národnostně motivovaný zápas o autorství ruchadla, který je jednoznačně provázán s uzlovými body české národní emancipace. První vlnu vzrušených debat přerušil rok 1848, ovšem ruchadlo se na stránkách tisku i na masových táborech lidu znovu objevuje jako svého druhu propagandistická zbraň roku 1868 (samozřejmě nikoli náhodou vzápětí po tzv. vyrovnání) a opětovně v letech 1882 a 1883 (jistě ne náhodou krátce po vydání pro české národní hnutí nepostačujících Stremayrových jazykových nařízení). V devadesátých letech 19. století již o autorství bratřanců Veverkových nikdo příliš nepochyboval nebo jej přinejmenším veřejně nezpochybňoval, všeobecná známost ruchadla ovšem zároveň umožnila jeho transformaci v čistokrevný symbol: symbol jedinečné invence českého lidu a národa. Již více než sto let, snad s výjimkou Petráňova kacírského článku, je ruchadlo chápáno nikoli jako produkt individuálních schopností bratřanců Veverkových, ale jako projev tvořivé síly (českého) lidu. Děje se tak jak na úrovni publicistiky, prvorepublikovými agrárníky počínaje a dnešními novináři infotainmentových časopisů konče, i – bohužel – na úrovni vědecké, a to dokonce též etnologické.¹⁵ Kritika údajné epochálnosti vynálezu ruchadla se zdá nepřipadným útokem na samotné mytické základy českého národního příběhu.

V případě ruchadla, zdá se, se nejen Jan Peisker a mnoho dalších, ale i etnologie jako vědecká disciplína, ocitají v zajetí mýtu o kolektivní tvůrčí síle lidu. Byl to přitom samotný v Evropě se právě rodící národopis, který vedle úplného odmítnutí kolektivistického vymezování lidu a lidové kultury a jeho nahrazení diferencovaným pohledem na individuální nositele kultury i kulturní výměnu mezi jednotlivými vrstvami společnosti ve velice sofistikované podobě (spolu)formuloval tezi taktéž principiálně kolektivistickou, ale vyzněním přesně opačnou. Tezi nepochybně sofistikovanější, empiricky mnohem zajímavější, avšak bohužel během několika málo let fatálně dezinterpretovanou a v této problematice podobě masivně převzatou řadou příbuzných humanitních a sociálních věd.

Zakladatel moderní švýcarské etnologie Eduard Hoffmann-Krayer (1864–1936) totiž v roce 1902 publikoval útlý spisek *Die Volkskunde als Wissenschaft*,¹⁶ ve kterém se mimo jiné jednoznačně rozešel s romanticko-

¹⁵ Z pozic národopisných a zemědělsko-technologických vystoupil proti Josefu Petráňovi velice ostře ještě na konci sedmdesátých let 20. století František Šach. Viz FRANTIŠEK ŠACH, Ještě k významu vynálezu ruchadla, *Český lid* LV, 1968, s. 275–283. Bez spojení s tvořivým lidem, ovšem stále jako událost zásadního významu prezentuje ruchadlo např. MIROSLAV VÁLKA, *Homo fáber: Tradiční zemědělství a lidová výroba v českých zemích z pohledu etnologie*, Brno 2014, s. 37.

¹⁶ Šlo o jeho habilitační přednášku na univerzitě v Basileji přednesenou v roce 1900. Viz EDUARD HOFFMANN-KRAYER, *Die Volkskunde als Wissenschaft*, Zürich 1902.

-nacionalistickým (herderovským či postherderovským) pojetím národopisu.¹⁷ Obor by podle něj měl – dnes bychom tento přístup asi klasifikovali jako teoreticky stojící na pomezí evolucionismu a difuzionismu – studovat především zvykosloví, pověrečné představy, slovesnost a nářečí, písně a tance i výtvarné umění jako projevy dlouhodobě předávaných archaických forem kultury nižších společenských vrstev. Tato kultura byla podle Hoffmann-Krayera silně ovlivněna přírodním prostředím a tradicí, avšak mohla být a byla i v rovině jednotlivců proměnlivá a kreativní. Vždy však fungovala v napětí a interakci s kulturou vyšších společenských vrstev, od kterých některé kulturní prvky přebírala a aktivně je přetvářela. Pro odlišení takto vymezených kulturně-sociálních sfér použil Eduard Hoffmann-Krayer termíny *vulgas* (lid ve smyslu nižších sociálních vrstev) a *populus* (lid ve smyslu elit, postupně se přeměňující v politicko-národní lid pohlcující i časem mizející *vulgas*, který se mění na *vulgas in populo*). Etnologie se podle Hoffmann-Krayera měla stát vědou studující především či výhradně lid na úrovni *vulgas*, a to s cílem odhalení obecných kulturních a společenských zákonů.

Takto sofistikovaně formulovaná tematická i teoretická náplň etnologie byla do značné míry nekomplementární všemu, co evropský národopis na počátku 20. století ještě stále představoval. Eduard Hoffmann-Krayer stál v opozici vůči nacionalizovanému národopisu pracujícímu s představou lidu jako jednotného národního společenství (*Volk*), jeho závěry byly ovšem neslučitelné i s dobovými teoriemi pracujícími s ostrými dichotomiemi mezi tzv. vysokou a nízkou kulturou – například s tzv. teorií pokleslých kulturních forem Hanse Naumanna.¹⁸ Zdá se, že i z těchto důvodů se Hoffmann-Krayerova představa o národopisu jako vědě vlastně nedočkala v evropském prostoru vlivných následovníků. Bohužel se však dočkala – redukována na jedinou zcela z kontextu vytrženou větu: „*Das Volk produziert nicht, es reproduziert*“¹⁹ – masivní recepce v rámci oborů studujících kulturu tzv. elitní či vysokou. Na Hoffmann-Krayera se explicitně odvolával právě zmíněný Naumann, jehož

¹⁷ Ke kontextům díla Eduarda Hoffmann-Krayera a vývoje švýcarské a evropské etnologie v této době DANIELE LENZIN, *Folklore vivat, crescat, floreat! Über die Anfänge der wissenschaftlichen Volkskunde in der Schweiz um 1900*, Zürich 1996; PAUL HUGGER, Zu Geschichte und Gegenwart der Volkskunde in der Schweiz, in: idem (ed.), *Handbuch der schweizerischen Volkskultur: Leben zwischen Tradition und Moderne. Ein Panorama des schweizerischen Alltags*, Bd. 1, Zürich 1992, s. 15–33; JIŘÍ WOITSCH, Vlastní cestou? Švýcarská etnologie v 19. a první polovině 20. století, *Národopisná revue* XXIX, 2019, s. 15–29, cit. s. 20–21.

¹⁸ HANS NAUMANN, *Primitive Gemeinschaftskultur. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*, Jena 1921. Dopad Naumannových tezí na etnologické a zejména folkloristické bádání nejnověji komplexně zhodnotil JAMES R. DOW, Hans Naumann's gesunkenes Kulturgut and primitive Gemeinschaftskultur, *Journal of Folklore Research* LI, 2014, s. 49–100.

¹⁹ Viz HOFFMANN-KRAYER (pozn. 16), s. 60.

dílo velmi podstatně ovlivnilo i uvažování některých uměnovědců okrajově se zabývajících tzv. lidovou kulturou: ti Hoffmann-Krayerovo odmítnutí Naumannových tezí²⁰ patrně nikdy ani nezaznamenali. A tak vlastně etnologie samotná, byť zcela nezaslouženě, stojí na počátku druhé z krajních konceptualizací tvůrčího potenciálu lidových vrstev. Konceptualizace, která opět zcela kolektivisticky a zcela bez ohledu na způsob definice lidu tvrdí, že lid otrocky a pasivně přejímá vzory, technologie atd. z ekonomicky, kulturně a sociálně vyspělejšího prostředí. Není bez nich schopen fungovat (anebo jsou mu prostě a jednoduše vnuceny), není schopen k nim nic přidat, a když už tak činí, je to spíše na úkor jejich původních kvalit.

V českém, respektive československém vědeckém prostředí nalezly dezinterpretované postuláty Eduarda Hoffmann-Krayera nejsilnější živnou půdu při výzkumu a interpretaci podoby a vývoje lidového stavitelství, zatímco v rámci bádání folkloristického a výzkumu tradičního zvykosloví, kam byly směřovány především,²¹ zůstaly takřka bez odezvy. A to půdu až tak plodnou, že sami sebou nejistí etnologové často vedli a stále vedou komplexní (ale vlastně zbytečnou diskusi) o tom, jak stavební kulturu venkova, případně nižších sociálních vrstev označovat. Dnes globálně akceptované pojmy vernakulární architektura (*vernacular architecture*), případně venkovské stavěné prostředí (*rural built environment*)²² jsou i v důsledku těchto debat v české terminologii rozkošatěny o celou řadu termínů – a jejich specifických definic – nezřídka obsahujících nejen problematické pojmy lid (lidová architektura, lidové stavitelství) nebo tradice²³ (tradiční stavitelství). Z hlediska našeho zájmu o (ne)existenci invence lidu je nejzajímavější spor o vymezení pojmů *lidová architektura* a *lidové stavitelství*. Ten nejenže rozpolcuje obec etnologů, ale především jasně odděluje badatele a obory, příznávající lidu jako kolektivní entitě nebo jeho jednotlivým složkám, tedy lidem, invenci, od oborů a badatelů jiných, kteří ať už příznaně a programově, či vlastně neintencionálně předpokládají, že lid jen reprodukuje.

V rámci etnologie jde však skutečně o spor či spíše občas se vynořivší debatu čistě terminologickou, neboť pojmy lidová architektura a lidové stavitelství jsou

²⁰ REGINA BENDIX, *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*, Madison 1997, s. 117–118.

²¹ V „původní“ podobě viz EDUARD HOFFMANN-KRAYER, *Feste und Bräuche des Schweizervolkes*, Zürich 1913, v rovině již značně posunutě srov. HANS NAUMANN, *Grundzüge der deutschen Volkskunde*, Leipzig 1922; souhrnně k tématu HERMANN BAUSINGER, *Folklore und gesunkenes Kulturgut*, *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* XII, 1966, s. 15–25.

²² Uznávaným terminologickým kánonem (v celosvětovém měřítku) je pro etnologii v případě studia lidové architektury PAUL OLIVER (ed.), *The Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World I–III*, Cambridge 1997.

²³ ERIC HOBSBAWM, Introduction: Inventing Traditions, in: idem – TERENCE RANGER, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, s. 1–14.

zpravidla naplňovány stejným obsahem: stavební kultura zahrnuje jak prvky materiální různých technických a estetických kvalit, tak celý soubor představ – včetně těch vázaných k transcendentnu –, idejí, praktik, znalostí, zvyklostí dlouhodobě vlastních lidové kultuře i inspirací přicházejících z odlišného sociokulturního prostředí. Teprve jejich principiálně kreativní (a tedy invenční) kombinací vznikají konkrétní stavby, které není možné studovat a pochopit bez detailní znalosti lidí, chceme-li lidu, který tyto stavby buduje a užívá ať už v minulosti, či současnosti. Aplikována je tedy pro obor typická premisa stanovující, že artefakty samotné (kulturní krajina, stavby, jejich dílčí komponenty atd.) lze mechanicky popsat, avšak bez znalosti a pochopení těch, kteří je budovali a užívali, jim nelze porozumět.²⁴ Tedy, a bude to platit i o studiích o lidové architektuře švýcarských následovníků Eduarda Hoffmann-Krayera, etnologie principiálně předpokládá možnost kulturní komunikace mezi „nižšími“ a „vyššími“ vrstvami obyvatelstva, jejichž kulturní kódy chápe nehierarchicky. Disciplína však zároveň vždy počítá s individuální invencí i invencí kolektivní fixovanou na lokální a regionální tradice při vytváření stavebního prostředí. A termínu architektura se snaží někteří etnologové vyhnout vlastně jen ve snaze nebýt zaměněni s – při vši ústě – amatéry, kteří výrok „*Das Volk produziert nicht, es reproduziert.*“ berou doslova.

Na rozdíl od jen poněkud terminologicky nejistých a v diseminaci výsledků málo průbojných etnologů ty nejtvrdí pozice předpokladu o kolektivní neschopnosti lidu cokoli vytvořit v našem prostředí usilovně hájí – obávám se, že často nevědomky – někteří uměnovědci či historici architektury. To samozřejmě nikterak nesnižuje hodnoty jejich mnohdy průkopnické činnosti dokumentační, jejich schopnosti klást důležité či provokativní otázky a výzkum lidového stavitelství v následných debatách zajímavě stimulovat a otevírat nové heuristické obzory. Nelze však nevidět, že právě tato skupina badatelů principiálně staví na představě, že na venkově žádná invence nepřipadala v úvahu a teprve moderní legislativa a „pokrok“ přinesly změny

²⁴ K východiskům etnologického studia lidových staveb srov. VÁCLAV FROLEC – JOSEF VÁŘEKA, *Lidová architektura. Encyklopedie*, Praha 2007; JOSEF VÁŘEKA, Typy a oblasti lidového domu v českých zemích, *Český lid* LXVI, 1979, s. 149–155. Klasickým případem nemožnosti lidovou architekturu pochopit bez znalosti čistě nemateriálních projevů lidové kultury je oblast magických a rituálních praktik, které se ke stavenému prostředí vážou a zároveň je formují. Etnologie tyto aspekty, i u nás, studuje již téměř sto let. Viz např. PETR BOGATYREV, Příspěvky ke studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi, *Národopisný věstník československý* XVII–XVIII, 1937, s. 83–96; ALENA PLES-SINGEROVÁ, Zvyklosti a pověry při stavbě obydlí a obyčej spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků, *Český lid* LVI, 1969, s. 15–34; JOSEF VÁŘEKA, Lidová architektura, interiér a domové zvyky Čech v epoše národního obrození, *Český lid* LXVIII, 1981, s. 131–144.

k lepšímu.²⁵ Lid byl schopen postavit si přinejlepším prasečí chlívěk, jakákoli složitější architektura vyžadovala od doby antické vzory přinejmenším ve slohové městské, ideálně církevní architektuře, od které byly odvozeny třeba i sklony střech venkovských staveb. Od konce 18. století, což je doslova mantara bádání posledních zhruba třiceti let, nevzniklo nic bez stavebního plánu vytvořeného školeným profesionálem. Přeháním?

Domnívám se, že nikoliv, a dovolím si dokonce tvrdit, že neporozumění mezi obory přiznávající lidu či spíše lidem invenci, nikoliv ovšem v kolektivistickém smyslu 19. století, a obory pracujícími s představou zcela striktní kulturní až mentální hierarchie se v České republice od doby Zdeňka Wirtha dokonce stále prohlubuje. Patrně první, zcela zdrcující a na problémy uměnovědné interpretace lidové architektury upozorňující recenze díla Václava Menclo z pera Jaroslava Kramářka totiž vyšla již v roce 1957.²⁶ V roce 1983 publikoval Josef Vařeka hned několik textů,²⁷ včetně patnáctistránkové polemické stati upozorňující na fundamentální nesoulad Menclovy *Lidové architektury v Československu*²⁸ takřka se vším, co o vývoji tradičního stavitelství v posledním století zjistili historici, archeologové a samozřejmě etnologové. Nicméně pozdější záslužné „objevení“ významu historické plánové dokumentace pro poznání dějin venkovského stavitelství Jiřím Škabradou a Martinem Ebelem²⁹ v devadesátých letech 20. století sice v etnologickém prostředí našlo odezvu,³⁰ avšak stejně průlomové sociálně-historické a environmentalistické impulzy děl etnologa Jiřího Langera³¹ ze stejné doby zůstávají mimo etnologický

²⁵ Moderně konceptualizované historické vědy přitom, přinejmenším od dob vydání paradigmatické statě Jürgena Schlumbohma, v zásadě předpokládají, že zákony samy o sobě v raném novověku a novověku nemohly změnit takřka nic a v historických analýzách je s nimi potřeba pracovat navýsost opatrně. Srov. JÜRGEN SCHLUMBOHM, Gesetze, die nicht durchgesetzt werden: ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates?, *Geschichte und Gesellschaft* XXIII, 1997, s. 647–663.

²⁶ JAROSLAV KRAMAŘÍK (rec.), V. Mencl: Původ obytného domu domažlických Chodů, *Český lid* XLIV, 1957, s. 32–33.

²⁷ JOSEF VAŘEKA (rec.), Václav Mencl: Lidová architektura v Československu, *Český lid* LXX, 1983, s. 118; Idem, Lidová architektura v Československu, *Národopisné aktuality* XX, 1983, s. 1–15.

²⁸ VÁCLAV MENCL, *Lidová architektura v Československu*, Praha 1980.

²⁹ MARTIN EBEL – JIŘÍ ŠKABRADA, Původní plánová dokumentace lidové architektury, *Zprávy památkové péče* LV, 1995, s. 100–104; Idem, *Původní plánová dokumentace lidové architektury*, Praha 1996; JIŘÍ ŠKABRADA, *Lidové stavby. Architektura českého venkova*, Praha 2005.

³⁰ FRANTIŠEK BAHENSKÝ – MARTIN DOHNAL – JOSEF VAŘEKA – JIŘÍ WOITSCH, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství*, Praha 2015.

³¹ JIŘÍ LANGER, *Co mohou prozradit lidové stavby*, Rožnov pod Radhoštěm 1997; Idem, Household – Social environment – Ecotype, *Ethnologia Europaea Centralis* II, 1994, s. 43–55; Idem – HELENA BOČKOVÁ, *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských: syntéza mezinárodního výzkumu*, Ostrava 2010.

diskurz téměř neznámy. A tak jsme i v roce 2018 konfrontováni s až enigmatickou konstrukcí lidu recipienta. Tedy lidu (ať už v rovině individuální, či kolektivní), který není vnímán jako důležitý element vytváření stavěného prostředí, respektive je popisován převážně jen jako příjemce „slohových“ vlivů. Venkovská architektura tím pádem ztrácí vazbu na kulturní a sociální prostředí, ve kterém se vyskytovala, a stává se – s úctyhodnou akribií popsanou – mrtvou inventární jednotkou. Příslušný popis přitom jen minimálně problematizuje například vztah mezi (nahodile dochovanou) plánovou dokumentací a jejím skutečným užitím nebo také úplnou ignorací „lidem“ nebo „lidmi“, případně bezmezně důvěřuje stabilnímu katastru jako zdroji objektivních dat o lidové architektuře a podobě kulturní krajiny.³² Pro etnology klíčový a prací s živými výzkumnými partnery či egodokumenty po desítky let empiricky ověřovaný postulát, že nikoli plány, ale lidé byli a jsou rozhodujícím činitelem v tom, jak bude ta která stavba vypadat, jako by vůbec nebyl brán v úvahu.

Etnologie jako vědecká disciplína, jak jsem se pokusil ukázat, se s úctyhodným, ale navýsost problematickým myšlenkovým dědictvím 19. století v některých případech dokázala vypořádat poměrně rychle a kolektivistické chápání lidu opustila již během první poloviny 20. století.³³ A to včetně důležité komponenty přinejmenším některých z konceptualizací lidu, tedy představy o jeho kolektivní tvůrčí síle, ze které vyvěrají mimořádné počiny jako kupříkladu údajně epochální vynález ruchadla bratranci Veverkovými. Mytizace a nacionalizace této konkrétní inovace zemědělského náčiní nicméně vedly k tomu, že se o ruchadle i v rámci oboru, který je nejpovolanejší k vysvětlení jeho skutečného významu, podnes píše a bádá v zajetí některých více než sto let starých stereotypů. Představa o lidu-tvůrci vymizela, představa o individuální genialitě dvou pracovních bratranců z úrodného Polabí přetrvává.

V případě studia lidové architektury byla etnologie v rámci vlastního oborového diskurzu, zdá se, úspěšnější a mýty kolektivistické či vázané na výjimečnost

³² LUDMILA HŮRKOVÁ et al., *Proměny venkovské architektury s důrazem na vývoj v 19. a 20. století I*, Praha 2018, passim. K nespolehlivosti map stabilního katastru pro rekonstrukce historické kulturní krajiny srov. např. MARTIN DOHNAL, *Vesnická sídla a kulturní krajina na Táborsku v 15.–19. století*, Praha 2006.

³³ K současným teoretickým a metodologickým pozicím evropské etnologie (termín označuje obor, resp. specifický diskurz, nikoliv etnologii v Evropě) zakotvené zejména ve středoevropsko-skandinávském prostoru viz WOLFGANG KASCHUBA, *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München 2003; ROLF W. BREDNICH, *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder Europäischen Ethnologie*, Berlin 1994; PETR LOZOVIUK, *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, Pardubice 2005; BJARNE STOKLUND, *European Ethnology between Two Turns of Centuries. The Danish Experience*, in: *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000*, Wien 2000, s. 47–59; NILS-ARVID BRINGÉUS, *Människan som kulturvarelse: En introduktion till etnologin*, Stockholm 2005.

jednotlivců nešíří. V teoreticky promyšleném díle Eduarda Hoffmann-Krayera a jeho (dez)interpretátorů ovšem obor poskytl dostatek „munice“ k vytvoření kolektivistického konceptu podobné struktury. Jen konceptu svým vyzněním zcela protichůdného, zobrazujícího lid jako entitu závislou a pouze přijímající podněty z prostředí společenských elit. Tento přístup vykazuje – byť spíše jako zcela obecný epistemologický rámec než jako uvědoměle aplikovaná teorie – pozoruhodnou rezistenci v oborech nahlízejících lidovou architekturu z jiných než etnologických či jim blízkých interpretativních pozic. To je samozřejmě v čase plurality vědeckých přístupů možné a zcela legitimní a nebylo cílem tohoto textu oborově striktně vyhraněné koncepty diskvalifikovat. Domnívám se však, že lepší porozumění kořenům celé řady přístupů mnoha oborů humanitních a sociálních věd, které nezřídka sahají právě do 19. století, může prospět nejen těmto vědám samotným, ale především lepšímu poznání a porozumění materii, kterou se zabývají. Lhostejno, zda je takovou materii lid jako těžko uchopitelný celek, orebné náradí, nebo vesnický dům.

Text byl vypracován s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076.

Summary

Jiří Woitsch, Between the "ruchadlo" and the Czech Cottage: The (Non-)Discovery of the Folk Invention in the 19th Century and Its Impact on Research of Peasant Culture

The essay presents and uses specific examples to analyze the conceptualization of the common people and peasant culture in the 19th and the beginning of the 20th century. Two opposing beliefs on the ability of the non-elites to be actively creative were typical for this era. The one side assumed a completely passive taking over of patterns, technologies, etc. from economically and socially more advanced environments,

(26) JIŘÍ WOITSCH

while the other attributed exceptional creative abilities to "regular folk," some even leading to historic discoveries. These two concepts strongly resonated in various Central European trends in the humanities and social sciences throughout the entire 20th century. This was symptomatic, especially in those instances, where historians, museologists, art historians or even non-academic experts were the ones conducting the research. Both lines of thought share the highly problematic notion of viewing the people as a creative collective entity or a passive entity.

Key words: history of ethnology – peasant culture – creative activity

8. Výkladní skříň internacionalizace: Etnokartografie a komparativní výzkum agrární materiální kultury

WOITSCH, J. *Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět.*

In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 183–225. ISBN 978-80-88081-10-4.*

WOITSCH, J. *The Comparative Study of Material Culture in the 1960s. From Personal Friendships to the Internationalisation of Czech Ethnology.* In: EGGMANN, S., JOHLER, B., KUHN, K. J., PUCHBERGER, M., eds. *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen: Wissensgeschichte der Volkskunde / Kulturwissenschaft in Europa nach 1945. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 2019, s. 229–250. ISBN 978-3-908123-02-6.*

Studie k vývoji a mezinárodním rozměrům české/československé etnokartografie a výzkumu materiální – zejména agrární – kultury pojednávají o nejvýraznějších případech internacionalizace české etnologie ve 20. století. V kontrastu s čistě „domácí“ a tím pádem v důsledku empiricky bohatou ale teoreticky zaostávající etnografií dělnictva, které věnují pozornost na jiném místě, na těchto dvou příkladech ukazují, že zapojení do mezinárodních vědeckých sítí jednak bylo i ve státněsocialistickém Československu možné, jednak mělo reálné dopady na kvalitu prováděného výzkumu i publikační činnosti. Jak etnokartografie, tak výzkum materiální agrární kultury přitom mohl jak u nás, tak v Evropě navazovat na bohaté tradice. Ty nejvýznamnější z nich pojednávám ve statích věnovaných skandinávské a švýcarské etnologii.

Texty zaměřené na vývoj etnokartografie a komparativního studia materiální agrární kultur odhalují, že navzdory existenci tzv. železné opony a ideologickému rozštěpení Evropy došlo v rámci oboru v šedesátých letech 20. století k bezprecedentnímu rozmachu mezinárodní spolupráce, kterou lze bez nadsázky označit za „zlatý věk“ evropské etnologie. Tento poznatek je přitom podstatný nejen pro poznání dějin etnologie u nás, ale významně posouvá výzkum i na evropské úrovni. Ukázal jsem totiž jednak, že dobová internacionalizace nebyla založena jen na formální oficiální meziinstitucionální spolupráci, ale opírala se (často primárně) o silné osobní vazby a neformálních sítí napříč nepočetnou skupinou excelentních badatelů, jednak že tato spolupráce nebyla jednostranná ve smyslu recipování „západních“ konceptů u nás. Českoslovenští etnologové, ač limitováni podmínkami státního socialismu, v těchto procesech naopak sehrávali aktivní roli, přičemž jejich zapojení do projektů, jako byl Etnologický atlas

Evropy (EAE) nebo činnost Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství při SIEF, výrazně ovlivnilo mezinárodní bádání.

V předložené studii *Etnokartografie ve 20. století* i řadě jiných textů věnovaných etnokartografii ukazují,⁵⁷ že etnokartografická metoda, která ve 20. století prodělala složitý vývoj od národně orientovaných projektů k pokusům o celoevropskou syntézu, představovala jeden z nejvýznamnějších a nejproduktivnějších badatelských směrů v dějinách oboru, navíc směr s výrazně evropsky integračními rysy.⁵⁸ Kořeny etnokartografie sahají hluboko do 19. století, kdy se pod vlivem lingvistické geografie a kulturně-historických škol začaly objevovat první snahy o prostorové zachycení kulturních jevů. Zatímco v počátcích, reprezentovaných například dílem Wilhelma Pesslera a aktivitami badatelů sdružených kolem projektu *Atlas der Deutschen Volkskunde* v Německu či Kazimierza Moszyńskiego v Polsku, dominovaly přístupy často zatížené dobovým nacionalismem či etnicko-jazykovým determinismem, poválečné období přineslo radikální obrat. Klíčovou roli v tomto procesu sehrály výše již zmiňované inovativní přístupy švýcarské a skandinávské etnologie, zejména atlasové práce Richarda Weisse, Sigurda Erixona a jejich spolupracovníků. Tito badatelé teoreticky zdůvodnili a ve svých atlasových pracích empiricky uplatnili přechod od etnického principu, který zkoumal kulturu vybraného (a často problematicky konstruovaného) národa, k etnokartografickému principu teritoriálnímu, jenž mapoval veškeré kulturní jevy na vymezeném území bez ohledu na myšlenou etnicitu nositelů této kultury. Tento posun byl zásadní nejen metodologicky a nejen pro samotnou etnokartografii, ale v rámci etnologického výzkumu doslova i epistemologicky, neboť umožnil vymanit etnologii z romantizujících národních kontextů, zbavit ji romantizující zátěže 19. století a otevřel cestu ke skutečně komparativnímu studiu evropské kultury.

Jak ukazují, právě etnokartografie se stala jedním z hlavních hybatelů transformace starších národních etnografií svázaných metodologickým a tematickým nacionalismem v moderní, celoevropsky koncipovanou disciplínu – evropskou etnologii. Již opakovaně připomínaný Sigurd Erixon, který stál u zrodu mnoha mezinárodních etnokartografických a dalších iniciativ (např. projekt evropského etnologického slovníku), chápal etnokartografii jako ideální nástroj pro etnologické srovnávací studium, které by odhalilo kulturní hranice

⁵⁷ WOITSCH, J. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska: stav a perspektivy výzkumu. *Český lid*. 2012, 99(1), 67–83; WOITSCH, J. Ethnographical Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia in the New Millennium. *Acta Ethnographica Hungarica*. 2012, 57(1), 41–53.

⁵⁸ K dějinám etnokartografie u nás srov i důležitý přehled DRÁPALA, D.; MALACH, R. Applying ethnocartographic methods in the context of Czech ethnology. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2016, 4(1), 19–33.

a souvislosti napříč kontinentem v rámci jím proponované univerzální vědy o člověku, tedy evropské etnologie.

Vrcholem těchto snah se stal projekt Etnologického atlasu Evropy (EAE), formálně představený na konferenci v Záhřebu v roce 1966. Ambiciózní záměr přípravy evropského atlasu, koordinovaný Stálou mezinárodní atlasovou komisí (Ständige Internationale Atlaskommission – SIA), která se v roce 1965 osamostatnila od zastřešující organizace SIEF, měl za cíl vytvořit jednotné mapové dílo zachycující vybrané prvky lidové kultury v celoevropském měřítku. Pro úvahy o internacionalizaci naší etnologie je přitom mimořádně závažné, že právě projekt EAE fungoval jako katalyzátor mezinárodní spolupráce, propojující badatele napříč tzv. železnou oponou. Českoslovenští vědci, zejména Jaroslav Kramářik, Josef Vařeka, Soňa Kovačevičová či Ján Podolák, se do práce SIA a přípravy EAE intenzivně zapojili od samého počátku a účastnili se pravidelných pracovních konferencí (Záhřeb 1966, Bonn 1968, Helsinky 1970, Stockholm 1972, Visegrád 1974, St. Pölten 1976), kde nejen prezentovali výsledky domácího bádání, ale také měli možnost rozvíjet mezinárodní debaty v míře do té doby v československé etnologii nevídané. Je samozřejmé, že příslušné podněty – zdá se, že v některých případech nepřiznaně a nepřímou – velmi rychle přenášeli do našeho domácího prostředí, a to nejen v rámci etnokartografie samotné, ale obecně při výzkumu především materiální kultury venkova (lidové stavitelství, tradiční zemědělské hospodaření).

Zapojení českých a slovenských etnologů právě do těchto struktur přitom nelze považovat za náhodné, neboť v době dílčího politického uvolnění se právě etnokartografie stala jedním z „bezpečných“ mostů přes železnou oponu napříč celou východní Evropou. Projekt EAE byl ze strany východoevropských totalitárních režimů tolerován, či dokonce podporován patně především ve snaze dokázat vědeckou vyspělost místních etnografických oborů a schopnosti mezinárodní kooperace, aniž by byl v principu vnímán jako ideologicky podvrtný. Pro československé etnology představovala potom účast v SIA možnost navázat přímé kontakty s klíčovými osobnostmi soudobé evropské etnokartografie, jako byli Sigurd Erixon, Åke Campbell, Richard Weiss, Paul Geiger, Jorge Dias, Banimir Bratanić, Matthias Zender, Heinrich Cox, Jozef Gajek či Jenő Barabás. Tato výrazná západovýchodní internacionalizace výzkumu měla zároveň zásadní dopad na teoretický a metodický rozvoj (a ovšem též vnitřní rozkol) v rámci československé etnokartografie, která se do této doby potýkala s absencí ucelené koncepce a spoléhala především na antikvované metody sběru dat prostřednictvím laických dopisovatelů, jejichž síť začala ve 30. letech 20. století budovat Drahomíra Stránská.

Jak ve studii *Etnokartografie ve 20. století* ukazují, konfrontace se skandinávskou, švýcarskou, ale třeba i jugoslávskou a maďarskou etnokartografií dovoľovala našim badatelům

formulovat ucelenější a promyšlenější metodologické postupy, zároveň však v českém prostředí narazila na specifické heuristické a personální limity a vedla k výrazné divergenci mezi českým a slovenským prostředím.⁵⁹ Zatímco na Slovensku, kde bylo tradiční lidovou kulturu do určité míry stále možné studovat v terénu, došlo pod vlivem evropských vzorů (patrně především švýcarského atlasu) na počátku sedmdesátých let 20. století k rychlému ustavení Centra etnografického atlasu Slovenska v rámci Slovenské akademie věd a následnému zahájení komplexního a dobře promyšleného terénního výzkumu,⁶⁰ v českých zemích se situace vyvíjela odlišně. Absence živého etnografického terénu, silná tradice historického bádání a v neposlední řadě i okolnosti ideologicky politické, kterým věnuji pozornost dále v textu, vedly v Čechách k preferenci diachronních přístupů a fragmentaci výzkumu do dílčích monografických studií, případně k úplnému opuštění až odmítnutí etnokartografického výzkumu.

Rozchod české a slovenské etnokartografie na přelomu šedesátých a sedmdesátých let prohloubený důslednou federalizací vědeckých struktur tak nebyl jen důsledkem politických změn, ale i odrazem rozdílných badatelských strategií a badatelských konceptů, které byly na evropské úrovni diskutovány právě v rámci projektu EAE. Slovenská etnologie, reprezentovaná zejména Soňou Kovačevičovou a Jánem Podolákem a později vyššími desítkami jejich pokračovatelů a spolupracovníků, dokázala efektivněji implementovat model teritoriálního, synchronně-diachronního atlasu, což vyústilo v pozdější vydání monumentálního *Etnografického atlasu Slovenska*,⁶¹ zatímco česká etnokartografie reprezentovaná několika jednotlivci bez potřebného institucionálního zázemí zůstala u dílčích výstupů a mikroetnokartografie využívané spíše jako doplněk k jiným výzkumným a interpretačním metodám. Podstatné v tomto směru je i to, že nejpozději na sklonku sedmdesátých let – bez ohledu na taktéž nepříznivý politicko-ideologický vývoj – ztratila česká etnokartografie i oporu v mezinárodním bádání.

Osud projektu EAE a celého mezinárodního etnokartografického vzepětí totiž do značné míry vyzněl do prázdna, případně jej můžeme považovat za vyložení neúspěšný. Přes intenzivní mezinárodní snažení se v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let ukázalo, že vytvoření jednotného evropského atlasu naráží na nepřekonatelné překážky. Nešlo jen

⁵⁹ Původní a nikdy nerealizovaný projekt atlasu byl společný – československý. Viz KOVAČEVIČOVÁ, S., FROLEC, V., VAREKA, J. Etnografický atlas ČSSR. Návrh projektu. Bratislava – Brno – Praha, 1975. Nepublikovaný rukopis, archiv autora.

⁶⁰ KOVAČEVIČOVÁ, S. Atlas ľudovej kultúry a problematika vývinu ľudovej kultúry na Slovensku. Slovenský národopis. 1969, 17(2–3), 413–420; KOVAČEVIČOVÁ, S. Etnografický atlas Slovenska (projekt a dotazník). Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1970; KOVAČEVIČOVÁ, S., DANGLOVÁ, O. Etnografický atlas Slovenska. Slovenský národopis. 1969, 17(4), 630–634.

⁶¹ Etnografický atlas Slovenska: mapové znázornenie vývinu vybraných javov ľudovej kultúry. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990.

o problémy organizační a finanční, či o rostoucí generační konflikty uvnitř SIA (například spory mezi Branimirem Bratanićem, Matthiasem Zenderem a mladší generací etnokartografů) a etnokartografické obce. Zásadní roli sehrál obecný paradigmatický obrat v západní etnologii a sociokulturní antropologii.

Nástup – volně formulováno – poststrukturalismu, konstruktivismu, narativní kritiky v dějepisectví a velmi odmítavá reflexe celého dosavadního směřování humanitních a společenských věd (tzv. *linguistic turn*) vedl k tomu, že nezbytně popisně a klasifikačně orientovaná etnokartografie zaměřená na sběr a mapování „objektivních“ kulturních prvků začala být vnímána jako zastaralá, naivní, málo analytická nebo dokonce (jakkoliv velmi nespravedlivě) posilující nacionální stereotypy.⁶² Zejména badatelé v zemích západní Evropy se od atlasových projektů začali všeobecně odvracet, což vedlo k faktickému krachu projektu EAE, z něhož byl v roce 1980 publikován pouze jediný svazek věnovaný výročním ohňům, a to i s daty zahrnujícími české země.⁶³ Tento vývoj kontrastoval se situací ve střední a východní Evropě, kde práce na národních atlasech pokračovaly i v osmdesátých a devadesátých letech 20. století a vyústily v publikaci děl (atlasů), která však v době svého vydání již konceptuálně mýjela hlavní směry evropské etnologie.⁶⁴ K revivalu etnokartografie, vč. návrhů na zcela nové atlasové projekty i práce systematicky pracující s geografickou rozrůzněností tradiční kultury,⁶⁵ začalo docházet na základě podnětů ze sféry digital humanities a práce s geografickými informačními systémy, teorií akterských sítí, přístupů science and technology studies či antropologického posthumanismu až po roce 2010, této problematice se však v předložených studiích věnuji jen okrajově.

Jestliže, jak komentuji výše, byly pro evropskou etnokartografii velmi podstatné i neformální a osobní badatelské sítě, můžeme internacionalizaci českého výzkumu materiální agrární kultury označit za vyloženě rámovanou osobními přátelstvími. I tento segment bádání

⁶² Velmi dobře je to patrné na debatách ohledně vydávání nové řady německého atlasu, které eskalovaly právě v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Srov. SCHMOLL, F. Die Vermessung der Kultur. Der „Atlas der deutschen Volkskunde“ und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928–1980. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009; SIMON, M. Der Atlas der Deutschen Volkskunde – Kapitel oder Kapital des Faches? In: SCHMITT, Ch. (ed.). Volkskundliche Grossprojekte. Münster: Waxmann Verlag, 2005, s. 51–62; SIMON, M., SCHÜRMANN, T. Ein Kapitel für sich – Der Atlas der deutschen Volkskunde. Zeitschrift für Volkskunde. 1994, 90(2), 230–237.

⁶³ ZENDER, M. Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Bd. I: Die Termine der Jahresfeier in Europa. Göttingen: Schwanz, 1980.

⁶⁴ Vedle již zmiňovaného atlasu slovenského jde např. o atlas maďarský, rumunský nebo jugoslávský. Viz PALÁDI-KOVÁCS, A., SZOLNOKY, L. eds. Magyar néprajzi atlasz I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987; BELAJ, V. ed. Etnološki atlas Jugoslavije. Karte s komentarima. Zagreb: Centar za etnološku kartografiju, 1989; GHINOIU, I. ed. Atlasul etnografic Român. Bucuresti: Academiei Romane, 2003–2013.

⁶⁵ KŁODNICKI, Z., PIĘCZAK, A. The Atlas of Cultural Heritage of the Polish Village (a Project). Studia Etnologiczne I Antropologiczne. 19, 25–45; DOUŠEK, R., DRÁPALA, D. (ed.). Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury na Moravě. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2015.

měl u nás extrémně silnou tradici sahající minimálně do devadesátých let 19. století a etnografickým sběrům zemědělského náčiní v době příprav Národopisné výstavy československé. V šedesátých letech 20. století se jeho doslova konstitutivním prvkem stala závislost na neformálních osobních vztazích, které často fungovaly efektivněji než oficiální institucionální kanály. Modelovým příkladem, který detailně rozebírám ve studii *The Comparative Study of Material Culture* je vznik a činnost Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství (*Commission for the History and Development of European Agriculture*) při SIEF. Tato mezinárodní komise vznikla v polovině šedesátých let 20. století jako reakce na vnitřní krizi v klíčové oborové vědecké organizaci CIAP/SIEF, která vyvrcholila na kongresu v Aténách v roce 1964. Zde došlo k ostrému střetu mezi konzervativním křídlem badatelů (reprezentovaným zejména některými folkloristy, např. Kurtem Rankem) a etnology prosazujícími na svou dobu velmi moderní koncept srovnávací evropské etnologie (zejména Sigurd Erixon a další skandinávští etnologové). V rámci SIEF dočasně poražení zastánci komparativních etnologických přístupů následně hledali nové platformy, a především konkrétní partnery pro realizaci svých cílů a paradoxně je našli v – teoreticky spíše nedostatečně vybavených – badatelích z východního bloku, kteří ovšem disponovali obrovským množstvím empirických dat z dlouhodobých výzkumů tradičního zemědělství.

V českém prostředí se v tomto procesu – krátkodobé ale nesmírně intenzivní – internacionalizace stal klíčovou postavou někdejší ortodoxní stalinista a soupeř Otakara Nahodila, v šedesátých letech 20. století ovšem již reformní marxista někdy až „západního střihu“ Jaroslav Kramařík. Kramařík, který působil v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (ÚEF ČSAV) a byl zároveň předsedou Národopisné společnosti československé, si vybudoval úzké osobní vztahy s německým etnologem Wolfgangem Jacobeitem (působícím v Německé demokratické republice, ale zároveň disponujícím silnými vazbami na západoněmeckou etnologii) a jeho prostřednictvím i s dalšími západními kolegy, jako byl portugalský etnokartograf Ernesto Veiga de Oliveira, francouzský etnolog a tibetolog Corneille Jest a řada etnologů skandinávských. Právě na půdorysu těchto osobních přátelských vztahů a mimo oficiální vědecké struktury vytvořili Kramařík a Jacobeit, společně s maďarským etnologem Tamásem Hoffmannem jádro Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství, která *de facto* ignorovala oficiální priority SIEF a realizovala vlastní mezinárodní, komparatistický a v duchu erixonovské evropské etnologie koncipovaný výzkumný program.

Pilotním projektem zaštitěným Komisí se stal srovnávací výzkum tradičních způsobů záprahu skotu v Evropě a několika mimoevropských oblastech (severní Afrika, Blízký Východ). Výzkum byl realizován v rekordně krátkém čase a převážně německy publikován v

roce 1969 ve zvláštním čísle *Národopisného věstníku československého*,⁶⁶ který vydávala Kramaříkem řízená Národopisná společnost. Bez nadsázky lze konstatovat, že šlo v mnoha směrech o vrcholné dílo tehdejší komparativní, byť stále extrémně empirické, agrární etnografie. Publikace vydaná v tehdejší Československu obsahovala příspěvky od předních evropských badatelů a je jedním z mála hmatatelných výsledků krátkodeché koordinované spolupráce etnologů napříč politicky rozdělenou Evropou přinášející zajímavé výsledky, které překonávaly etnicko-jazykové interpretační limity národních etnografií.

Jak vyplynulo z mého výzkumu, prezentovaného ve studii *Comparative Study of Material Culture*, zejména pro spolupráci napříč železnou oponou se v šedesátých letech 20. století jako efektivnější ukázaly být menší pracovní skupiny a výbory protkané čistě osobními vazbami než velké globální organizace jako SIEF, které procházely četnými krizemi. Kromě zmíněné Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství sehrála při internacionalizaci výzkumu agrární kultury v našem prostředí důležitou roli také již uvedená Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně (MKKKB), sídlící v Bratislavě a vedená Václavem Frolcem a Jánem Podolákem, či Mezinárodní asociace zemědělských muzeí (AIMA), u jejíhož zrodu stál zemědělský historik s blízkým vztahem k etnologii Zdeněk Tempír. Obdobně efektivní potom byly i některé vyloženě neformální skupiny badatelů věnujících se napříč tzv. železnou oponou dalším etnografickým tématům, z nich obzvláště vyniká mezinárodní tým studující problematiku tradičního transportu. Výsledkem jeho aktivit byl sborník *Land Transport in Europe*,⁶⁷ který podobně jako speciální číslo *Národopisného věstníku*, úspěšně i na publikační úrovni propojil špičkové etnology z tzv. Východu i Západu.

Zdá se, že podobně jako etnokartografie byl i mezinárodně propojený výzkum materiální kultury a zemědělství pro státněsocialistický režim ideologicky přijatelný, neboť zapadal do deklarovaného důrazu na výzkum výrobních sil a „pracujícího lidu“. To, jak ve studii *Comparative Study of Material Culture* ukazují, poskytovalo některým československým etnologům studujícím velmi „tradiční“ témata větší svobodu a možnosti zahraničních kontaktů než kolegům v jiných specializacích. Výjimku tvořily jen dobové preference etnologického studia v dekolonizovaných oblastech, které probíhalo – jakkoliv bylo od 90. let 20. století

⁶⁶ JACOBET, W., KRAMAŘÍK, J. eds. Záprah skotu (18.–20. století). Rinderanschirung (18.–20. Jahrhundert). L'attelage des boeufs (18.–20. siècle). *Národopisný věstník československý*. 1969, 36-37, 1–246. Další rozsáhlá stat' věnovaná Francii, která se do *Národopisného věstníku* z technických důvodů nevešla byla publikována monograficky. Viz JEAN-BRUNHES DELAMARRE, M. Géographie et ethnologie de l'attelage au joug en France du XVIIe siècle à nos jours. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 1969.

⁶⁷ FENTON, A., PODOLÁK, J., RASMUSSEN, H. *Land Transport in Europe*. Copenhagen: National Museum, 1973.

zcestně doslova mytologizováno jako pozitivní deviace celého oboru – čistě v zájmu vývozu ideologie nebo ekonomické expanze a pod přímou kuratelou tajných služeb. Naproti tomu výzkumy prováděné v souvislosti s kolektivizací venkova sice sloužily i politickým účelům, zároveň však pod podstatně slabším ideologickým dohledem a generovaly unikátní datovou základnu, která neměla v západní Evropě obdoby a činila z československých etnologů žádané partnery.

Mezinárodní studium agrární kultury v šedesátých letech 20. století se vyznačovalo snahou o empirickou typologizaci, systematizaci ale i hledání širších historicko-geografických souvislostí, při kterém se uplatňoval oproti starším často izolovaným popisům nástrojů a technologií důsledně komparativní přístup ke studované problematice. Jan ukazují, Kramářkovy práce o šumavském zemědělství,⁶⁸ stejně jako studie Václava Frolce o vinohradnických stavbách⁶⁹ či Jána Podoláka o salašnictví, dokládají schopnost integrovat domácí výzkum do širšího středoevropského či celoevropského kontextu i konkrétní možnosti, jak se vypořádat pomocí komparativní analýzy a studia difuze technologií, jakkoliv stále v rámci oficiální vědy (či její dílčí niky), s nacionalistickými a romantizujícími stereotypy. Stejně jako v případě etnokartografie však měla i tato éra mimořádného vzepětí komparativního studia agrární materiální kultury četné personální, a především teoretické limity. Závislost agrární etnografie na tradičních tématech, metodách a zejména teoriích (difuzionismus, evolucionismus) ji činila zranitelnou vůči již zmíněným nastupujícím paradigmatickým změnám (zejména nástupu antropologického konstruktivismu a narativistické kritiky v etnologii specificky směřující k odmítnutí celého konceptu kultury)⁷⁰ a obecného odklonu etnologie od studia materiality.

V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století se etnologie začala v evropském měřítku významně vzdalovat od popisného studia materiální kultury a historicko-geografických rekonstrukcí směrem k tématům identity, sociálních vztahů a každodennosti. Pozitivistický

⁶⁸ KRAMAŘÍK, J. Dva typy starého zemědělského nářadí a jejich severní hranice v Pošumaví. *Agrikultúra*, 1963, 2, 41–54; KRAMAŘÍK, J. Některé agrárněetnografické poznatky týkající se sousedství Čech. *Český lid*. 1967, 54(6), 350; KRAMAŘÍK, J. O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR. *Český lid*. 1968, 55(1), s. 6–23; KRAMAŘÍK, Jaroslav. Záprah skotu v Pošumaví. *Československá Ethnografie*. 1960, 8, 253–272; KRAMAŘÍK, J. Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen. *Vznik a počátky Slovanů*. 1966, 6, 295–334.

⁶⁹ FROLEC, V. Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha: Academia, 1970; FROLEC, V. Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech. *Slovenský národopis*. 1968, 16(2), 169–201; FROLEC, V. Kulturní rozhraní v povodí Moravy a Dyje ve světle studia vinařských nástrojů. *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*. 1966, 5, 191–198; FROLEC, V. Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno: Blok, 1974.

⁷⁰ CLIFFORD, J., MARCUS, G., E. eds. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, 1986.

empirismus, na němž byla postavena agrární etnografie i etnokartografie, se ocitl v centru řady kritických debat a byl opakovaně delegitimizován badateli nově ovlivněnými poststrukturalismem a především antropologickým konstruktivismem. Jak jsem ukázal výše na projektu EAE a ve stejné míře to platí i o Komisi pro dějiny a vývoj evropského zemědělství, četné mezinárodní iniciativy tak postupně ztrácely relevanci v očích západní vědecké obce, která je začala považovat za překonané. Symbolické v tomto smyslu bylo již zmíněné vydání pouze prvního a zároveň posledního svazku EAE, v případě studia materiální agrární kultury to ve studii *Comparative Study of Material Culture* ukazují na osudu prestižního mezinárodního časopisu *Tools and Tillage*, kdysi vlajkové loď agrární historie a etnografie, který postupně ztrácel přispěvatele až zcela zanikl.

V českém, resp. československém prostředí se paradigmatické proměny i generační střety uvnitř evropské etnologie, pro naši agrární komparatistiku i etnokartografii velmi nešťastně, protnul s vývojem společensko-politickým. Dynamika rozvoje české a slovenské etnologie a jejího mezinárodního zasíťování byla totiž ovlivněna invazí vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a následným obdobím normalizace. Pro etnokartografii a studium materiální kultury to vše mělo krajně negativní důsledky, které byly umocněny i faktory čistě personálními. Předčasný skon Jaroslava Kramářika v roce 1974, který u nás sehrával podobnou úlohu jako Sigurd Erixon v Evropě, symbolicky i fakticky uzavřel kapitolu, bezprecedentní byť tematicky velmi úzce zakotvené internacionalizace etnologické vědy v Československu. Kramářikova smrt (které navíc předcházely několikaleté vážné zdravotní problémy a tím pádem jen omezené aktivity v národním i mezinárodním prostředí) znamenala pro českou etnologii ztrátu klíčového hybatele mezinárodních kontaktů, neboť bez jeho osobního nasazení a četných personálních vazeb i nesporné odborné erudice ztratily projekty jako EAE či spolupráce v rámci Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství svého hlavního zastávce na české, resp. československé straně.

Nové vedení ÚEF ČSAV pod taktovkou normalizátora Antonína Robka navíc zcela explicitně vnímalo etnokartografii a detailní studium tradičních zemědělských technologií jako podružné „pomocné etnologické disciplíny“ neodpovídající potřebám socialistické vědy. Důraz se v této době přesunul na politicky preferovaná témata, jako bylo studium dělnictva a takzvaných etnických procesů často v silně ideologizované a teoreticky vyprázdněné podobě. Jak ukazují na jiném místě tohoto komentáře i ve stati *Kam zmizela etnografie dělnictva?* zejména studium dělnictva mělo sice taktéž mimořádný potenciál pro mezinárodní spolupráci, reálně k ní ale v éře Antonína Robka nikdy nedošlo. Z hlediska internacionalizace oboru v našem prostředí to znamenalo izolaci a přerušování slibně se rozvíjejících vazeb, výjimkou

zůstaly jen kontakty zejména moravské a slovenské etnologie na MKKKB či mezinárodní spolupráce – opět často rámovaná osobními vazbami – ve sféře etnografické muzeologie, zejména muzeí v přírodě.

Jak už jsem ovšem naznačil, pokud jde o dokončení některých velkých projektů ovlivněných mezinárodním kvasem šedesátých let, byla situace značně rozdílná v české a slovenské části federace. Zatímco v Čechách došlo k faktické likvidaci systematické atlasové práce a marginalizaci agrární etnografie, na Slovensku byl vývoj odlišný. Slovenská etnologická obec totiž dokázala využít federalizace Československa k posílení vlastních vědeckých institucí a realizaci některých započatých projektů, jakkoliv fungujících již bez významnějších mezinárodních vazeb. Týkalo se to zejména již zmíněného *Etnografického atlasu Slovenska*, jehož příprava se stala oficiálním, centrálně řízeným a velkoryse podporovaným úkolem Slovenské akademie věd.

Závěrem lze konstatovat, že zejména období šedesátých let 20. století představovalo pro českou etnologii unikátní období, v němž se díky souhře politického uvolnění, nástupu silné generace badatelů a specifické konstelaci v evropské vědě (formulace badatelského programu evropské etnologie Sigurdem Erixonem, střety uvnitř SIEF) podařilo dosáhnout v rámci několika badatelských specializací úrovně internacionalizace, která nebyla překonána až do současnosti. Mezinárodní projekty jako výzkum zápřahu skotu nebo aktivní účast v SIA a participace na EAE ukazují, že československá etnologie byla na úrovni některých témat schopna rovnocenného dialogu s Evropou. Následný vývoj však ukázal křehkost těchto vazeb, které stály a padaly s konkrétními osobnostmi a specifickými „nevědeckými“ personifikovanými badatelskými sítěmi, což bylo v kombinaci s nástupem normalizace a paradigmatickou proměnou v evropské etnologii pro celou tuto oblast výzkumů nakonec osudné.

Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět¹

Jiří Woitsch

Etnokartografická metoda bezesporu patřila k nejrozšířenějším a nejproduktivnějším badatelským přístupům, které byly v etnologii kdy aplikovány. Etnokartografie a zpracovávání etnografických atlasů představovaly ve 30.–80. letech 20. století úhelný kámen řady národních etnologických badatelských škol, ale setkáváme se s nimi i ve státech, kterým nebyla kulturně-historicky orientovaná evropská etnologie jako svébytný badatelský a interpretační diskurz zcela vlastní: ve Francii, Velké Británii či někdejší Sovětskému svazu. Jako jeden z mála metodických postupů byla etnokartografie masově aplikována bez ohledu na politicko-ideologické rozštěpení světa na dva antagonistické mocenské bloky a byly to právě komparativně zacílené etnokartografické výzkumy, v nejsmělejších představách směřující až k vypracování etnologického atlasu Evropy, které od konce padesátých let 20. století propojily etnology na obou stranách „železné opony“. Etnokartografie jako celoevropsky pojímaná komparativní specializace byla též jedním z hybatelů transformace původně národně a etnocentricky zaměřených etnologických směrů výzkumu (národopis, Folkivsforskning, Volkskunde) v tzv. evropskou etnologii, s čímž souvisely i zásadní teoretické změny v těchto oborech, resp. oboru.

...

1 Tato kapitola vznikla v rámci projektu GA15-03754S Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989 podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

Nastíněný obraz etnokartografie jako mimořádně progresivního a evropsky integrativního badatelského směru je však nutně nepřesný. Etnokartografie se nevyvíjela ve všech částech Evropy se stejnou dynamikou, někde nevznikla vůbec a i v přístupech ke studovanému materiálu (tematickým zaměřením a způsoby sběru dat počínaje a interpretací a způsoby prezentace map konče) se mnohdy značně různila. Odlišné byly postoje i cíle jednotlivých badatelů a jejich skupin, někdy se dostávajících do ostrých vědeckých a osobních (zejména generačních) konfliktů. Na osudech etnokartografie se proto dají skvěle dokumentovat dějiny národopisu a evropské etnologie jako takové, a to prakticky od jejich počátků až do současnosti, kdy geograficky orientované přístupy, včetně „klasické“ etnokartografie, zažívají pozoruhodný revival. Proces tvorby etnografických atlasů a s tím spojené vytváření mezinárodních badatelských sítí ukazuje na (ne)spolupráci různých etnologických vědeckých škol, jejich teoreticko-metodologické odlišnosti i rozdílné ambice v národních i mezinárodních měřítcích. Zdánlivě jednotlivý etnokartografický diskurz a jeho „produkty“ v podobě etnografických atlasů se tak jeví být ideálním materiálem pro analýzu rozmanitosti přístupů, se kterými se v dějinách etnologie v evropském prostoru setkáváme.

Cílem této kapitoly je začlenit dějiny české, resp. československé etnokartografie do evropských kontextů a poukázat na jevy, kterými se v této národopisné specializaci projevoval obecný vývoj etnologie. Příspěvek staví na předpokladu, že kromě vnitřní dynamiky vývoje oboru v Čechách a na Moravě (dané teoreticko-metodologicky, personálně atd. a od padesátých let 20. století i radikálními limity ideologickými projevujícími se v plánování vědy) byla naše etnokartografie více či méně ovlivňována i vývojem celoevropským. Zároveň se v textu pokusím stručně nastínit zásadní rozdíly mezi směřováním etnokartografie v Čechách a na Slovensku, které můžeme pozorovat nejpozději od druhé poloviny šedesátých let 20. století, jež hluboce poznamenala stav oboru v těchto státech i následujících desetiletích. Východiskem pro předestřenou analýzu jsou jednak četné práce, které byly dějinám etnologie i etnokartografie věnovány především v tzv. západní Evropě,² naše i zahraniční výsledky etnokartografického bádání (zejména publikované

■ ■ ■

- 2 Tyto práce jsou dále průběžně citovány. Jednoznačně největší pozornost byla prozatím věnována po stránce institucionální, personální, odborné, kulturní i ideologické německé etnokartografii. Srov. GANSOHR-MEINEL, Heidi. *„Fragen an das Volk“ Der Atlas der deutschen Volkskunde 1928–1945. Ein Beitrag zur Geschichte einer Institution.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 1993; SIMON, Michael. Der Atlas der Deutschen Volkskunde – Kapitel oder Kapital des Faches?. In SCHMITT,

etnografické atlasy, dílčí etnokartografické studie i teoreticky zaměřené texty),³ jednak archivní materiály dokumentující výzkumnou a organizační činnost Ústavu pro etnografi a folkloristiku (dále ÚEF) ČSAV (jako pracoviště, které v ČSSR, resp. ČSR na oficiální úrovni přípravu etnografického atlasu řídilo) a v neposlední řadě prameny uložené v nezpracované pozůstalosti Jaroslava Kramářka. Tento badatel byl zejména v šedesátých letech sice nikoliv jediným, ale na poli etnokartografie asi nejintenzivněji mezinárodně „zasítovaným“ československým vědcem. Prostřednictvím jeho činnosti lze alespoň částečně zmapovat, jakým způsobem byl tehdejší evropský etnokartografický kvas zprostředkováván do Československa a vice versa a jak byly aktivity cílené ke vzniku československého (českého, slovenského) etnografického atlasu prezentovány v zahraničí.

19. století: Kořeny

Etnokartografii, tak jak ji známe z pozdějších desetiletí, lze považovat za průsečík kulturně-historických a historicko-srovnávacích metodických přístupů na teoretické rovině silně ovlivněných evolucionismem, difusionismem a migracionistickými teoriemi 19. a počátku 20. století, v pozdější fázi pak přístupy funkčně-strukturálními. V obecné epistemologické rovině byla a je etnokartografie postavena na předpokladu (který je výzkumem více či méně úspěšně potvrzován) historicky proměnlivého vztahu mezi lidovou kulturou, resp. jejími jednotlivými prvky včetně jejich vzájemných vztahů, přírodním prostředím, klimatem atd. Počátky etnokartografického výzkumu jsou jednoznačně spojeny s tzv. jazykovým zeměpisem, který se rozvíjel zejména v Německu a Francii od druhé poloviny 19. století, avšak navazoval např. na starší pokusy Johanna Schmellera o kartografické zachycení bavorských dialektů.⁴ Lingvistické přístupy později silně ovlivnily

■ ■ ■

Christoph (ed.). *Völkenskundliche Grossprojekte. Ihre Geschichte und Zukunft*. Münster: Waxmann Verlag, 2005, s. 51–62; GROSCHWITZ, Helmut. Rewriting „Atlas der deutschen Volkskunde“ postkolonial. In HOFFMANN, Beatrix, MAYER, Steffen (eds.). *Objekt, Bild und Performance. Repräsentationen ethnographischen Wissens*. Berlin: Panama Verlag, 2015, s. 29–40. Komplexní moderní a poněkud skeptické pojednání podává SCHIPPERS Thomas K. La cartographie, serpent de mer de l'ethnologie européenne. *Ethnologie française*, 2004, roč. 34, č. 4, s. 627–637.

- 3 Cílem této spíše obecně a souhrnně pojaté kapitoly není rozebírat proces vzniku desítek jednotlivých národních atlasů. Pro podrobnosti o alespoň některých z nich srov. kapitolu M. Ramšak na s. 278–298.
- 4 SCHMELLER, Johann. *Die Mundarten Bayerns*. München: Karl Thienemann, 1821. Srov. mapovou přílohu této práce.

např. i Ratzelovu antropogeografickou školu a k jejich protnutí s národopisu nejbližším oborem – folkloristikou došlo v ucelené podobě v rámci tzv. finské školy.⁵ Nejsilnější metodickou inspirací a ve své propracovanosti a komplexitě mnohdy nedostižným vzorem se pro etnokartografii stala ale zejména konkrétní lingvisticko-geografická díla německá, francouzská a švýcarsko-italská, přičemž zejména posledně jmenovaný atlas sestavený pomocí extrémně detailních dotazníků silně ovlivnil i mechanismy sběru dat národopisci.⁶

V citovaných jazykových atlasech byly kromě otázek čistě jazykových nezřídka zmapovány i jevy a procesy kulturně-historické, včetně řady fenoménů jednoznačně spadajících do sféry folkloru a lidové kultury, včetně hmotné. Koneckonců i celá řada moderních jazykových atlasů, včetně toho českého,⁷ prostřednictvím detekce určitého pojmenování (např. nástroje) zároveň nepřímou zachycuje i geografickou distribuci příslušného artefaktu v různě definovaném časovém horizontu. K přímé, metodicky nijak nemodifikované aplikaci jazykového zeměpisu nezřídka přistupovali i sestavovatelé prvních etnografických atlasů, případně byl tento přístup používán při výzkumu nativních terminologických hranic.⁸ K důsledné analýze prostorových vztahů kulturních a sociálních jevů se nejpozději na konci

...

- 5 K těmto otázkám podrobněji WOITSCH, Jiří. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska: stav a perspektivy výzkumu. *Český lid*, 2012, roč. 99, č. 1, s. 67–83. Některé níže uvedené formulace z této studie vycházejí. Z Ratzelových prací využívaných i etnokartografy srov. zejm. RATZEL, Friedrich. Über die geographische Methode in der Ethnologie. *Geographische Zeitschrift*, 1897, roč. 3, č. 5, s. 268–278 a TÝŽ. *Anthropogeographie I-II*. Stuttgart: Engelhorn, 1912.
- 6 Sprachatlas des Deutschen Reichs začal sestavovat Georg Wenker v roce 1876 nejprve na regionální, posléze na celoněmecké úrovni. Srov. WREDE, Ferdinand, MITZKA, Walther MARTIN, Bernhard (eds.). *Deutscher Sprachatlas auf Grund des Sprachatlas des Deutschen Reiches von Georg Wenker. Begonnen von Ferdinand Wrede, fortgesetzt von Walther Mitzka und Bernhard Martin*. Marburg: N.G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, 1927–1956. Dále srov. GILLÉRON, Jules, ÉDMONT, Édmond. *Atlas linguistique de la France I–IX*. Paris: Champion, 1902–1910 a JUD, Jakob, JABERG, Karl. *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz I–VIII*. Zofingen und Bern: Ringier, 1928–1960.
- 7 BALHAR, Jan a kol. *Český jazykový atlas 1–6*. Praha: Academia, 1992–2011. Atlas byl sestavován pomocí dotazníků vyplňovaných profesionály v síti přesně určených výzkumných lokalit.
- 8 A to i v české etnokartografii zejména při výzkumu názvoslovných hranic v lidovém stavitelství. Srov. PRAŽÁK, Vilém. K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu. *Český lid*, 1965, roč. 52, č. 5, s. 267–275; Etnologický ústav AV ČR, fond Vilém Pražák, sign. III Bd, i. č. 94, k. 5; Tamtéž sign. III Bj, i. č. 244, k. 22. Pražákovy výzkumy etymologických hranic později rozšiřoval i Josef Vařeka. Srov. např. VAŘEKA Josef. Lidový dům na Příbramsku. Názvoslovná hranice termínů „sín–dům“ užívaných pro vstupní prostor obydlí. *Vlastivědný sborník Podbrdsku*, 1978, roč. 13, č. 1, s. 87–91.

19. století obrátili i ekonomové, resp. národohospodáři a o něco později v podobě studia a vymezování tzv. kulturních areálů i někteří kulturní antropologové. Zcela samostatnou a mimořádně významnou kapitolu pak samozřejmě sehrává studium geografické, které bylo na výzkum korelací mezi prostorem a lidskými společenstvími zaměřeno ze samotné podstaty. Pokroky v geografických teoriích a metodách, zdá se, nicméně etnografie recipovala spíše zprostředkovaně prostřednictvím zmíněných lingvisticko-geografických prací.

Jak vidíme, evropská etnokartografie mohla na počátku 20. století čerpat z bohatých inspiračních zdrojů, jejichž primárním cílem ovšem nebylo studium (lhostejno jak vymezené) tzv. lidové kultury. Za symbolického zakladatele etnokartografie tak bývá často pokládán až Wilhelm Pessler, který v roce 1906 publikoval mapy rozšíření saského halového domu.⁹ I v prostředí německém měl ovšem Pessler při studiu geografické typologie lidového domu četné předchůdce.¹⁰ Ani Pessler, ani žádný z jeho současníků ještě v této chvíli nedospěli k formulaci obecných východisek a metodologických principů kartografického studia tzv. tradiční kultury. K tomu začalo docházet až od dvacátých let 20. století v některých zemích střední a severní Evropy, všude pod vlivem zmíněných jazykových atlasů a kulturně-historických teorií, v případě Německa bohužel někdy kontaminovaných (i u Pesslera, který se promýšlení obecných zásad etnokartografie od poměrů regionálních k celoevropským věnoval po celou svoji odbornou dráhu) dobově podmíněným nacionalismem.¹¹ Více či méně nezávisle na sobě se centry atlasové práce stalo Polsko, Německo, Švýcarsko a Skandinávie, konkrétními výzkumy i extrémně podstatnými teoretickými podněty do debaty přispěli

■■■

- 9 PESSLER, Wilhelm. *Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung*. Braunschweig: Vieweg, 1906.
- 10 MEITZEN, August. *Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen*. Berlin: b. n., 1882; HENNING, Rudolf. *Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1882.
- 11 Viz PESSLER, Wilhelm. *Deutsche Volkstumsgeographie*. Braunschweig: Georg Westermann, 1931; TÝŽ. *Der niedersächsische Kulturkreis*. Hannover: Niedersächsische Verlagsgesellschaft, 1925; TÝŽ. Die geographische Methode in der Volkskunde. *Anthropos*, 1932, roč. 27, č. 5–6, s. 707–742; TÝŽ. Die geographische Methode in der Volkskunde Europas. In *Travaux du premier Congrès international de Folklore (Paris 1937)*. Tours: Arrault et Cie, 1938, s. 267–271; TÝŽ. *Volkstumsgeographie als Allgemeingut*. Hannover: Niedersächsisches Volkstummuseum, 1938. K širším kontextům viz JACOBET, Wolfgang, LIXFELD, Hannjost, BOCKHORN, Olaf (eds.). *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der Volkskunde in Deutschland und Österreich in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 1994.

i badatelé z dalších zemí¹² a definitivně došlo k ustavení zcela nového a komplexního výzkumného paradigmatu, které mělo mimořádný potenciál vymanit konzervativně pojmávaný národopis resp. etnografi z národních romantizujících kontextů směrem ke komparativnímu studiu předindustriální kultury a společnosti na evropském kontinentu.

Dvacátá až čtyřicátá léta 20. století: Ustavení paradigmatu

V Německu a Polsku se práce na komplexně pojatém etnografickém atlase shodně rozběhly v letech 1924–1926, a to způsoby, které reprezentovaly dva základní přístupy ke sběru materiálu i konceptualizaci celého atlasu. Wilhelm Pessler, Heinrich Harmjan, Erich Röhr a další spolupracovníci koncipovali Německý národopisný atlas (dále ADV)¹³ na tzv. etnickém principu etnokartografické práce. Předmětem výzkumu tudíž byla tradiční kultura těch skupin obyvatelstva Německa a řady dalších států střední, východní a jižní Evropy, které byly v etnickém a politickém slova smyslu považovány za Němce. Sběr dat byl prováděn pomocí dotazníku¹⁴ obsahujícího více jak 200 otázek, jež byl postupně rozeslán tisícům dobrovolných regionálních spolupracovníků (zejména učitelů a úředníků), což ovšem nepostačilo k rovnoměrnému pokrytí výzkumného teritoria. ADV byl dokončen a publikován v letech 1937–1939, avšak přes řadu metodických prvenství je zatížen i množstvím nedostatků, z nichž zjevná etnizace, nacionalizace až nacifikace tématu je jen jedním z mnoha.

V tehdejší Československé republice zahrnul výzkum týkající se zejména nejarchaičtějších forem vesnické selské hmotné kultury a folkloru (považovaných za „ryzí“ kulturní hodnoty německého národa) i německé jazykové oblasti v pohraničí a řadu německých jazykových ostrovů, kam byly zasílány dotazníky v letech 1929–1935. Pro tehdejší jazykově české bádání se německý atlas stal první výraz-

...

12 Etnokartografie se pod silným německým vlivem začala rozvíjet již ve třicátých letech 20. století v Maďarsku. Srov. GUNDA, Béla. A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értésítő*, 1939, roč. 31, č. 2–4, s. 294–300. Nezapomínejme ale např. ani na starší dílo J. Cvijiće: *La Péninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin, 1918.

13 HARMJAN, Heinrich, RÖHR, Erich (eds.). *Atlas der deutschen Volkskunde 1–5*. Berlin – Leipzig: Kommissionsverlag – Verlagsbuchhandlung S. Hirze, 1937–1939.

14 SCHLENGER, Herbert. *Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde*. Berlin: Karl Siegmund, 1934.

nou možností k seznámení se s metodami etnokartografického výzkumu a později též (nepříznívanou) výraznou inspirací po stránce metodické, zejména směrem k budování sítě dobrovolných spolupracovníků Národopisné společnosti vyplňujících dotazníky. Vedle znalosti ADV lze u českých a slovenských národopisců očekávat už v předválečném období i obeznámenost s atlasem polským i západoevropskými atlasy jazykovými, o etnokartografické metodě bylo samozřejmě referováno na dobových vědeckých kongresech atd. Pro českou, resp. československou vědeckou etnografii paradigmaticky formovanou především dílem Karla Chotka však etnokartografie takříkajíc „nebyla na pořadu dne“, což mutatis mutandis platí i pro doznívající sběratelské paradigma zibrťovské. Chotek, ač sám částečně ovlivněn geografii, preferoval hloubkové monografické výzkumy vybraných lokalit a ve srovnání s nimi svého druhu „povrchní“ etnokartografie mu nebyla vlastní, jakkoliv s ní byl přinejmenším v padesátých letech 20. století již dokonale obeznámen.¹⁵ Kromě několika spíše informativních referátů a výjimečného (polemikou s Bruno Schierem nastartovaného) pokusu Drahomíry Stránské¹⁶ proto v předválečném období u nás žádné iniciativy směrem k práci na etnografickém atlase nezaznamenáváme.

V letech 1934–1936 byl publikován atlas polské lidové kultury vypracovaný paralelně s atlasem německým pod vedením Kazimierza Moszyńskiego.¹⁷ Tento první polský atlas, ač do značné míry setrval na etnickém principu a byl soustředěn na jevy duchovní kultury, opět romanticky konceptualizované jako archaické doklady kultury národní, znamenal v důsledku přímé nápodoby některých postupů italsko-švýcarského jazykového atlasu výrazný metodický posun až průlom. Moszyński v něm totiž aplikoval metodu terénního sběru dat prostřednictvím profesionálních

■ ■ ■

- 15 Konstitutivní úlohu pro český národopis měla práce CHOTEK, Karel. *Program soupisu národopisného*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1914. O Chotkově obeznámenosti s etnokartografií v období poválečném nicméně svědčí jím ve školním roce 1951/52 vedená rigorózní práce Ivo Čáslavky (oponentkou byla D. Stránská). Srov. ČÁSLAVKA, Ivo. *Etnografie a kartografická metoda zpracování výsledků jejího bádání*. Archiv Univerzity Karlovy v Praze, i. č. 2955, rukopis.
- 16 STRÁNSKÁ, Drahomíra. O soupis a atlas lidových staveb v Československu. *Národopisný věstník československý*, 1934/1935, roč. 27/28, s. 85–98. Pro vývoj naší etnokartografie a studia lidového stavitelství byla klíčová velmi komplexně pojatá a empiricky precizně založená – a ovšem též „riehtlovským duchem“ a nacionalistickými interpretacemi zatížená – práce SCHIER, Bruno. *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1932, která obsahovala mapy domových typů ve středovýchodní Evropě.
- 17 MOSZYŃSKI, Kazimierz, KLIMASZEWSKA, Jadwiga (eds.). *Atlas kultury ludowej w Polsce I–III*. Kraków: Nakł. Polskiej akademii umiejętności, 1934–1936.

spolupracovníků v předem určených lokalitách rovnoměrně rozmístěných po celém území Polska. Výzkum proběhl velice rychle a jednotným způsobem, v rovině způsobu sběru dat a jejich validity tak polský atlas ten německý výrazně předčil.

Pro ustanovení etnokartografického paradigmatu ve dvacátých a třicátých letech 20. století, které bylo v poválečné době dále rozvíjeno, měly kruciální význam ještě další dva projekty národopisných atlasů a jedna teoretická studie. Studií mím práci Petra G. Bogatyreva z roku 1928,¹⁸ ve které se, možná trochu překvapivě, tento autor přihlásil k nutnosti sledovat lidovou kulturu v čase a prostoru, avšak zároveň vyslovil a teoreticky zdůvodnil požadavek na doplnění takového výzkumu o rozbor vztahů a funkcí jednotlivých kulturních prvků. Etnokartografie tak byla obohacena o – i v poválečném bádání východoevropském systematicky aplikovanou, avšak z ideologických důvodů nepříznávanou¹⁹ – metodu strukturně-funkcionální. Uvedené průlomové atlasové projekty vznikly pod vedením Sigurda Erixona ve Švédsku a Richarda Weisse ve Švýcarsku a ačkoliv byly dokončeny až po druhé světové válce, studie k jejich teoreticko-metodickému pojetí oba badatelé publikovali již ve třicátých letech 20. století.²⁰

Švédský etnografický atlas se začal připravovat pod vedením S. Erixona a Åke Campbella od roku 1937 na podobných principech sběru dat (dotazníky vyplňované dobrovolnými spolupracovníky, soustředění na archaické jevy švédské kultury) jako ADV. Empirická základna výzkumu hmotné kultury byla však obohacena v duchu extrémního důrazu skandinávské Folklivsforskning na materiální kulturu o studium muzejních sbírek artefaktů. Průlomovou inovací, tentokrát v rovině tematické, byla Erixonova snaha postihnout též nejrozumnější sociální vzta-

■■■

- 18 BOGATYREV, Petr. K voprosu ob etnologičeskoj geografii. *Slavia*, 1927–1928, roč. 7, s. 600–611. Studie byla otištěna jako BOGATYREV, Petr. K otázce etnologické geografie. In KOLÁR, Jaroslav (ed.). *Souvislosti tvorby. Cesty k struktuře lidové kultury a divadla*. Praha: Odeon, 1971, s. 27–37.
- 19 Absolutním „úletem“ a příkladem pozitivní deviace typické právě pro etnokartografii je v tomto smyslu odkazování na funkcionální přístupy a přímo i Bogatyreva v práci KOVAČEVIČOVÁ, Soňa. *Etnografický atlas Slovenska (projekt a dotazník)*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1970, s. 7, pozn. 3 a 4, s. 13–14, pozn. 28.
- 20 Srov. ERIXON, Sigurd. Atlas der nordischen Volkskultur. *Folk-liv*, 1937, roč. 1b, s. 306–307; TÝŽ. Die Frage der kartographischen Darstellung vom Standpunkt der nordischen Ethnologie in Schweden aus betrachtet. *Folk-liv*, 1937a, s. 168–180. TÝŽ. Der Atlas der schwedischen Volkskultur. *Folk-liv*, 1940, roč. 4, s. 93–96. Z nejdůležitějších Weissových prací srov.: WEISS, Richard. Die geographische Methode in der Volkskunde. *Vox Romanica*, 1936, roč. 1, s. 370–383; TÝŽ. *Volkskunde der Schweiz. Grundriss*. Zürich-Erlenbach: Rentsch, 1946; TÝŽ. *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 1950.

hy a hierarchie, včetně symbolických vztahů ustanovovaných a manifestovaných právě prostřednictvím materiální kultury. První díl švédského atlasu z roku 1957²¹ je souhrnně věnovaný právě jen zdánlivě odtaziť materiální a sociální kultuře. Skandinávská etnologie se později přihlásila i k tzv. územnímu pojetí etnokartografie, prvenství v tomto smyslu ale patří badatelům švýcarským.

Švýcarský etnograf a lingvista R. Weiss je autorem bezesporu nepropracovanější koncepce etnografického atlasu, jaká kdy vznikla a byla realizována.²² Inspirován byl opět francouzským a švýcarsko-italským jazykovým atlasem, zároveň pečlivě reflektoval i teoreticko-metodologická východiska atlasů polského a německého i etnokartografickou práci ve Skandinávii. Weiss se v prostředí mnohonárodnostního Švýcarska radikálně rozešel s etnizujícími přístupy a atlas založil na tzv. územním principu (sledování kulturních prvků v historicky proměnlivých hranicích Švýcarska bez ohledu na domnělou etnicitu jejich nositelů). Stejně jako polští badatelé volil sběr dat pomocí jednotného dotazníku vyplňovaného v terénu profesionály, a to v promyšleně vybraných lokalitách pokrývajících celé Švýcarsko. Stejně jako Erixon ve Švédsku studoval Weiss nejen podobu a funkce materiální kultury nebo folkloru, ale i sféru sociálních vztahů. Až potud švýcarský atlas aplikoval a inovativně kombinoval již osvědčené postupy, nicméně ty navíc doplnil ve dvou zásadních rovinách: Weiss a jeho spolupracovníci jednak sledovali nejen kulturu venkova, ale i dalších společenských vrstev (obyvatelé malých měst, dělnictvo atd.), jednak odmítli redukovat výzkum na zaznamenávání přežitků, ale naopak sledovali vývoj kultury od druhé poloviny 19. století až do doby provádění výzkumu. Švýcarský etnografický atlas byl tedy jako první věnován i v té době živým, aktuálním, tzv. současným kulturním jevům a procesům. Nutno konstatovat, že posledně jmenovaná inovace byla natolik radikální (a pro výzkum a vyhodnocení materiálu náročná), že většina v Evropě později prováděných etnokartografických výzkumů na studium „současnosti“ bohužel rezignovala, nebo se mu věnovala jen ve velmi omezené míře.²³

...

- 21 ERIXON, Sigurd (ed.). *Atlas över svensk folkkultur 1. Materiel och social kultur*. Uddevalla: Niloe, 1957. Druhý díl vyšel až o dvě desetiletí později: CAMPBELL, Åke, NYMAN, Åsa (eds.). *Atlas över svensk folkkultur 2. Sägen, tro och högtidssed*. Uppsala: Kungl Gustav Adolfs Akademien, 1976.
- 22 GEIGER, Paul, WEISS, Richard, ESCHER, Walter, LIEBL, Elsbeth, NIEDERER, Arnold (eds.). *Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 1950–1995.
- 23 Švýcarská etnologie se časově extrémně širokého vymezení „lidové kultury“ drží dodnes. Symptomatický je svým názvem i obsahem práce HUGGER, Paul (ed.). *Handbuch der Schweizerischen Volkskultur. Leben zwischen Tradition und Moderne. Ein Panorama des schweizerischen Alltags 1–3*. Zürich: Offizin Verlag, 1992.

Na konci třicátých let tedy evropští etnologové disponovali uceleným paradigmatem – etnokartografií sledující lidovou kulturu v maximální komplexitě v čase, prostoru a funkci, a to na základě rozsáhlých kolektivních výzkumů prováděných převážně dotazníkovou metodou buď přímo v terénu, nebo za pomoci dobrovolných laických spolupracovníků. Typický etnografický atlas byl tvořen až stovkami specializovaných map doprovázených různě podrobnými komentáři. Výzkumy byly vedeny snahou zmapovat lidovou kulturu na co nejširším prostoru (vymezeném etnicky či teritoriálně) a dotknout se co nejširšího spektra kulturních prvků s cílem poznat a zmapovat je jednak samostatně, jednak odhalit jejich vzájemné, často velmi subtilní vztahy a korelace. Takové pojetí etnokartografie vyžadovalo krom dotazníkové metody sběru dat zejména vytváření rozsáhlých týmů laických i profesionálních tazatelů, které mohly čítat i řádově stovky osob, dlouhotrvající přípravu, kvalitní a personálně početné organizační zázemí a tým vědců provádějící vyhodnocení získaných informací. Realizace i prezentace výzkumů mohla trvat až desítky let a být doprovázena i generační obměnou badatelských kolektivů.

Padesátá léta 20. století: Metodická roztržičnost, národní atlasy a počátky mezinárodní spolupráce

Na teoretické úrovni i při realizaci konkrétních výzkumných projektů bylo etnokartografické paradigma precizováno v dílech S. Erixona a R. Weisse nejpozději v průběhu čtyřicátých let 20. století. Druhá světová válka samozřejmě do vědeckého života v Evropě vnesla chaos a v mnoha případech jej i tragicky poznamenala, nelze se proto divit, že etnologie jako taková i etnokartografie ještě nějakou dobu po jejím konci nevykazovaly významnější vývoj. Na počátku padesátých let 20. století nicméně nastává doslova masový rozvoj etnokartografie napříč celým kontinentem. Ten v sobě krom četných pozitiv, extrémního rozhojnění badatelské základny, realizace řady dlouhodobých výzkumů, jejichž empirická hodnota je mnohdy oceňována až dnes (zejména pokud je možno využít a nově interpretovat např. původní dotazníky a záznamy z terénních výzkumů), zahrnoval i četná negativa.

Nejzásadnějším slabým místem evropské etnokartografie (což se ovšem týkalo prakticky veškerého vědeckého výzkumu včetně přírodních věd) byla přetrvávající uzavřenost bádání do národních či jazykových vědeckých tradic, která byla v padesátých letech 20. století ad absurdum posílena antagonismem dvou vzniknuvších politicko-ideologických bloků. Zejména ve sféře mocenského vlivu SSSR pak docházelo k programovému odmítání „buržoazních“, „imperialistických“

apod. vědeckých teorií a metod, což se bolestně dotýkalo zejména humanitních a sociálních věd, jejichž možnosti vědecké spolupráce a dialogu s tzv. Západem byly podvázány. Z těchto a dalších důvodů lze poválečné období až do první poloviny šedesátých let 20. století charakterizovat jako dobu fragmentarizace výzkumů, metodických bifurkací a teoretického tápání uzavřeného do prostředí jednotlivých národních etnokartografických škol a konkrétních pracovišť. U etnografických atlasů zpracovávaných či vydaných v této době proto zaznamenáváme různá vymezení výzkumného terénu (aplikace etnického nebo teritoriálního principu), různé přístupy k výběru výzkumných lokalit (rovnoměrný a systematický či náhodný výběr), různou míru profesionalizace sběru dat (laičtí dopisovatelé versus školení národopisci). Atlasy jsou někde zaměřeny více na materiální kulturu, jinde je preferováno studium folkloru a zvykosloví, výzkum je organizován a financován vědeckými společnostmi, státními institucemi i prováděn „jen“ zapálenými jednotlivci atd. Obecně je nekoordinovaný a jeho výsledky v evropském měřítku nesrovnatelné a komparativně málo použitelné.

V letech 1950–1960 byla, s výše uvedenými extrémními rozdíly, publikována nebo začala vycházet celá řada národních či regionálních etnografických atlasů od těch špičkových (včetně již uvedených atlasů švýcarského a švédského) po spíše méně povedené. Publikovány byly přinejmenším první svazky atlasů rakouského,²⁴ belgického a holandského,²⁵ či nově koncipovaného atlasu polského.²⁶ Po ustanovení různě sofistikovaných atlasových center se dále rozběhly (někdy v návaznosti na dílčí aktivity předválečné) přípravné nebo již heuristické práce i ve Finsku, Dánsku, Itálii, Velké Británii, Francii, Portugalsku, Řecku,

■ ■ ■

- 24 BURGSTALLER, Ernst, HELBOK, Adolf, WOLFRAM, Richard, LENDL, Egon, KRETSCHMER, Ingrid, KLENK, Edith (eds.). *Österreichischer Volkskundeatlas. Kartenmaterial*. Linz: Kommission für den Volkskundeatlas in Österreich – Böhlau, 1959–1978; WOLFRAM, Richard (ed.). *Österreichischer Volkskundeatlas. Kommentar*. Linz: Kommission für den Volkskundeatlas in Österreich – Böhlau, 1959–1981.
- 25 MEERTENS, Pieter Jacobus, MEYER, Maurits de, VOSKUIL, Johannes Jacobus (eds.). *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België 1–4*. Amsterdam – Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1959–1969.
- 26 GAJEK, Józef (ed.). *Polski atlas etnograficzny*. Warszawa: Instytut Historii Kultury, Materialnej PAN, 1964–1981. K dějinám polského atlasu srov. důležité přehledové studie (bohužel málo reflektující evropské kontexty) KŁODNICKI, Zygmunt. *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*. *Lud*, 2001, roč. 85, s. 239–275; TÝŽ. *Polski atlas etnograficzny – stan prac. Ethnologia Europae Centralis*, 2005, roč. 7, s. 100–105.

Rumunsku, Norsku, Irsku, Turecku, Jugoslávii, Bulharsku či Maďarsku.²⁷ Již záhy po válce bylo poukazováno na problematičnost německého atlasu, která často hraničila s politickým služebnictvím nacistické ideologii, důsledkem pak byla jeho systematická revize, průběžné doplňování a vydávání atlasu v tzv. nové řadě.²⁸ V některých zemích (Německo, Rakousko) začaly být vydávány i etnografické atlasy regionální.

Zvláštní místo z hlediska dějin i naší etnokartografie patří SSSR, neboť tamější nesmělé a metodicky nepřilíš propracované výzkumy především materiální kultury²⁹ sloužily jako důležitý argument legitimizující v padesátých letech 20. století i později naše domácí etnokartografické snahy. Nutno ovšem dodat, že přístupy sovětských badatelů, etnokartograficky dokládajících striktně evolucionisticky pojmávaný stadiální vývoj kultury Rusů či tzv. malých národů Sibiře, reálný dopad na východoevropskou etnokartografii přes časté formální citace neměly. O mnoho významnější se jeví být dokonalá obeznámenost přinejmenším některých českých a slovenských etnologů s etnokartografií rakouskou,³⁰ jejíž závěry byly pilně využívány mj. při výzkumech lidového stavitelství a agrární kultury. Rakouský národní atlas i etnokartografické práce zemské byly svým pojetím velice blízké atlasu švýcarskému, a přinášely k nám tudíž ty nejrelevantnější možné inspirace.

V rámci možného budoucího rozvoje české etnokartografie bylo (díky snaze D. Stránské) podstatně dobudování a stabilizace sítě dopisovatelů Národopisné

...

- 27 Přehled vychází z referátů a diskusí na etnokartografické konferenci v Záhřebu (viz dále v textu), které si pečlivě zaznamenal, případně jejich cyklostylované kopie pečlivě schraňoval, J. Kramářík. Srov. Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramářík, k. 4 (ručně psané zápisky ze zahraničních konferencí); k. 14 (kopie materiálů z atlasových konferencí); k. 36 (ručně psané zápisky ze zahraničních konferencí).
- 28 ZENDER, Matthias, COX, Heinrich Leonard, GROBER-GLÜCK, Gerda, WIEGELMANN, Günter, SIMON, Michael (eds.). *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*. Marburg: Elwert, 1959–1982. K inovacím v rámci německé poválečné etnokartografie přímo se odkazujícím na S. Erixona srov. WIEGELMANN, Günter. The Atlas der deutschen Volkskunde and the Geographical Research Method. *Journal of the Folklore Institute*, 1968, roč. 5, č. 2–3, s. 187–197.
- 29 KUŠNER, Pavel Ivanovič (ed.). *Russkie Istoriko-Etnografičeskij Atlas I–II*. Moskva: Nauka, 1967–1970; LEVIN, Maksim Grigorjevič, POTAPOV, Leonid Pavlovič (eds.). *Istoriko-etnografičeskij atlas narodov Sibiri*. Moskva – Leningrad: Nauka, 1961.
- 30 Srov. pečlivé výpisky J. Kramáříka z komentářů k rakouskému etnografickému atlasu a mapy polského a rakouského atlasu, které mu sloužily jako pracovní podklady (doplňoval je o vlastní údaje zjištěné z literatury i v terénu) k vlastní práci. Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramářík, k. 19, 20, 23, 38.

společnosti československé, kteří měli být využiti právě při přípravě atlasu.³¹ Nelze ovšem nevidět, že tato síť nikdy neodpovídala a patrně ani odpovídat nemohla elementárním principům atlasové práce – tedy přiměřenému a pokud možno rovnoměrnému pokrytí studovaného území. V roce 1962 sice pod vedením D. Stránské pracovalo v českých zemích na 400 dopisovatelů, některé regiony (zejména pohraniční) ale zůstávaly zcela nepokryty a počet dopisovatelů v dalších letech klesal. Výsledky dotazníkových akcí Národopisné společnosti byly pro etnokartografii tudíž cenným, ale značně disparátním zdrojem dat³² a lpění na jejich využití jako hlavní cesty při sběru dat přivádělo český etnokartografický výzkum do slepé uličky, což se později jasně ukázalo při rozštěpení bádání v Čechách a na Slovensku.

Nový výzkumný a ideologický program marxisticky (stalinisticky), a tudíž historicky orientované etnografie na jednu stranu historicky orientované etnokartografii přál, zároveň ovšem nabízel i jiné výzkumné priority, kterým byla v padesátých letech v českém i slovenském národopise dána přednost. Z výzkumných plánů i zpráv o činnosti ÚEF ČSAV³³ je evidentní jednak důraz na nová témata (hornictvo, socialistická vesnice), kde etnokartografie nepřipadala jako metodický přístup v úvahu, jednak na široce formulované dějiny lidové kultury. Jejich výzkum byl v Čechách i na Slovensku ovšem realizován striktně (a úspěšně) chotkovsky na úrovni lokálních a tematických monografií, tedy opět bez systematického mapování kulturních jevů. Pro padesátá léta 20. století jsou proto v české a slovenské etnologii typické – pokud na ně vůbec narazíme – spíše drobnější ad hoc prováděné kartografické výzkumy doprovázející zpravidla jinak

■ ■ ■

- 31 MEVALDOVÁ, Helena, TAUBEROVÁ, Monika. *Drahomíra Stránská. Osobnost evropské etnologie*. Praha: Národní muzeum, 2011, s. 50, s. 57.
- 32 K dopisovatelské síti a dotazníkům Národopisné společnosti viz ŠENFELDOVÁ, Helena. *Dopisovatelé České národopisné společnosti. Soupis příspěvků*. Praha: Česká národopisná společnost, 2010 a DRÁPALA, Daniel (ed.). *Dotazníky České národopisné společnosti*. Praha: Česká národopisná společnost, 2014 (dále: DRÁPALA, D. *Dotazníky*).
- 33 Srov. kapitolu D. Olšákové v této knize na s. 125–147. Představitelé národopisné společnosti (V. Pražák, K. Chotek, D. Stránská) sice v memorandu z 9. 6. 1954 požadovali, aby byl v ÚEF ČSAV zřízen zvláštní Odbor pro vypracování velkých komplexních děl, a explicitně zmiňovali i atlas, ale k ničemu podobnému nedošlo. Viz Archiv AV ČR, fond Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1952–1965, k. 3. Ve zprávách o činnosti ÚEF je etnokartografie zmiňována jen velmi řídce, zpravidla v souvislosti s vypracováním map k monograficky pojednanému tématu. Viz Archiv AV ČR, Sběrka základních dokumentů pracoviště ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografii a folkloristiku. Zprávy o činnosti za roky 1954, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965.

koncipovaný velký výzkum a další z apelů D. Stránské zůstal opět oslyšen.³⁴ V českém i slovenském prostředí však byla řada z výzkumů provedených v padesátých letech publikována nebo zužitkována v rozsáhlejších dílech o jedno až dvě desetiletí později.³⁵ Stejně tak je možno doložit, jak bylo zmíněno, že příslušné akademické instituce a někteří badatelé měli přístup k moderní etnokartografické produkci, účastnili se mezinárodních konferencí, kde bylo o etnokartografii referováno, případně na půdě našich institucí přednášeli významní zahraniční etnokartografové (B. Bratanić, J. Gajek, L. Takács).³⁶

Chaotický stav etnokartografie na kontinentální úrovni, nikoliv však explicitně ve východní Evropě, jako první reflektoval koncepčně uvažující S. Erixon, který v roce 1953 inicioval vznik kartografické pracovní skupiny na půdě Commission des Arts et Traditions Populaires (CIAP, později SIEF – Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore), tedy vrcholné profesní organizace sdružující etnology a folkloristy z celého světa. Kartografická pracovní skupina byla vůbec první speciálně orientovanou pracovní skupinou CIAP, což kromě výjimečných organizačních schopností S. Erixona dobře odráží význam, který byl v rámci disciplíny, resp. jeho snah o konstituování tzv. evropské etnologie, etnokartografii přikládán. Právě na půdě této pracovní skupiny a právě díky Erixonovi se následně zrodil jedinečný projekt mezinárodního srovnávacího výzkumu, do kterého se v šedesátých letech intenzivně zapojili i badatelé z Československa.

Šedesátá a sedmdesátá léta 20. století: Čas velkých projektů

Léta šedesátá a první polovinu sedmdesátých let 20. století můžeme bez nadsázky označit za „zlatou éru“ evropské etnokartografie. V národopisné kartografii tehdy sice nedošlo k žádným velkým průlomům metodickým a na úrovni teorií vlastně „jen“ k masivnímu nástupu komparatistiky, stejně tak více či méně intenzivně

***

34 STRÁNSKÁ, Drahomíra. Historicko-etnografický atlas Československa. *Národopisný věstník československý*, 1956, roč. 33, s. 300–321.

35 Týká se to hlavně níže citovaných prací J. Kramářka, J. Vařečky a V. Frolce.

36 Srov. např. recenze KLÍMOVÁ, Dagmar. Práce jihoslovenských akademií věd na archeologickém historickém a ethnografickém atlasu. *Český lid*, 1960, roč. 47, č. 3, s. 143–144; STRÁNSKÁ, Drahomíra. Polský atlas národopisný. *Český lid*, 1957, roč. 44, č. 3, s. 142; MARKUŠ, Michal. Helbok Adolf. Der Österreichische Volkskunde-Atlas. *Slovesný národopis*, 1956, roč. 4, č. 4–5, s. 521–524. Dílčí aktivity na Slovensku sumarizuje KOVAČEVIČOVÁ, Soňa. *Etnografický atlas Slovenska (projekt a dotazník)*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1970, s. 23–25.

pokračovaly výzkumy a publikování atlasů ve výše uvedených a některých dalších zemích.³⁷ Pro etnologii jako celek ovšem tato zlatá éra znamenala dobu krátkého, ale bezprecedentně intenzivního propojení badatelů napříč Evropou, vznik hned několika (zčásti dodnes fungujících) profesních sdružení a publikačních platforem a zejména zrychlení radikální tematické a teoreticko-metodologické redefinice celé disciplíny směrem od národních etnografií, zatížených mnohdy problematickou minulostí, k celoevropsky rozkročené moderní disciplíně: evropské etnologii. Ta měla být v duchu svého zakladatele, již několikrát uváděného S. Erixona, srovnávací historickou vědou orientovanou na výzkum sociálních vztahů a struktur, materiální kultury a folkloru Evropy a měla se věnovat i výzkumům aktuálních společenských jevů a procesů. V tomto smyslu byla nově ustanovovaná evropská etnologie silně ovlivněna anglofonními tradicemi antropologického výzkumu a Erixon sám ji chápal jako jasně rozhraničenou a svébytnou, avšak zároveň integrální součást vědy o člověku, dnes bychom možná použili termín obecné antropologie.³⁸

Erixonův dlouho se zpřesňující a proměňující program evropské etnologie,³⁹ ač marxismem ovlivněný málo nebo vůbec, byl díky důrazu na materialitu a folklor a aplikaci historických metod výzkumu dobře srozumitelný – a pro polevující ideologický dozor akceptovatelný – i ve východní Evropě. Současně byl alespoň v některých případech přijatelný i pro české badatele otevřeně či skrytě navazující na tradice chotkovského národopisu, ale třeba i pro folkloristy tendující k přístupům

...

37 Např. DIAS, António Jorge, GALHANO, Fernando (eds.). *Atlas etnológico de Portugal continental I*. Lisboa: Centro de estudos de etnologia peninsular, Instituto de alta cultura, 1968; VUORELA, Toivo (ed.). *Suomen kansankulttuurin kartasto 1: Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Finnish Literature Society, 1976.

38 ROGAN, Bjarne. Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. *International Activities. European Ethnology and CIAP from 1945 to the mid 1950s. Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 2013, roč. 69, s. 89–152.

39 K formování evropské etnologie srov. přehledně LOZOVIUK, Petr. *Evropská etnologie ve středo-evropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, 2005, s. 18–20. Za paradigmatické texty nového oboru lze považovat zejména studie ERIXON, Sigurd. *Regional European Ethnology I. Main Principles and Aims with Special Reference to Nordic Ethnology. Folk-liv*, 1937, roč. 1a, s. 89–108; TÝŽ. *Regional European Ethnology II. Functional Analysis – Time Studies. Folk-liv*, 1938, roč. 2, s. 263–294; TÝŽ. *European Ethnology as Social Science. In Actes du Congrès International d'Ethnologie Régionale. Arnheim 1955*. Arnheim: Het Nederlands Openluchtmuseum, 1956, s. 56–61; TÝŽ. *European Ethnology in our Time. Ethnologia Europaea*, 1967, roč. 1, č. 1, s. 3–11; TÝŽ. *Urgent Ethnological Tasks. Ethnologia Europaea*, 1967, roč. 1, č. 1, s. 163–169.

funkčně-strukturálním. Z hledisek globálního politického a společenského vývoje se evropská etnologie objevila v době uvolňování některých bariér mezi Východem a Západem, z hlediska československého v době dynamických společenských změn směřujících k reformě státněsocialistického zřízení. Tyto změny měly i zcela praktické důsledky (omezení cenzury, snadnější cestování, přístup k zahraniční literatuře) usnadňující doposud nemyslitelnou vědeckou komunikaci a navazování blízkých osobních styků.

Zároveň jak v západní Evropě, tak u nás i jinde v Evropě východní právě v této době intelektuálně dozrávala nebo byla na vrcholu silná a organizačně i vědecky schopná badatelská generace, vyznačující se odvahou k metodické reorientaci vlastní disciplíny. Konečně nutno poznamenat, že osobní i institucionální poměry v evropském etnologickém výzkumu, etnokartografii nevyjímaje, byly silně poznamenány hlubokým rozkolem mezi tradicionalisty a právě reformní skupinou S. Erixona, který se silně projevil v konfliktu o budoucí směřování CIAP / SIEF v roce 1964.⁴⁰ Z něj odešli propagátoři nového pojetí disciplíny dočasně poraženi a okamžitě začali hledat cesty k novým formám mezinárodní spolupráce, a to včetně vítané spolupráce – neboť nový diskurz teritoriálně, personálně i intelektuálně posilující – s badateli z východní Evropy.

Nastíněné předito spolu málo souvisejících nebo zcela mimoběžných procesů vědeckých, společenských a dalších mělo za následek raketový nástup paradigma evropské etnologie, která se posléze ukázala jako diskurz schopný v evropském prostoru plnohodnotně konkurovat jak sociokulturní antropologii, tak zastarávajícím partikulárním národním etnografiím. Z hlediska dějin etnokartografie obecně a té české a slovenské zvláště však byly v šedesátých letech podstatnější události a aktivity jiné. Předně neustále rebelující kartografická pracovní skupina CIAP / SIEF se v roce 1965 od této společnosti odtrhla a transformovala se v nezávislou (a s novým vymezením evropské etnologie zcela souznějící) Ständige Internationale Atlaskommission (SIA). Její proměnlivá členská základna se sestávala zhruba

■ ■ ■

40 K „souboji“ o SIEF a souvisejícím událostem na evropské etnologické scéně srov. ROGAN, Bjarne. From CIAP to SIEF. Visions for a Discipline or Power Struggle?. In NIC CRAITH, Máiréad, KOCKEL, Ulrich, JOHLER, Reinhard (eds.). *Everyday Culture in Europe: Case-Studies and Methodologies*. London: Ashgate, 2008, s. 19–64; TÝŽ. The Troubled Past of European Ethnology. SIEF and International Cooperation from Prague to Derry. *Ethnologia Europaea*, 2008, roč. 38, č. 1, s. 66–78; TÝŽ. When the Folklorists Won the Battle but Lost the War: The Cumbersome (Re-)Birth of SIEF in 1964. *Cultural Analysis*, 2014, roč. 13, s. 23–50.

ze 30 vědců, většinou v minulých desetiletích intenzivně angažovaných v národních atlasových projektech. Publikačním kanálem pro prezentaci etnokartografických výzkumů napříč Evropou i obecných teoretických východisek evropské etnologie se stal časopis *Ethnologia Europaea* založený v roce 1966, v jeho redakční radě a na jeho stránkách se setkáváme s většinou etnologů angažovaných v SIA.

Mezi nejaktivnější členy SIA můžeme na základě konferenčních programů, autorství nejrůznějších návrhů, členství v pracovních výborech či autorství konkrétních mapových výstupů EAE počítat tyto osobnosti:⁴¹ Jenö Barabás, Branimir Bratanić, Nils-Arvid Bringéus, Ernst Burgstaller, Jorge Dias, Sigurd Erixon, Alexander Fenton, Józef Gajek, John Granlund, Béla Gunda, Ole Hojrup, Pieter J. Meertens, Arnold Niederer, Holger Rasmussen, Bjarne Stoklund, Sergej Tokarev, Kustaa Vilkkuna, Johannes Voskuil, Toivo Vuorela, Günter Wiegmann, Matthias Zender. Jak vidíme, vesměs se jedná o nejrespektovanější badatele, kteří ve druhé polovině 20. století v daných státech vůbec působili. Jejich výběr, domnívám se, vycházel z předchozích osobních kontaktů v okruhu erixonovské evropské etnologie, resp. kartografické pracovní skupiny CIAP, zájmu o etnokartografii v rámci národních atlasových projektů a mezinárodního badatelského renomé. V případě Československa se práce v SIA účastnili jak prominenti (nicméně již se výrazně odchyloující od stalinistických dogmat), tak badatelé méně angažovaní, v letech 1966–1978 se lze v programech etnokartografických konferencí setkat s těmito osobnostmi: Soňa Kovačevičová, Jaroslav Kramářík, Štefan Mruškovič, Ján Podolák, Vladimír Scheufler, Josef Vařeka.

Pravidelné konference SIA se v následujícím desetiletí uskutečnily v Záhřebu (1966),⁴² Bonnu (1968),⁴³ Helsinkách (1970),⁴⁴ Stockholmu (1972),⁴⁵ Visegrádu

■ ■ ■

41 Srov. zejména Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramářík, k. 14 (kopie materiálů z atlasových konferencí, programy konferencí a soupisy účastníků, Calls for Papers, vše z let 1966–1974).

42 *Bericht über die internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*, 8.–10. Februar 1966 in Zagreb. Zagreb: b. n., 1968. Konference se zúčastnili J. Kramářík, Š. Mruškovič a J. Podolák.

43 FELLEBERG, Reinold. (ed.). *Bericht über die II. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, 12.–15. März 1968 in Bonn. Bonn: b. n., 1970. Konference se zúčastnili J. Kramářík, V. Scheufler, Š. Mruškovič a J. Podolák.

44 FELLEBERG, Reinold. (ed.). *Bericht über die III. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, 11.–14. Mai 1970 in Helsinki. Bonn: b. n., 1972. Konference se zúčastnili J. Kramářík, V. Scheufler, J. Podolák a S. Kovačevičová.

45 *Beschlüsse der IV. Internationalen Arbeitstagung für ethnologische Kartographie. Stockholm und Uppsala*, 18.–21. Juli 1972. Bonn: b. n., 1972. Konference se zúčastnili J. Podolák a S. Kovačevičová.

(1974)⁴⁶ a St. Pölten (1976).⁴⁷ Setkání byla koncipována jako intenzivní pracovní semináře, na kterých vedle několika zásadních příspěvků metodologického charakteru vždy došlo na zevrubnou prezentaci pokroků etnokartografického bádání v jednotlivých státech. Patrně v závislosti na finančních možnostech organizátorů a referentů byly účastníkům jednání předem rozesílány abstrakty referátů i plné texty „hlášení“ o dílčích národních etnokartografických projektech, přičemž zejména o těch bylo zjevně velmi pečlivě a kriticky diskutováno.⁴⁸ Spíše jako perličku dokreslující dobovou atmosféru a osobnosti participantů poznamenávám, že referáty i diskuse, aniž by to přinášelo sebemenší problémy, probíhaly střídavě v angličtině, francouzštině a němčině, nejčastěji užívaným jazykem a primárním jazykem oficiálních dokumentů SIA byla němčina. Českoslovenští badatelé spojovali pobyty na atlasových konferencích se studiem zahraniční literatury a atlasových projektů a tyto poznatky velice rychle zprostředkovávali domácímu publiku.⁴⁹

Hned na první konferenci v Záhřebu (promyšlení projektu nicméně muselo trvat již dlouhou dobu předtím) byl prezentován záměr na vypracování Etnologického atlasu Evropy (EAE),⁵⁰ který se regionálním vymezením, komparativním pojetím a mnoha dalšími rysy velice podobal již dříve proponovanému a ve stej-

■ ■ ■

- 46 KISBÁN, Eszter (ed.). *Bericht über die V. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, 24.–27. September 1974 in Visegrád / Ungarn. Budapest: b. n., 1974; VAREKA, Josef. Pracovní konference etnologického atlasu Evropy v Maďarsku (Výšegrad, 23.–28. září 1974). *Český lid*, 1975, roč. 62, č. 2, s. 107–108. Konference se zúčastnil J. Vařeka, J. Podolák a S. Kovačevičová.
- 47 *Bericht über die VI. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*, 19. bis 24. September 1976 in St. Pölten (Österreich). Wien: b. n. 1977; VAREKA, Josef. VI. mezinárodní konference organizační komise Etnografického atlasu Evropy (EA). (St. Pölten, 19.–24. září 1976). *Český lid*, 1977, roč. 64, č. 2, s. 116–117. Konference se zúčastnil J. Vařeka a S. Kovačevičová.
- 48 Srov. Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramář, k. 4 (ručně psané zápisky ze zahraničních konferencí).
- 49 KRAMAŘÍK, Jaroslav. Některé agrárněetnografické poznatky týkající se sousedství Čech, získané studiem dotazníků Atlasu německého národopisu v Bonnu. *Český lid*, 1967, roč. 54, č. 6, s. 350; TÝŽ. První výsledky dotazníkové akce atlasu německého národopisu o starých způsobech práce v zemědělství a několik poznámek z hlediska českého národopisce. *Český lid*, 1971, roč. 58, č. 4, s. 202–212.
- 50 KRAMAŘÍK, Jaroslav. Mezinárodní konference o národopisné kartografii v Záhřebě. (8.–10. února 1966). *Český lid*, 1966, roč. 53, č. 4, s. 245–247; Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramář, k. 14 (kopie materiálů z atlasových konferencí, programy konferencí a soupisy účastníků, Calls for Papers, vše z let 1966–1974); *Bericht über die internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*, 8.–10. Februar 1966 in Zagreb. Zagreb: b. n., 1968. Konference se zúčastnilo 35 badatelů z 22 zemí.

né době finalizovanému záměru sestavit Evropský etnologický lexikon.⁵¹ Projekt představil významný jugoslávský etnolog a etnokartograf Branimir Bratanić,⁵² který byl spolu s S. Erixonem, J. Barabásem a M. Zenderem autorem celé koncepce EAE. M. Zender zároveň prezentoval podrobný dotazník pro jednotně koncipovaný sběr dat pro mapy uvažované v měřítku 1:4 000 000. Přímo v Záhřebu byla započata nelehká debata o výběru konkrétních témat, kterým by se na evropské úrovni měla věnovat pozornost. Jako nejslibnější se prozatím jevílo mapování orebného nářadí, mlatebních technik a výročních obyčejových ohňů. Koordinací prací na EAE byli pověřeni účastníci záhřebské konference, kde také vznikla později dále precizovaná organizační struktura SIA, resp. EAE. Ta se dělila do tzv. organizačních (pracovních) komisí, které byly tematicky vymezené, komunikaci zprostředkovávaly dva sekretariáty – v Bonnu a Záhřebu.

Témata EAE byla v dalším desetiletí opakovaně a dosti bouřlivě probírána s vědomím zcela zjevného faktu, který mj. o 20 let později vedl ke krachu celého projektu, tedy rozdílné dynamiky výzkumů a pokroků dosažených v jednotlivých státech. EAE sice byl koncipován jako komparativní projekt začínající „na zelené louce“ a Zenderův dotazník měl být užíván k primární práci v terénu, avšak už v Záhřebu se ukázalo, že často nezbude nic jiného než práce rozběhnout na základě porovnávání a slučování informací z již hotových výzkumů a atlasů národních. První tematické okruhy EAE proto kopírovaly staršími výzkumy dobře pokryté otázky agrárně-etnografické a výzkum obyčejů. V pozdějších letech se tematické spektrum rozšířilo na vybrané aspekty lidového stavitelství (např. typologii stavebních materiálů) a stravování (výroba a konzumace jedlých tuků a olejů) a další agrárně-etnografické jevy (chov dobytka, pastevectví) Nejpozději v roce 1976 tak měla SIA už 4 pracovní komise – pro stavitelství, stravu, chov dobytka a lidové obyčeje.⁵³

■ ■ ■

- 51 K lexikonu viz jeho precizovaný projekt vypracovaný Committee of Handbooks of European Ethnology ze 7. 6. 1966, který byl prezentován na konferenci evropské etnologie ve švédské Julitě v září 1966, uložený v Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramář, k. 4 (materiály ze zahraničních konferencí).
- 52 Bratanićovo postavení bylo velmi silné už v rámci pracovní skupiny CIAP / SIEF a později SIA a ne náhodou se první konference k EAE konala právě na jeho domácí půdě v Záhřebu. Po smrti S. Erixona v roce 1968 se Bratanić stal předsedou SIA a na projekt EAE měl velký, díky zaujímání velmi mocenských postojů však zejména v sedmdesátých letech 20. století ne vždy pozitivní vliv. Bratanić byl hlavním autorem koncepce etnografického atlasu Jugoslávie. Srov. BRATANIĆ, Branimir. *Etnološki atlas Jugoslavije. Etnološki pregled*, 1959, roč. 7, č. 1, s. 9–18.
- 53 Na témata, která byla pro EAE postupně připravována či se o nich alespoň uvažovalo, do určité míry reagovaly i některé konkrétní výzkumy našich badatelů angažovaných na půdě SIA. Dobře to lze

Po smrti S. Erixona v roce 1968, která zpětně nahlíženo celý projekt výrazně negativně poznamenala, se hlavním organizátorem aktivit směřujících k vypracování EAE stal formálně B. Bratanić, sběr dat, práci na dotaznících atd. měl ale na starosti hlavně M. Zender (editor nové řady ADV) a práce zapojených badatelů ze západní i východní Evropy, alespoň tomu napovídá průběh dalších konferencí v letech 1968, 1970 a 1972, pokračovala s neutuchajícím tempem. V podstatných částech Evropy však žádné solidní etnokartografické výzkumy stále ani nezačaly, nebo byly většinou ostatních zemí zcela nekomplementární (Španělsko, Francie, Itálie, SSSR), což se ukázalo být na jednu stranu impulzem k horečnému vyjednávání a hledání tematicky i metodologicky spřízněných badatelů, posléze ale jednou z nepřekonatelných limit projektu. Českoslovenští badatelé rychle dosáhli na půdě SIA, resp. v rámci projektu, respektovaného postavení a o jejich pravidelnou účast na atlasových konferencích byl i u organizátorů setkání v západní Evropě eminentní zájem. V době největšího vzestupu aktivit na EAE a nadějného mezinárodního zasíťování českých a slovenských etnokartografů však u nás na politické a společenské scéně i v rámci kartografického diskurzu samotného došlo ke změnám a událostem značně problematickým a z hledisek dalšího směřování české etnokartografie jednoznačně regresivním.

V polovině šedesátých let 20. století čeští a slovenští etnografové zaměření na domácí terén⁵⁴ de facto ukončili práce na vědecko-populárním díle Československá vlastivěda a v rámci plnění dlouhodobého a v této chvíli již značně rozvolněného státního plánu výzkumu označeného od roku 1964 Dějiny české a slovenské lidové kultury se po dlouhé době spíše okrajového zájmu znovu obrátili k etnokartografii. V předchozím a ani v tomto období nejsou v příslušných výkazech ÚEF ČSAV etnokartografické výzkumy akcentovány (ačkoliv byly prováděny), nicméně od poloviny šedesátých let 20. století měly atlasově orientované práce

...

sledovat na dotaznících Národopisné společnosti československé v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, z nichž některé byly – kromě potřeb českého národopisného atlasu – zjevně zacíleny na témata, která byla formulována právě v rámci EAE. Např. J. Kramářík vypracoval hned několik dotazníků zacílených na problematiku agrární kultury (Velký dotazník č. 8 z roku 1964; Malé dotazníky č. 1–6 z let 1967–1969) a výročních ohňů (Malý dotazník č. 3 z roku 1968 za využití Velkého dotazníku D. Stránské č. 6 z roku 1963) Kramáříkova mapa výročních ohňů vypracovaná převážně na základě informací z dotazníků byla skutečně posléze M. Zenderem zahrnuta do celoevropského kartogramu. Přehled zmiňovaných dotazníků Národopisné společnosti československé podává DRÁPALA, Daniel. *Dotazníky*, s. 29–40, s. 43–49.

54 Pomíjíme zde dobové podmíněnou ideologickou preferenci tzv. cizokrajné etnografie.

v badatelském programu ústavu své místo, a to včetně podpory cest zaměstnanců na mezinárodní konferenci.⁵⁵

V lednu 1965 proběhla v Uherském Hradišti tematická konference Národopisné společnosti československé při ČSAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV věnovaná možnostem přípravy etnografického atlasu ČSSR. Výběr organizujících institucí – tedy profesních společností, jakkoliv v dané době postavených pod kuratelou Akademie věd – signalizoval uvažovanou kontinuitu se staršími iniciativami D. Stránské a možný příklon k dotazníkovému pojetí atlasu za využití laické sítě dopisovatelů. Již na této konferenci a ještě mnohem výrazněji na valném shromáždění obou národopisných společností v březnu téhož roku v Poděbradech⁵⁶ se ale náhle a ve vši nahotě projevil zásadní metodologický rozdíl v pojetí etnokartografické práce mezi slovenskými a českými badateli. V Poděbradech sice ještě byly ustanoveny společné pracovní skupiny (tzv. atlasové komise) zaměřené jednak na koordinaci celého projektu, jednak na nejnosnější a badatelsky nejlépe pokrytá výzkumná témata – lidovou architekturu a agrární etnografii, v nichž se sešli i všichni čeští a slovenští etnologové angažovaní v projektu EAE. Během nemnoha dalších let se ale cesty české a slovenské etnokartografie definitivně rozešly.⁵⁷

V institucionální rovině a na úrovni závazných rozhodnutí vedení ČSAV, resp. SAV, která byla usnadněna a urychlena i federalizačními zákony a z nich vyplývajícími reformami plánování vědy, byl rozchod nenávratně posvěcen nejpozději na podzim roku 1968 a na jaře 1969. Od této chvíle můžeme projekt společného

■ ■ ■

55 Archiv AV ČR, Sběrka základních dokumentů pracovišť ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografii a folkloristiku. Zprávy o činnosti za léta 1965, 1966, 1968, 1969, 1970, 1971.

56 VAŘEKA, Josef. Zpráva o Valném shromáždění a výroční konferenci Národopisné společnosti československé při ČSAV a Slovenské národopisné společnosti pri SAV, konané v Poděbradech ve dnech 16.–18. března 1966. *Český lid*, 1966, roč. 53, č. 4, s. 247–248. Materiály z konference byly publikovány ve Věstníku Národopisné společnosti československé při ČSAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV, 1966, č. 1–2, s. 16–59.

57 Projevuje se to v té době publikovaných vyložene protichůdných „programových“ textech. Viz KRAMAŘÍK, Jaroslav. O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR. *Český lid*, 1968, roč. 55, č. 1, s. 6–23; KOVAČEVIČOVÁ, Soňa. Atlas ľudovej kultúry a problematika vývinu ľudovej kultúry na Slovensku. *Slovenský národopis*, 1969, roč. 17, č. 2–3, s. 413–420; KOVAČEVIČOVÁ, Soňa, DANGLOVÁ, Olga. Etnografický atlas Slovenska. *Slovenský národopis*, 1969, roč. 17, č. 4, s. 630–634. Slovenský „příběh“ tohoto rozchodu vč. rekapitulace neuvěřitelně bleskové institucionalizace etnokartografie na Slovensku podává KOVAČEVIČOVÁ, Soňa. *Etnografický atlas Slovenska (projekt a dotazník)*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1970, s. 15–17, s. 25–26.

etnografického atlasu ČSSR považovat jednoznačně za mrtvý, jakkoliv národní atlasy český a slovenský měly být i nadále v deklaratorní rovině východiskem k jeho zpracování a příslušná koncepce byla rozpracovávána.⁵⁸

Rozštěpení české a slovenské etnokartografie, ostře kontrastující s konvergencí na celoevropské scéně, ve kterých se etnologové z obou zemí silně angažovali, lze interpretovat jako průsečík mnoha vlivů. Nepochybnou roli v něm z mého pohledu sehrály silné národně-emancipační ambice Slovenska vyjádřené ve federalizaci celého státu, které se nemohly nevyhnout ani sféře vědeckého výzkumu. Zdá se však, že mnohem podstatnější byly rozdíly metodologické, snaha programově navazovat na odlišné intelektuální tradice (A. Melicherčík) a v neposlední řadě radikální odlišnost výzkumných terénů, ve kterých se etnokartografický výzkum měl odehrávat. Slovenští badatelé, kteří měli možnost lidovou kulturu či její podstatné reliktu a různé vývojové fáze zachytit v terénu, dali přednost – nutno dodat, že mnohem modernější, promyšlenější a kvalitnější – koncepci teritoriálního atlasu „švýcarského typu“. Atlas velmi rychle koncipovali jako centrálně řízený projekt, na kterém se měla podílet prakticky celá profesionální národopisná obec, projekt opřený o komplexní terénní výzkum v předem stanovené síti lokalit, sledující vývoj lidové kultury diachronně, ovšem s mimořádným důrazem na vzájemnou provázanost kulturních prvků, společenských vztahů a struktur. Inspirace Bogatyrevem byla zcela zjevná a otevřeně deklarovaná.

Takto kvalitně koncipovanému atlasu se dostalo podpory z nejvyšších oficiálních míst a po ustanovení Centra etnografického atlasu Slovenska pri Národopisnom ústave SAV na počátku roku 1970 se stal pevnou součástí a úhelným kamenem vývoje slovenské etnologie v dalších dvaceti letech. Ne vše sice probíhalo bezproblémově,⁵⁹ avšak mimořádné úsilí slovenských etnologů bylo v roce 1990 korunováno úspěchem v podobě vydání atlasu plně srovnatelného s atlasem švýcarským či rakouským.⁶⁰

Krach společné práce na etnografickém atlasu ČSSR se ukázal být počátkem konce, resp. více jak dvě desetiletí trvajícího hlubokého úpadku etnokartografie v Čechách. Čeští národopisci pohybující se v terénu, kde lidová kultura zmizela

■ ■ ■

58 KOVAČEVIČOVÁ, Soňa, FROLEC, Václav, VAŘEKA, Josef. *Etnografický atlas ČSSR. Návrh projektu*. Bratislava – Brno – Praha, 1975 (nepublikovaný rukopis).

59 Podrobněji SLAVKOVSKÝ, Peter. Vedecké syntézy druhej polovice 20. storočia – výzvy i limity (Etnografický atlas Slovenska, Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry). *Etnologické rozpravy*, 2006, roč. 13, č. 1, s. 16–29.

mnohdy již na konci 19. století, na konci šedesátých let 20. století nevypracovali projekt ani vzdáleně se svou promyšleností blížící projektu slovenského atlasu.⁶¹ Na heuristicko-metodické rovině setrvali na překonaném způsobu sběru informací pomocí dotazníků vyplňovaných laickými dopisovateli a především směřovali k monografické aplikaci kartografické metody na vybrané jevy a formy lidové kultury,⁶² nikoliv tedy na lidovou kulturu jako celek propojený celou řadou vazeb. Takový přístup sice relativně rychle přinášel, zejména bylo-li možno navázat na starší výzkumy, vysoce validní a precizně pramenně podložené výsledky, avšak výsledky značně fragmentarizované a vzájemně nepropojitelné. Aplikace etnokartografické metody se navíc omezila jen na velmi omezené spektrum témat, prakticky pouze ze sféry studia lidové architektury a agrární etnografie.

V roce 1978 narychlo vydaný první svazek českého Etnografického atlasu obsahující programové statě již zesnulého J. Kramářika a J. Vařeky⁶³ tak zpětně nahlíženo jen potvrdil, jak rychle české bádání během několika málo let zaostalo za slovenským. Ve svěbytném postavení se zároveň ocitlo prostředí moravské, postrádající tradice systematického etnokartografického výzkumu docela, kde se ovšem v osobě Václava Frolce objevil badatel schopný iniciovat, či dokonce individuálně realizovat v balkánsko-karpatském prostoru mj. komparativní etnokartografické výzkumy přesně zapadající do konceptu erixonovské evropské etnologie. Nulové institucionální zázemí⁶⁴ ovšem vedlo k tomu, že v důsledku šlo opět o výzkumy

■ ■ ■

- 60 KOVAČEVIČOVÁ, Soňa (ed.). *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava: Veda – Slovenská kartografia, 1990.
- 61 Otázka je, zda takový projekt mohl v extrémně urbanizované a industrializované zemi s kolektivizovaným venkovem ve druhé polovině 20. století vůbec vzniknout. Na srovnatelném teritoriu se ani nikde jinde v Evropě s etnokartografickým výzkumem takto pozdě nezačalo.
- 62 Z obrovského množství takto orientovaných studií srov. např. KRAMAŘÍK, Jaroslav. Dva typy starého zemědělského nářadí a jejich severní hranice v Pošumaví. *Agrikultúra*, 1963, roč. 2, s. 41–54; VAŘEKA, Josef. Výsledky etnokartografického studia větrných mlýnů v ČSSR. *Český lid*, 1975, roč. 62, č. 1, s. 1–8; TÝŽ. K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu v Čechách. *Český lid*, 1973, roč. 60, č. 2, s. 86–94; VAŘEKA, Josef, SCHEYBAL, Josef Václav. Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury. *Český lid*, 1976, roč. 63, č. 1, s. 4–22.
- 63 KRAMAŘÍK, Jaroslav. Problém regionální diferenciace starších forem české lidové kultury ve světle dosavadních výsledků etnokartografických snah. In *Etnografický atlas 1*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1978, s. 39–125; VAŘEKA, Josef. Současný stav, cíle a teoretické problémy etnokartografického studia lidového stavitelství v českých zemích. In *Etnografický atlas 1*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1978, s. 127–139.
- 64 Pro etnokartografii je zvláště fatální to, že jde o metodu sběru a vyhodnocení dat nerealizovatelnou bez početných a dobře zabezpečených výzkumných týmů. Její existence v podobě jednoznačné badatelské niky reprezentované jedním výjimečným vědcem nebo i jejich malou skupinou je tudíž nemožná.

zaměřené na omezenou sféru striktně tematicky definovaných forem lidové kultury.⁶⁵

Nastíněné problémy a divergence koncepcí a teoreticko-metodologické však nebyly jedinou příčinou poměrně neslavného vyústění českých atlasových prací na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Do vývoje této oborové specializace totiž brutálním způsobem zasáhly události odlišného charakteru. Neschopnost formulovat vlastní promyšlený etnokartografický program (třebas postavený na problematickém dopisovatelském sběru dat) a institucionálně jej zaštitit nepochybně souvisela se stále se prohlubujícími zdravotními problémy J. Kramářka, který, jsa intenzivně zapojen do přípravy EAE, k tomu měl ty nejlepší předpoklady. Kramářík s etnokartografií počítal ještě v připravované koncepci nově zřízeného Oddělení etnografie národního obrození.⁶⁶ Samostatně pojímané etnokartografické výzkumy už ale rozhodně nebyly v souladu s obsahem výzkumných podúkolů státního plánu, které mezi oddělení v normalizaci těžce zasaženém ústavu rozdělil jeho nejpозději od roku 1972 neomezený vládce Antonín Robek.⁶⁷

■ ■ ■

65 Špičkovou kvalitu Frolcových výzkumů to nikterak nediskvalifikuje, jen prostě platí, že ani jeho dílo nepoložilo metodický či empirický základ českého etnografického atlasu, který by se svou propracovaností blížil tomu slovenskému. Z jeho nejdůležitějších etnokartograficky koncipovaných prací srov. FROLEC, Václav. Kulturní rozhraní v povodí Moravy a Dyje ve světle studia vlnařských nástrojů. *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*, 1966, roč. 5, s. 191–198; TÝŽ. Formen des Hofes in Mähren und Schlesien. Beitrag zum ethnographischen Atlas der ČSSR, *Etnologia Slavica*, 1973, roč. 5, s. 97–118; TÝŽ. Stavební materiál a střecha lidového domu na Moravě a ve Slezsku ve světle etnokartografického studia. *Slovenský národopis*, 1973, roč. 21, č. 4, s. 627–633; TÝŽ. Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha: Academia, 1970; TÝŽ. Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech. *Slovenský národopis*, 1968, roč. 16, č. 2, s. 169–201. Těž monumentální Frolcova syntéza moravské tradiční architektury je opřena o etnokartografickou metodu. Viz FROLEC, Václav. *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno: Blok, 1974.

66 Etnologický ústav AV ČR, fond Jaroslav Kramářík, k. 37. Dokument je nedatovaný a pravděpodobně se jedná o dílčí pracovní verzi, není jasné, zda se etnokartografie v podobě předložené vedení ÚEF vůbec objevila.

67 Naposledy byla příprava atlasu, kterou měl koordinovat na úrovni ÚEF ČSAV, zahrnuta do „federalizačního“ výzkumného plánu na rok 1970. K tomu viz kapitolu D. Olšákové na s. 125–147 a Přílohu 1 k této kapitole. Organizační řád normalizovaného ústavu schválený prezidiem ČSAV 28. 6. 1972 se samostatností etnokartografie nepočítal ani v nejmenším a ve zprávě o činnosti ÚEF z roku 1972, ve které se obšírně referuje právě o nové náplni práce jednotlivých oddělení (souladné s novými státními plány a závěry XIV. sjezdu KSČ), není atlasovým pracem věnováno bytí jediné slovo. Viz Archiv AV ČR, Sběrka základních dokumentů pracoviště ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografi a folkloristiku. Zpráva o činnosti za rok 1972; Archiv AV ČR, Sběrka základních dokumentů pracoviště ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografi a folkloristiku. Organizační řád ze dne 18. 12. 1972.

Těžko soudit, jak by v dalších letech probíhaly debaty o zachování atlasového výzkumu v ÚEF ČSAV mezi nemilosrdným normalizátorem na straně jedné a někdejší stalinistou, poté značně moderně erixonovsky orientovaným etnologem s mimořádným rozhledem, který se ovšem po prověrkách opět bojovně hlásil k sovětským vědeckým vzorům,⁶⁸ na straně druhé. Předčasně a navýsost smutně je ukončila Kramářikova smrt v březnu 1974.⁶⁹

V následujících 15 letech byla etnokartografie z českého a moravského akademického provozu bezvýhradně eliminována. Pro A. Robka představovala přístup nechtěný a dost možná opovrhovaný jak z důvodů ideologických, tak kvůli jeho vlastní tematické a metodické profilaci, etnokartografii na hony vzdálené. V předmluvě k uvedenému atlasovému dílu z roku 1978 Robek několikrát zdůrazňuje, že etnokartografii nelze pěstovat samoúčelně a že je „jednou z pomocných metod etnografie“, která má „*utilitárně*“ vysvětlit určité jevy „*v oblastech, které bezprostředně potřebujeme pro plnění státního plánu*“, např. studia dělnictva. V závěru předmluvy dokonce Robek etnokartografii staví na úroveň „*strojového zpracování dat*“.⁷⁰ Jak vidno, jedna z nejprogresivnějších specializací integrující etnografy z celé Evropy a ve stejné době zapříčínující dynamický rozvoj slovenského národopisu byla v Čechách marginalizována tím neradikálnějším možným způsobem, jakkoliv nebyla formálně „zakázána“.

Pokud v osmdesátých letech 20. století nějaké atlasové práce na půdě ÚEF ČSAV přece jen probíhaly, dělo se tak jen v zanedbatelné míře, neboť hlavní exponenti naší etnokartografie v předchozím období měli z moci úřední přiděleny zcela jiné badatelské úkoly, případně se etnokartografie nejspíše zřekli dobrovolně.⁷¹ Česká etnologie se v osmdesátých letech 20. stala kromě několika málo dalších (staro)nových specializací (studium dělnictva, tzv. současné vesnice, dějin lidové kultury v 18. a 19. století) a specializací reagujících na trvalou společenskou

■ ■ ■

68 KRAMAŘÍK, Jaroslav. Historismus jako základní princip sovětské etnografie. *Český lid*, 1972, roč. 59, č. 4, s. 197–206.

69 Kramářikovo angažmá v EAE poté převzal J. Vařeka, který se jako jediný zástupce z Čech účastnil dalších konferencí.

70 ROBOK, Antonín. Úvodem. In *Etnografický atlas 1*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1978, s. 11–12.

71 Zmínky o „vypracování map“, „etnokartografickém pojednání“ apod. se velmi zřídka objevují i ve výročních zprávách ÚEF ČSAV z druhé poloviny sedmdesátých a osmdesátých let, zcela v nich ale chybí např. informace o (v daném roce doložené) účasti na atlasových konferencích. Srov. např. Archiv AV ČR, Sběrka základních dokumentů pracovišť ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografii a folkloristiku. Zpráva o činnosti za rok 1974, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985.

objednávku a zájem o archaickou kulturu venkova (výzkum lidové architektury, oděvu, stravy) ve svém dominantním proudu především bromlejovsky vymezenou „vědou o etnických procesech“. Vývoj české etnologie tak – zcela absurdním způsobem – vnějškově (v jádru ovšem zoufale metodologicky zaostale a pod těžkou normalizační ideologickou dekou) souzněl s turbulentním obdobím druhé poloviny sedmdesátých a osmdesátých let v západní etnologii a etnokartografii. I tam se totiž od atlasových výzkumů velice náhle a neuváženě upustilo.

Osmdesátá a devadesátá léta 20. století: Frustrace i nová naděje

Většina tradičních národních etnologických škol, panevropsky zakotvený projekt evropské etnologie S. Erixona i některé v principu podobné a více či méně nezávisle vzniknuvší v této době již propojené reformní proudy v prostředí německé a švýcarské Volks- a Völkerkunde⁷² se ve druhé polovině sedmdesátých let a v průběhu následujících desetiletí ocitly na existenciálním rozcestí. Etnologie, podobně jako další historické vědy, samotné dějepisectví nevyjímaje, se v důsledku radikálních aplikací noetických výzev souvisejících s tzv. lingvistickým obratem a nástupem filozofické a vědecké postmoderny ocitly v západní Evropě pod palbou zdrcující kritiky. Zmíněné obory a mnohé další byly pranýřovány pro svůj údajný naivní empiricismus, nacionalismus a skrytý rasismus, nedostatek analyticky promyšlených výzkumů, nedostatečné zohlednění akterských a interpretačních pozic samotných badatelů a literární povahy odborných textů atd. Samotný pojem a koncept kultury byl doslova ukřížován.⁷³ Pozdní konstruktivistická ofen-

...

72 K transformaci švýcarské Volkskunde v evropskou etnologii v 60. letech 20. století, na které měl klíčový podíl Arnold Niederer, viz KUHN, Konrad J. Europeanization as Strategy. Disciplinary Shifts in Switzerland and the Formation of European Ethnology. *Ethnologia Europaea*, 2015, roč. 45, č. 1, s. 80–97. Proměny německého národopisu zase dobře osvětluje sborník DOW, James R., LIXFELD, Hannjost (eds.). *German Volkskunde: A Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation (1967–1977)*. Bloomington: Indiana University Press, 1986 a práce SCHMOLL, Friedemann. Das Europa der deutschen Volkskunde. Skizzen zu Internationalisierungsprozessen in der Europäischen Ethnologie des 20. Jahrhunderts. In JOHLER, Reinhard, MATTER, Max, ZINN-THOMAS, Sabine (eds.). *Mobilitäten. Europa in Bewegung als Herausforderung kulturanalytischer Forschung*. 37. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Münster: Waxmann, 2011, s. 425–434.

73 Biblí všech těchto kritik se stal sborník CLIFFORD, James, MARCUS, George E. (ed.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, 1986; zpochybnění etnokartografického diskurzu věnuje velkou pozornost SCHIPPERS Thomas K. La cartographie, serpent de mer de l'ethnologie européenne. *Ethnologie française*, 2004, roč. 34, č. 4, s. 627–637.

ziva, často vyhoceně a rétoricky neférově nastolující jinak zcela oprávněné otázky a pochybnosti o povaze etnologického bádání a psaní, západoevropskou etnologii hluboce zasáhla. Výsledkem bylo nezřídka rychlé opouštění zažitých témat a přístupů a příklon ke konstruktivisticky orientované poststrukturalistické sociokulturní antropologii. Někdy šlo o proces trvalý a nevratný, protože za specifických okolností badatelsky produktivní, v tradičních etnologických velmocech (německo-jazyčné státy, Skandinávie) v drtivé většině pouze dočasný, nejpozději v průběhu devadesátých let vystřídaný opětovným masivním příklonem ke svébytné komparativně a na interkulturní komunikaci zacílené evropské etnologii.⁷⁴ Tedy etnologii většinou více či méně inspirované programem S. Erixona a na konci 20. a počátku 21. století konceptuálně rozvíjené zejména Orvarem Löfgrenem, Bjarne Stoklundem, Wolfgangem Kaschubou, Jonasem Frykmanem, Konradem Köstlinem, Reinhardem Johlerem, Klausem Rothem a dalšími.⁷⁵

Pro etnokartografii měl však lingvistický obrat a nástup antropologického poststrukturalismu fatální následky. V řadě zemí byly různě dlouhou dobu probíhající atlasové výzkumy utlumeny či zcela opuštěny jako odborně antikvované a nerelevantní. V případě projektu EAE se výše uvedené tendence projevil již na konferenci v St. Pölten⁷⁶ a zejména na (na dlouho poslední) mezinárodní

■ ■ ■

74 Sociokulturní antropologie se v drtivé většině případů ukázala být nekomplementární evropskému výzkumnému terénu, navíc byla etnology často vnímána jako mocenský diskurz, v jehož rámci budou evropští badatelé vždy považováni za druhořadé. Vývoj švédské etnologie a antropologie proto T. Gerholm velmi pěkně popisuje jako volbu mezi produkcí antropologického poznání periferního významu a vůdčí rolí při vytváření vědění etnologického. Viz GERHOLM, Tomas. Sweden: central ethnology, peripheral anthropology. In VERMEULEN, Han F., ROLDÁN, Arturo Alvarez (eds.). *Fieldwork and Footnotes. Studies in History of European Anthropology*. London – New York: Routledge, 1995, s. 159–170.

75 K metodologickým pozicím evropské etnologie od devadesátých let srov. např. KASCHUBA, Wolfgang. *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München: Beck, 2003 a BREDNICH, Rolf. W. *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder Europäischen Ethnologie*. Berlin: Dietrich Reimer, 1994; STOKLUND, Bjarne. European Ethnology between Two Turns of Centuries. The Danish Experience. In *Völkultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000*. Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2000, s. 47–59. Pro středoevropské prostředí má zásadní význam monografie LOZOVÍUK, Petr. *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, 2005.

76 O ostré kritice zkostnatělosti SIA referoval ve své zprávě dokonce J. Vařeka. Srov. VAŘEKA, Josef. VI. mezinárodní konference organizační komise Etnografického atlasu Evropy (EA). (St. Pölten, 19.–24. září 1976). *Český lid*, 1977, roč. 64, č. 2, s. 117.

etnokartografické konferenci v Enniskillen (1978)⁷⁷ poznamenané navíc – už poněkoliakáté zasáhly do dějin evropské etnokartografie vlivy mimovědecké – ostrým mocenským a generačním konfliktem mezi nejstarší generací aktivně působících etnokartografů (M. Zender, B. Bratanić) a jejich mladšími kolegy.⁷⁸ Činnost SIA byla tímto konfliktem v podstatě paralyzována a vydání prvního svazku EAE editovaného M. Zenderem,⁷⁹ který byl věnován výročním ohňům, lze považovat za malý zázrak a pozdní a jediný hmatatelný dozvuk mimořádného vzepětí celoevropsky koncipované komparativní etnokartografie v předchozích desetiletích.

Práce na EAE byla vydáním tohoto svazku de facto ukončena, neboť se ukázalo, že krom obtíží a konfliktů personálních, organizačních a materiálních je práce na etnografickém atlase Evropy limitována i nezájmem badatelů v zemích, které už národní atlasy mají. V nich nebylo možné v čase fatální problematizace celého kartografického diskurzu najít nové spolupracovníky, v zemích, kde se na atlasech pracovalo, byly aktivity jako neperspektivní utlumovány, případně se znovu a metodologicky poněkud regresivně soustředily pouze na mapování lidové kultury na vlastním teritoriu. Celoevropská krize etnokartografického bádání následně vedla k tichému opuštění rozsáhlých projektů a personálně silně oslabená SIA se jako International European Ethnocartographic Working Group a dnes jako Space-lore and Place-lore Working Group dostala zpět pod křídla SIEF. Erixonův projekt EAE tedy můžeme celkově hodnotit jako neúspěšný.

...

77 FENTON, Alexander (ed.). *Report of the Seventh International Working Conference of the Ethnological Atlas of Europe and its Neighbouring Countries, 16–20 September 1978 at Enniskillen, Northern Ireland*. Belfast: b. n., 1981.

78 Pozadí a průběh těchto konfliktů nejsou ještě dostatečně kriticky zmapovány. Pozoruhodně je ale v beletristické podobě zachytil jeden z přímých aktérů, holandský badatel a spoluautor holandského etnografického atlasu J. J. Voskuil, autor sedmidílného románu *Het Bureau*, který se odehrává na půdě fiktivního, avšak dobře identifikovatelného etnologického výzkumného ústavu a jehož hrdinové (vesměs opět dobře rozpoznatelní reálně existující holandští i evropské etnologové) se mj. účastní i etnokartografických konferencí. V románu vystupuje i několik postav, jejichž jména a charakteristiky jednoznačně odkazují k českým a slovenským etnologům (např. Soňa Kovačevićová se v románu objevuje v postavě Heleny Slovicevicové). K Voskuilovu románu, identifikaci postav a značné výpovědní hodnotě díla o dějinách evropské etnologie srov. ROOIJAKKERS, Gerard, MEURKENS, Peter. *Struggling with the European Atlas: Voskuil's Portrait of European Ethnology*. *Ethnologia Europaea*, 2000, roč. 30, č. 1, s. 75–95.

79 ZENDER, Matthias. *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Bd. I: Die Termine der Jahresfeier in Europa*. Göttingen: Schwanz, 1980. Podklady pro Čechy a Slovensko zpracovali J. Kramařík a J. Podolák.

Negativní hodnocení osmdesátých let 20. století v evropské etnokartografii však musíme přece jen relativizovat poukazem na některé evidentní úspěchy i momenty zakládající šance na rozvoj této specializace v pozdější době. Hned v několika zemích (Německo, Maďarsko, Slovensko, Jugoslávie)⁸⁰ se přes veškerá protivenství podařilo atlasový výzkum dokončit a publikovat atlasy celé či jejich první svazky. Jinde výzkum i nadále probíhal prakticky v neztenčené míře a především se objevily zcela nové technické možnosti (zejména tzv. geografické informační systémy) umožňující počítačové zpracování a dosud nepředstavitelně detailní analýzy prostorových dat.⁸¹ Právě prostředí GIS, které nemůžeme chápat jako pouhou technickou pomůcku, ale technologii přinášející i revoluční změny metodologické, se posléze ukázalo být nástrojem jak pro tvorbu nových atlasových projektů, tak i rekonceptualizaci těch starších. Na konci osmdesátých let totiž přichází – předchází kritikou nepochybně, i když paradoxně motivovaná – nová vlna zájmu o starší publikované atlasy a zejména dochované dotazníky a další nástroje, kterými byla pro jejich tvorbu sbírána data.⁸² Ty se ukazují být zajímavým podkladem ke kritickému zhodnocení dobových výzkumných metod na straně jedné i nepřebornou studnicí nových informací předchozími badateli záměrně pomíjených či s ohledem na dobovou epistemologii vůbec nevnímaných na straně druhé.

■ ■ ■

- 80 PALÁDI-KOVÁCS, Atilla, SZOLNOKY, Lajos (eds.). *Magyar néprajzi atlasz I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987; BELAJ, Vitomir (ed.). *Etnološki atlas Jugoslavije. Karte s komentarima = Etnologischer Atlas von Jugoslawien. Karten mit kommentaren Sv. 1 (Band 1.)*. Zagreb: Centar za etnološku kartografiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1989. V Maďarsku, Jugoslávii i na Slovensku probíhala paralelně s prací na atlasu i příprava národopisných encyklopedií, která ve všech třech případech také dopadla úspěšně (v případě Jugoslávie byl materiál později zpracován do encyklopedií nástupnických států). Srov. ORTUTAY, Gyula (ed.). *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982; BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2*. Bratislava: Veda, 1995. K běžné souvislosti národopisných atlasů a encyklopedií viz kapitolu M. Ramšák na s. 278–298.
- 81 *Handbook on Geographical information Systems and digital Mapping*. New York: United Nations, 2000; SCHIPPERS, Thomas. Ethnocartography and multi-media technologies. In *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti. Sborník z 10. mezinárodního etnokartografického sympozia v Třešti*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 1997, s. 55–57; WOITSCH, Jiří. Ethnographical atlas of Bohemia, Moravia and Silesia in the new millennium: Using historical sources and GIS. *Acta Ethnographica Hungarica*, 2012, roč. 57, č. 1, s. 41–53.
- 82 Atlasová data nově interpretuje např. STOKLUND, Bjarne. Ethnological Interpretations of Imple-ments: The Hayrake as an Example. *Ethnologia Europaea*, 1990, roč. 20, č. 1, s. 5–14 a TÝŽ. *Tin-genes kulturhistorie. Etnologiske studier af den materielle kultur*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2003. Od devadesátých let 20. století je tento trend extrémně silný a produktivní i v Polsku a na Slovensku.

Jiří Woitsch

The Comparative Study of Material Culture in the 1960s. From Personal Friendships to the Internationalisation of Czech Ethnology

Introduction

In the 1960s international cooperation in the field of European ethnology experienced a boom that has remained unmatched. It was largely the result of favourable international political circumstances that led to the reduction of tensions between East and West, the emergence of a progressive generation of ethnologists and the establishment of comparative European ethnology as a paradigm. In terms of international contacts, the unprecedented networking of ethnologists, even across the Iron Curtain, brought ethnology closer to folklore research, a highly internationalised field since the late nineteenth century.¹ Unfortunately, the processes involved have not yet been given sufficient attention by scholars studying the history of ethnology. Thus far, they have only been examined in the German-speaking countries and only at the national level. A study of the internationalisation of ethnology as the creation of a specific network of relations and hierarchies between East and West has not yet been conducted.²

1 On the international nature of folklore studies, cf. Bendix, Regina: From Volkskunde to the «Field of Many Names»: Folklore Studies in German-Speaking Europe since 1945. In: Regina Bendix, Galit Hasam-Rokem (Eds.): *A Companion to Folklore*. Chichester 2012, p. 364–390. The development of the field in the Czech lands after World War II has been clearly charted by Šrámková, Marta: *česká prozaická folkloristika v letech 1945–2000 (přehled, vývoj, témata, bibliografie)*. Praha 2008.

2 This study is the outcome of the project GA15–03754S *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989* funded by the Czech Science Foundation.

This study therefore examines the personnel and institutions involved in a European-wide research network dedicated to the study of material culture — the *Commission for the History and Development of European Agriculture* of the *Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore* (SIEF) — and assesses its contributions to the development of Czech, Slovak (Czechoslovak)³ and European ethnology. This article has a twofold objective. First, I aim to describe and place the history of the *Commission for the History and Development of European Agriculture* of SIEF within the wider context of ethnological research in Europe in the 1960s in particular. Second, I shall use it as a detailed case study, within which I aim to document a number of phenomena and processes I assume to be generally present and which need to be further studied: the impact of political changes in Eastern Europe in the 1960s on improved opportunities for international cooperation, the decline or collapse of great projects focused on material culture due to a paradigm shift within ethnology in the 1970s, and the role of a small group of scientists in international cooperation, whose contacts and research plans were primarily based on personal relationships, not on formal institutional cooperation.

This empirically focused article is based on an analysis of both written research outputs — published articles, books, scientific papers, and unpublished research-project papers and reports — and archival documents that shed light on the organisational background of the commission's projects. The papers of Jaroslav Kramář (1923–1974), a leader in international networking, which are archived at the *Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences* in Prague, were particularly valuable. Hence, I examine the view «from the East» drawing from hitherto little-known literature and sources.⁴

- 3 Between 1918 and 1992, today's Czech Republic and Slovak Republic were joined together in the state of Czechoslovakia. In many fields though, including science, the Czech and Slovak parts of the country had considerable autonomy. Therefore, we cannot speak about a single «Czechoslovak ethnology», but rather about Czech and Slovak ethnology. For example, the Czech lands and Slovakia did not share a common institutional history in this field, and their thematic and theoretical-methodological focuses differed slightly. The Czechs and the Slovaks who formally represented Czechoslovakia (in a political sense) also promoted slightly different attitudes and views. Cf. Rychlík, Jan: Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992. Praha 2012.
- 4 Preliminary results focused on different networking activities within Czech and Slovak ethnology have been published in Woitsch, Jiří: Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství SIEF a česká etnografie v 60.–80. letech 20. století. In: *Národopisný věstník* 34 (2017), p. 48–76; id.: A Comparative Study of Harnessing Cattle – An Important Chapter in the History of European Ethnology. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica* 38 (2017), p. 59–89; id.: Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět. In: id., Adéla Jůnová Macková (ed.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha 2016, p. 183–225. I do not refer to these studies later in this article, although it is possible to find more detailed descriptions of particular issues there.

Ethnography and the Agricultural History in the Czech Lands and Europe in the First Half of the Twentieth Century

One of the cornerstones of Central European ethnology is the widely accepted and richly internally structured sub-discipline of agrarian ethnography (i. e., the study of traditional pre-industrial forms of agriculture and material culture).⁵ Ethnological studies on traditional agriculture emerged in Europe at the end of the nineteenth century⁶ at about the same time as other specialised fields (especially agrarian history and rural sociology). In Central Europe, the beginnings of the systematic study of material culture are primarily connected with German-language ethnography.⁷ In the early twentieth century, scholars Lubor Niederle (1865–1944) and Kazimierz Moszyński (1887–1959) turned much of their focus to the Czech lands, and they later engaged in the comparative study of what they called «Slavic agriculture».⁸ Specialised agricultural museums (such as those in Hungary) and general ethnographic museums (as they existed in the Scandinavian countries) were also of great importance for the development of agrarian ethnography and history. Scandinavian ethnologists strongly emphasised the documentation of traditional material culture.

Moreover, we must not forget the contribution of agricultural schools and universities, which also cultivated exceptional scholarship on agrarian history (e. g., the *University of Wageningen* in the Netherlands). In the Central European context, socio-political circumstances, mainly the ideological influence of contem-

- 5 This fact is very well documented in several modern surveys conducted by Miroslav Válka. I therefore confine myself mainly to aspects demonstrating the strong international ties of Czech research in the twentieth century. Cf. Válka, Miroslav: *Tradiční agrární kultura a její výzkum v české etnografii (etnologii)*. In: id. (ed.): *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*. Brno 2007, p. 21–42; id.: *K problematice tradiční agrární kultury a jejího výzkumu ve středoevropském areálu*. In: Klodnicki et al. (ed.): *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno 2012, p. 7–52.
- 6 Cf. introductory works on the history of Czech ethnology: Altman, Karel: *Úvod do studia dějin národopisu na Moravě*. Brno 2013; Horák, Jiří: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: *Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha 1933, p. 305–472; Drápala, Daniel (ed.): *Antonín Václavík (1891–1959) a evropská etnologie. Kontexty doby a díla*. Brno 2010; Woitsch, Jiří, Adéla Jůnová Macková (ed.): *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha 2016; Slavkovský, Peter: *Slovenská etnografia (kompéndium dejín vedného odboru)*. Bratislava 2013. One early example of a synthetic ethnographic study of agriculture is Kafka, Josef: *Zaměstnání lidu*. In: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha 1897, p. 207–214.
- 7 Braungart, Richard: *Die Ackerbaugeräte in ihren praktischen Beziehungen wie nach ihrer urgeschichtlichen und ethnographischen Bedeutung*. Heidelberg 1881. The development of German-language ethnography in the Czech lands (although it lacked on explicit emphasis on agrarian ethnography) is comprehensively discussed in Lozoviuk, Petr: *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipzig 2008.
- 8 For Niederle's and Moszyński's key works, cf. Moszyński, Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materialna*. Kraków 1929; Niederle, Lubor: *Slovenské starožitnosti I–IV*. Praha 1902–1925; id.: *Radlo a pluh*. In: *Národopisný věstník československý* 12 (1917), p. 1–19, p. 153–174; id.: *Život starých Slovanů III/1. Hospodářství a ves*. Praha 1921.

porary agrarianism and agrarian political parties, also contributed greatly to the unprecedented rise of agrarian history and agrarian ethnography.⁹ In interwar Czechoslovakia nearly all the important ethnologists from Karel Chotek's (1881–1967) circle¹⁰ and his students in Prague and Bratislava were highly devoted to studying agriculture and material culture.

By the 1930s at the latest the ethnological study of agriculture had become an established ethnological discipline, although, of course, cultivated in different European countries with varying degrees of intensity and with significant methodological differences. All major research projects and publications (ethnographic atlases, encyclopaedias, national and regional ethnographic monographs) that emerged throughout Europe prior to World War II paid great attention to agrarian culture.

After World War II agrarian ethnographers in many Western European countries continued to map old agricultural techniques and tools. As the objective was to create a detailed typology of the artefacts that traditional agriculture was based on, the methods used in museology and the auxiliary historical sciences were preferred. The main centres of research were museums (especially in Hohenheim, Germany, and Copenhagen, Denmark). In Czechoslovakia, research conducted by the *Agricultural Museum in Prague* (including experimental verification of agricultural techniques and tools) shared this same focus. The findings of such research, which were of great significance for ethnography, were mainly published in the museum's journal, *Vědecké práce Zemědělského muzea*.

The foundation of the *International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements*¹¹ in Denmark at the *Copenhagen National Museum* in the 1950s was an important milestone in international museum networking activities. The secretariat later held several international academic conferences, perhaps the first major meetings of agrarian museums and ethnographers on a European scale, and published scholarly monographs. These efforts culminated in the establish-

9 The agrarian party was the most powerful political force in Czechoslovakia prior to World War II. The interests of this party and its varying concepts of rurality and peasantry played a background role in a number of contemporary sociological and ethnographic studies, as well as in the very founding of the Czechoslovak Agricultural Museum. This influence, later strengthened by the intermarriage with Catholic agitation and contemporary ruralism, led to the particular adoption of the «Blut und Boden» ideology in the late 1930s, the rise of anti-Semitism and the rise of the *Národopisná Morava* separatist movement. Agrarianism's influence on culture and society has been recently analysed in Kubů, Eduard et al. (ed.): *Agrarismus und Agrarreligion in Ostmitteleuropa*. Praha 2013. See also Mezihořák, František: *Hry o Moravu. Separatisté, irendisté a kolaboranti 1948–1945*. Praha 1997. For special emphasis on the development of ethnology, cf. Ducháček, Milan: *Deset tezí k (dis)kontinuitě československé etnografie před rokem 1945*. In: Woitsch, Macková (ed.): *Etnologie*, p. 37–70, here p. 61f.

10 Cf. Chotek, Karel: *Program soupisu národopisného*. Praha 1914.

11 The secretariat's activities are mapped in detail in Lerche, Grith, Axel Steensberg: *Agricultural Tools and Field Shapes: Twenty Five Years of Activity by the International Secretariat*. (Publication from the International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements, volume 3). Copenhagen 1980.

ment of the academic journal *Tools and Tillage* in 1968, which was devoted exclusively to the history of agricultural technology. It should be noted, however, that this periodical was founded just before Western European ethnologists began turning away from studying traditional agriculture. Therefore, by the late 1980s the journal was struggling with a lack of original contributions and was discontinued in 1991.

From the late 1940s onwards, ethnological studies of traditional agriculture in Central and Eastern Europe evolved along a particular path that was, of course, related to the emergence of the Marxist-Stalinist concept of ethnology, the centralisation and planning of academic research, and the centralised and forced implementation of several new ethnological specialisations.¹² In some countries, ethnology successfully followed up on the old conservative tradition of research in terms of thematic and methodological focus (Poland, the Czech lands). Elsewhere, however, agrarian ethnography was built upon new foundations, yet still in a rather traditionalist vein (to a large extent, Slovakia). Political circumstances in Eastern Europe led to the introduction of Marxist-orientated, evolutionistic research approaches that focused on finding and studying «things that had survived». The massive effort to conduct comprehensive «rescue» field research on traditional agriculture, particularly on the material culture of rural areas, in some countries, including Czechoslovakia, can be interpreted not only as an attempt to scientifically document disappearing cultural forms, but also as a channel for obtaining information that might facilitate the ongoing, often violent processes of collectivisation and the socialisation of the countryside. In conducting «rescue research», a huge amount of primary data on pre-industrial forms of agriculture was collected. But at the time, the goal was not to preserve old surviving cultural forms, but to merely describe them scientifically and document them. Thus, even though this research was formally based on Marxist ideology, it was very close in nature to older evolutionist approaches. On the other hand, studying the contemporary social structure and everyday life in the countryside was also an inherent part of many rescue

12 Recent studies on Soviet science's influence on Central European ethnology (including an emphasis on the relatively insignificant importance of Marxism for the transformation of theory and methodology) include Kiliánová, Gabriela, Katarína Popelková: *Zavádzanie marxistickej etnografie v národopise na Slovensku: zmena vedeckého myslenia?* In: *Slovenský národopis* 58 (2010), p. 410–424; Koffer, Blanka: *Ethnography in the ČS(S)R: Scientification through Sovietization?* In: Ulf Brunnbauer, Claudia Kraft, Martin Schulze Wessel (ed.): *Sociology and Ethnography in East-Central Europe and South-East Europe: Scientific Self-Description in State Socialist Countries*. Munich 2011, p. 173–184; Petráňová, Lydia: *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*. In: Hana Barvíková, Marek Durčanský, Pavel Kodera (ed.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha 2000, p. 305–322. On the East German context, in which Wolfgang Jacobowitz worked, cf. Brinkel, Teresa: *Institutionalising Volkskunde in Early East Germany*. In: *Journal of Folklore Research* 46 (2009), p. 141–172; id.: *Volkskundliche Wissensproduktion in der DDR. Zur Geschichte eines Faches und seiner Abwicklung*. Berlin 2012, p. 39–102. Concerning the general development of university education, cf. Connelly, John: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill 2000.

research projects. The findings of such research were intended to contribute to managing the communist transformation of the countryside.

Regardless of the political instrumentalisation of some research, agrarian ethnographers collected an unprecedented amount of data in the Carpathian-Pannonian-Balkan space in particular (mainly thanks to extensive state-sponsored research projects implemented by large teams), and the quality of field research and its findings outweighed that of Western European ethnography.¹³ However, the main obstacle in achieving a pan-European agrarian ethnography was the territorially limited scope of studies conducted by national ethnological schools. Ethnically and nationally defined research horizons began to erode gradually in the 1930s and 1940s in Switzerland and Scandinavia (mainly in connection with Sigurd Erixon's and Richard Weiss's atlas projects).¹⁴ In Eastern Europe a similar process occurred in the late 1950s mainly thanks to comparative projects initiated by the *International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans* (MKKKB). The stage was now set for the emergence of a truly European-wide comparative study of material culture, and it did so in the mid-1960s as will be discussed in the next section.

International Networking Activities of Czech (Czechoslovak) Ethnologists in the 1960s: New Associations and Informal Contacts

In the 1960s Czech and Slovak ethnologists engaged in significant international networking activities. In this part of the study I will try to explain the causes of this development, the most important national and international driving forces behind it and the limits of internationalisation. In Czech and Slovak ethnology, theoretical breakthroughs did not occur in the 1960s, and both the older paradigms (diffusionism and evolutionism) and newer structural-functionalist approaches were preserved. A thematic refocusing did not occur either, and agrarian culture, and the wider theme of material culture, remained a central research topic. Further development in the field was largely driven by the rising popularity of comparative studies, the unprecedented establishment of contacts between researchers from throughout Europe (which was made possible by the partial liberalisation of political regimes in Eastern Europe), the emergence or transformation of several professional associations and publishing platforms, and, finally, the acceleration of the entire discipline's radical shift away from national ethnographies (which were

- 13 Cf. Válka, Miroslav: K problematice tradiční agrární kultury a jejího výzkumu ve středoevropském areálu. In: Klodnicki et al. (ed.): *Tradiční*, p. 7–52.
- 14 Kuhn, Konrad: Europeanization as Strategy: Disciplinary Shifts in Switzerland and the Formation of European Ethnology. In: *Ethnologia Europaea* (EE) 45 (2015), p. 80–97; Rogan, Bjarne: Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. *International Activities. European Ethnology and CIAP from 1945 to the Mid 1950s*. In: *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 69 (2013), p. 89–152; Arnstberg, Karl-Olof: *Utforskaren. Studier i Sigurd Erixons etnologi*. Stockholm 1989. Cf. Erixon, Sigurd: Die Frage der kartographischen Darstellung vom Standpunkt der nordischen Ethnologie in Schweden aus betrachtet. In: *Folk-liv* 1 (1937), p. 168–180; Geiger, Paul; Weiss, Richard: *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel 1950.

often burdened by a problematic nationalist past).¹⁵ Moreover, Erixon's approach to European ethnology stressed materiality and folklore, and involved the application of historical research methods but with an emphasis on contemporary issues as well, which made it easily acceptable in Central and Eastern Europe, despite the ideological differences present in scientific organisations. And thus this approach was also accepted by the ideological supervisors of scholarly research.¹⁶

From at least the mid-1960s onwards attempts at reforming the state-socialist system in Czechoslovakia brought dynamic cultural, political and social changes that resulted in liberalisation and the breaking down of some of the barriers between East and West. The emergence of a pan-European comparative ethnology coincided with these events.¹⁷ These changes had practical consequences for Czechoslovak scholarship: censorship was eased up, opportunities to travel appeared and foreign literature became easier to access. More liberal attitudes, however, were not all encompassing. In some areas and specialisations (particularly in non-European ethnology) ethnology was misused as a means for expanding Soviet power and ideology in the so-called Third World.

Czech ethnological research focused on studying material culture and agriculture on an international scale was, however, quite free of such political and ideological manipulation. This discipline drew upon a rich tradition of empirical and historical research and, thanks to «rescue research» and the study of the «collectivised socialist village», ethnologists also analysed contemporary sociocultural changes, enriching the field.¹⁸ Finally, it has to be stressed that a split between traditionalists and a reformist group within the academic community of European ethnologists had a major influence on the personnel and institutions involved in

- 15 There is a huge amount of literature dealing with the establishment of a pan-European paradigm in ethnology. Cf., e. g., Nikitsch, Herbert: *Volkskunde in Österreich nach 1945*. In: Petr Lozoviuk, Johannes Moser (ed.): *Probleme und Perspektiven der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Fachgeschichtsschreibung*. Dresden 2005, p. 79–101; Moser, Johannes, Irene Götz, Moritz Ege (ed.): *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. (Münchner Beiträge zur Volkskunde, Volume 43). Münster et al. 2015; and the works by B. Rogan cited below.
- 16 Generally speaking, the social sciences and humanities in the Soviet bloc were by law subject to censorship and state supervision. For this purpose, specialised units under the direct control of the state or the even the communist party were established within scientific organisations, universities, etc. Throughout Eastern Europe all scientific research was centrally planned, in terms of themes, methodologies, and output. Scientists, however, proved very creative in adapting to this system and were often able to get around it. On the central planning of ethnological research in Czechoslovakia, see Olšáková, Doubravka: *Etnografický výzkum jako státní úkol i mocenský problém. Přehledová studie k hlavním plánům československé etnografie a folkloristiky v letech 1952–1989*. In: Woitsch, Macková (ed.): *Etnologie*, p. 125–147.
- 17 Kaplan, Karel: *Kofeny československé reformy*. Praha 2000; Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge 1997; Kusin, Vladimír: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956–1967*. Cambridge 2002; Schulze Wessel, Martin: *Der Prager Frühling. Aufbruch in eine neue Welt*. Stuttgart 2018.
- 18 See also the contribution by Marleen Metslaid in this volume.

research. This rift rose to the surface in the conflict over the future direction of the CIAP/SIEF in 1964. At the SIEF congress in Athens the proponents of new ethnological approaches were temporarily defeated; they immediately sought out new forms of international cooperation and included researchers from Eastern Europe in their networks.¹⁹ Such cooperation was warmly welcomed by the modernists because it greatly enhanced the new discourse in terms of geography, personnel and ideas. Although SIEF had been paralysed, its activities shifted to often autonomous working groups and commissions. Some even ended up splitting off from SIEF (e. g., the ethno-cartography commission became the *Ständige Internationale Atlaskommission* — SIA²⁰ in 1965). Others simply rejected the intentions of SIEF's board — for example, the *Commission for History and the Development of European Agriculture*, whose members and collaborators were recruited almost exclusively from «hard-core» supporters of comparative European ethnology.

International cooperation within ethnology thus took place mainly in the form of newly formed international organisations and working associations, or in the form of informal but intense communication between individual researchers and groups. These two layers of scientific networking often overlapped. The already-mentioned *International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans* (MKKKB) was one extremely important formal group that boasted a longer history. It was based in Bratislava and headed by Ján Podolák (1926–2017) and later by Václav Frolec (1934–1992). The MKKKB was established in 1959, before the massive rise of international networking activities; naturally it would go on to have a substantial influence on these activities.²¹

Another key platform was the already-mentioned SIA. Perhaps the most visible of the newly established projects was the journal *Ethnologia Europaea* (EE), founded in 1966 and published for the first time in 1967. Many of the members of its editorial board were also involved in the SIA, the MKKKB, and the last of the major new institutional platforms, SIEF's *Commission for the History and Development*

19 So-called traditionalists (mainly folklorists) embraced the traditional division of ethnological research tasks. Modernists tended to a certain degree towards the anthropologisation of ethnology and greater emphasis on comparative research. On the development of SIEF at this time and the conceptual clashes between traditionalists and modernists, cf. Rogan, Bjarne: From CIAP to SIEF: Visions for a Discipline or Power Struggle? In: Máiréad Nic Craith, Ullrich Köckel, Reinhard Johler (ed.): *Everyday Culture in Europe: Case-Studies and Methodologies*, London 2008, p. 19–64; id.: The Troubled Past of European Ethnology: SIEF and International Cooperation from Prague to Derry. In: EE 38 (2008), p. 66–78; id.: When the Folklorists Won the Battle but Lost the War: The Cumbersome (Re-)Birth of SIEF in 1964. In: *Cultural Analysis* 13 (2014), p. 23–50.

20 On the connections between SIA and Czech ethnologists, see Woitsch, Jiří: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska. Stav a perspektivy výzkumu*. In: *Český lid* 99 (2012), p. 67–83.

21 Frolec, Václav: 30 Years of the International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans (MKKKB). In: *Ethnologia Slavica* 23 (1991), p. 255–263; Podoba, Juraj: MKKKB: Jeden pohľad na úspešnú medzinárodnú vedeckú organizáciu, ktorá neskončila dobre. In: *Etnologické rozpravy* 13 (2006), p. 95–102.

of European Agriculture.²² These same figures also frequented the annual academic conferences that coincided with board meetings.

In Czechoslovakia the ethnographic departments of the universities in Brno and Bratislava were much more progressive than the one at *Charles University* in Prague.²³ In Bratislava modern research was supported by the establishment of a new «Cabinet» of Ethnology and a very progressive journal called *Ethnologia Slavica*. The MKKKB also had a significant influence on the development of the *Wallachian Open Air Museum* in Rožnov pod Radhoštěm, which under the leadership of Jan Rudolf Bečák (1915–1987) and Jaroslav Štika (1931–2010) became an important centre of modern international ethnological research. The *Agricultural Museum* in Prague, which was subordinated to the Czechoslovak Academy of Agricultural Sciences, grew increasingly active. In October 1966 Czech scholar Zdeněk Tempír (born 1926) instigated the founding of the *International Association of Agricultural Museums* (AIMA) at a major international conference of agricultural museologists, ethnographers, archaeologists, agrarian historians, archivists and practitioners held in Liblice near Prague. This association became a member organisation of the *International Council of Museums* (ICOM) in 1968, and it was maintained by scholars from Czechoslovakia, Scandinavia, the Netherlands and Germany. In the following decades the AIMA newsletter, which also served as an academic journal and published conference proceedings, was published by Prague's *Agricultural Museum* under the Latin title *Acta museorum agriculturae* (with contributions in English, French and German).²⁴

International networking was more complicated at *Charles University* in Prague and at the *Institute of Ethnography and Folklore Studies of the Czechoslovak Academy of Sciences* (ÚEF ČSAV). These central institutions and their activities were, for many reasons, very much affected by ideological and political manipulation. Thus, the ÚEF ČSAV's involvement in international ethno-cartography and agrarian ethnography activities was not due to official institutional interest; it occurred thanks to the individual work of the remarkable Kramářik. In the 1960s he rapidly developed into a key figure in SIA, SIEF and other important international projects (e. g., he was a member of EE's editorial board). Until the political «normalisation» of the ÚEF ČSAV began in 1972, the institute supported Kramářik's semi-private activities, including regularly reimbursing him for study trips mainly to Germany and Sweden. Publications and projects focused on agrarian ethnography and ethno-

22 Kramářik was one of the founding members of EE's editorial board; Podolák was co-opted in 1968. After Kramářik's death in 1974, Podolák remained the only member of the editorial board from Czechoslovakia until the 1990s.

23 There were both personnel and institutional reasons for this situation. *Charles University* in Prague was a «central» institution and was therefore more tied up by contemporary political ideology. Moreover, the key figures involved in international ethnological networking in Prague (Kramářik, Vařeka) were based at the *Academy of Sciences*, not at *Charles University*. See also later in this text.

24 Tempír, Zdeněk: Establishment and Initial Development of International Association of Agricultural Museums. In: *Acta Museorum Agriculturae* 22 (1989), p. 111–114; Balassa, Iván: Die Internationale Vereinigung der Landwirtschaftsmuseen (AIMA). In: EE 10 (1977/78), p. 194–200.

graphic cartography became the institute's flagship activities and were repeatedly emphasised in official annual reports.²⁵ On this basis, I conclude that international relations with Western countries were seen as something rather positive by the authorities. Such international networking activities were systematically tolerated and welcomed to some extent. On the other hand, there was no official institutional support for networking with the West (e. g., within state research plans or research budgets), especially compared to the rich financial support provided for research on the «Third World».

The emergence of international ethnological research networks influenced many organisations, directly affecting their research programmes and structures. The most important professional organisation in the country — the *Czechoslovak Ethnological Society* — experienced some internationalisation, especially in relation to agrarian ethnography research. It had a long tradition and, after a very turbulent post-war period, experienced a real rebirth in the 1960s. It was also extremely progressive in terms of the acceptance of international trends.²⁶ In 1969 the society's renewed journal *Národopisný věstník československý* published the results of an international comparative study on cattle harnessing.²⁷

The impact of European research on the development of ethnology in the Czech lands can be clearly observed in many publications. In this article though, I can only mention a few of the most prominent. So far the most detailed attention has been devoted to the development of ethno-cartography, although research in many other fields was often carried out in direct connection with contemporary «Western» trends and priorities. Josef Petráň's (1930–2017) «incendiary» article from 1967 questioning the nationalised and mythologised importance of the invention of the «Czech» swing plough can be regarded as a direct consequence of both consistent and modern methodological comparisons and European agrarian ethnology's break with nationalistic interpretations.²⁸ Based on extensive research, Petráň demonstrated that the swing plough (*ruchadlo* in Czech) introduced by cousins František and Václav Veverka in the 1820s was without a doubt an innovation of only local significance with almost no importance for the broader development of European agricultural technology. This finding starkly contradicted the national

25 Archives of the Academy of Sciences of the Czech Republic (A AV ČR), fund Sbírka základních dokumentů pracovišť ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografii a folkloristiku. Annual reports from 1965, 1966, 1968, 1969, 1970, 1971.

26 Cf. Drápala, Daniel: Dotazníky České národopisné společnosti. Brno 2014, p. 43–49, p. 66–157.

27 Cf. Smrčka, Václav: Dějiny psané národopisem. Praha 2011; Válka, Miroslav: Národopisný věstník československý jako tisková platforma Národopisné společnosti československé a nástupnických organizací. In: Český lid 100 (2013), p. 107–120.

28 See the whole highly interesting debate: Petráň, Josef: K otázce světovosti jednoho českého vynálezu. In: Československý časopis historický 15 (1967), p. 369–385; id.: Opět slovo o českém ruchadle. In: Československý časopis historický 17 (1969), p. 393–395; Šach, František: Ještě k významu vynálezu ruchadla. In: Český lid 55 (1968), p. 275–283.

narrative about this supposedly revolutionary Czech invention that was stolen by the «evil Germans» (this narrative stretches back to the 1830s).²⁹

The SIEF Commission for the History and Development of European Agriculture

As shown above, agrarian-ethnographic research in the Czech lands underwent considerable growth in the 1960s, and was clearly conducted in keeping with broader European approaches, subjects and methods. As we have seen, these concrete stimuli were brought to Czechoslovakia thanks to the extraordinarily active work of an elite but rather modest group of ethnographers, historians and museum specialists involved in several pan-European scientific organisations, in particular, the MKKKB, AIMA and ICOM, SIA, EE and SIEF. Czech and Slovak scholars played various roles in these organisations — some were just passive members, whereas others were more active, setting scientific agendas and serving in governing bodies. The «ethnological community», in both Czechoslovakia and Europe as a whole, was still relatively small. Thus, the list of Czech and Slovak scholars involved in the above-mentioned organisations in the 1960s and early 1970s is quite consistent: Jaroslav Kramář, Václav Frolec, Ján Podolák, Zdeněk Tempír, Vratislav Šmelhaus (1922–1982), Jaroslav Štika, Josef Vařeka (1927–2008), Vladimír Scheufler (1922–1995), Štefan Mruškovič (1932–2016) and Soňa Kovačevićová (1921–2009).

International cooperation and communication was, of course, not limited to purely scholarly issues and meetings at academic conferences. Against the backdrop of large comparative projects and formal networks, numerous informal personal friendships emerged. Monitoring and studying such informal international relations, however, poses several problems in terms of historical sources and methods.³⁰ Nonetheless, this section's main goal is to show how personal contacts between a very small group of scientists became the foundation for the establishment of an international organisation, how they helped to make this organisation successful, and, at the same time, how they became one of the main causes of its later failure.

Close contacts and friendly relations that had been developed earlier played a role in the founding of the *SIEF Commission for the History and Development of European Agriculture*. The commission's founders, movers, and executive and

29 After the Soviet invasion in 1968, Petráň was persecuted. Although this oppression was not directly connected to his research on the *ruchadlo*, he was explicitly prohibited from further studying this specific topic. Interview with J. Petráň, 3 August 2011.

30 It is possible, of course, to rely on preserved correspondence, other fragmentarily preserved written materials and the published and oral memoirs of relevant scholars. Nonetheless, to fully reconstruct everyday life in 1960s European ethnology is unfortunately an unrealistic aim. Literary works can also be another interesting source, as demonstrated in Rooijakkers, Gerard, Peter Meurkens: Struggling with the European Atlas: Voskuil's Portrait of European Ethnology. In: EE 30 (2000), p. 75–95. A unique study of the cooperation between German scholar Alfred Karasek and several Czech academics based on personal correspondence has been published in Dvořáková, Hana: Neznámý pokus o «zasíťování». Kontakty českých a německých badatelů v letech 1963–1969. In: Woitsch, Macková (ed.): Etnologie, p. 257–264.

editorial board members had already met in SIEF, SIA and MKKKB. German ethnologist Wolfgang Jacobeit (1921–2018), a specialist in Central European agriculture and sheep farming,³¹ was a member of the *Institute of Ethnology of the German Academy of Sciences* (DAW) and an associate professor at *Humboldt University in Berlin*.³² Jacobeit already had a good relationship³³ with one of the commission's other leaders, Jaroslav Kramář, a theorist of ethnology and folklore as well as a top expert on Central European agriculture.³⁵ In the second half of the 1960s, Kramář was the editor-in-chief of the journal *Český lid*, the scientific secretary of the ÚEF ČSAV and the chairman of the *Czechoslovak Ethnological Society*.³⁶ Both Jacobeit and Kramář previously knew another leading Eastern European ethnologist, Tamás Hoffmann (1931–2007), an associate professor at the *University of Budapest* and a specialist on plough-farming.

These three scholars from the Soviet bloc were complemented by two specialists from the other side of the Iron Curtain. The first, Portuguese ethnologist, museologist and cultural anthropologist Ernesto Veiga de Oliveira (1910–1990) was a close associate of Jorge Dias (1907–1973), one of the most active advocates of European ethnology in SIEF and a famous ethno-cartographer. De Oliveira became director of the *Portuguese Ethnology Museum* in 1965, and specialised in traditional agricultural technologies in addition to dealing with many other issues (folk art,

31 Cf. Jacobeit, Wolfgang: Zur Altersfrage des Joches in Mitteleuropa. In: *Forschungen und Fortschritte* 26 (1950), p. 171–182; id.: Jochgeschirr- und Spanntiergrenze. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 3 (1957), p. 119–144; id.: Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961; id.: *Bauerliche Arbeit und Wirtschaft. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Volkskunde*. Berlin 1965.

32 W. Jacobeit's academic career is covered in many texts, including his remarkable autobiography. Cf. Kaschuba, Wolfgang, Thomas Scholze, Leonore Scholze-Irritz (ed.): *Alltagskultur im Umbruch. Festschrift für Wolfgang Jacobeit zu seinem 75. Geburtstag*. Weimar 1996; Jacobeit, Wolfgang: *Von West nach Ost - und zurück. Autobiographisches eines Grenzgängers zwischen Tradition und Novation*. Münster 2000.

33 For example, they positively reviewed each other's works. Cf. Jacobeit, Wolfgang: J. Kramář. Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen. In: *DEMOS* 9 (1968), p. 256; Kramář, Jaroslav: W. Jacobeit. Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961. In: *Český lid* 50 (1963), p. 308–309.

34 Cf. Kramář, Jaroslav: Záptah skotu v Pošumaví. In: *Československá Ethnografie* 8 (1960), p. 253–272; id.: K některým otázkám vývoje záptahu. In: *Český lid* 49 (1962), p. 27–30; id.: Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen. In: *Vznik a počátky Slovanů* 6 (1966), p. 295–334; id.: *Kozina a Lomikar v Chodské lidové tradici*. Praha 1972.

35 Cf. Válek, Miroslav: Jaroslav Kramář (1923–1974). *Bibliografická příloha Národopisné revue*, sv. 11. Strážnice 1998.

36 On Kramář's activities in the 1960s, cf. Woitsch, Jiří: Sto ročníků Českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů. In: *Český lid* 100 (2013), p. 63–98, here p. 79–84; Tyllner, Lubomír, Marcela Suchomelová, Věra Thořová (ed.): *Etnologický ústav Akademie věd České republiky 1905–2005*. Praha 2005, p. 49–62.

folklore, customs). Together with Dias, he attended many SIA meetings,³⁷ where he met Kramář and, less frequently, Jacobeit. The links between these four board members and their common interests are therefore obvious. The fifth member's connection to the other four is somewhat unclear, however. French ethnologist Corneille Jest (born 1930), an employee of the *French National Centre for Scientific Research* (CNRS) and the *Musée de l'Homme*, began his professional career researching traditional handicraft technologies in the department of Aveyron, but in the 1960s his focus had shifted to the study of native populations in the mountainous areas of the Himalayas.³⁸

Agricultural history specialists were scattered throughout several SIEF working groups and many of the other international organisations already mentioned. Outside of this involvement though, these scholars generally focused on highly particular subjects of national interest and only coordinated activities on the national level. Thus, as a rule international audiences had practically no chance to learn about projects and findings strongly tied to particular countries, which were usually published in national languages. Hence, one of the central aims of the commission was to link «national ethnographies» and to facilitate research in the Central European space. Jacobeit was the central figure in all activities leading to the founding of the commission.³⁹

During the SIEF board meeting held in Marburg in April 1965, Jacobeit suggested the establishment of a new commission with a somewhat limited thematic focus on agricultural equipment. The proposal was approved, and Jacobeit and Veiga de Oliveira were authorised to lead the commission. At the SIEF meeting held in Prague in September 1966, a much more ambitious plan for the commission was discussed and accepted, and its leadership was extended to include Tamás

37 Cf. Bericht über die internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie, 8.–10. Februar 1966 in Zagreb. Zagreb 1968; Bericht über die VI. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, 19. bis 24. September 1976 in St. Pölten (Österreich). Wien 1977; Beschlüsse der IV. Internationalen Arbeitstagung für ethnologische Kartographie. Stockholm und Uppsala, 18.–21. Juli 1972. Bonn 1972; Fellenberg, Reinold: Bericht über die II. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, 12.–15. März 1968 in Bonn. Bonn 1970; id.: Bericht über die III. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, 11.–14. Mai 1970 in Helsinki. Bonn 1972; Fenton, Alexander: Report of the Seventh International Working Conference of the Ethnological Atlas of Europe and Its Neighbouring Countries, 16–20 September 1978 at Enniskillen, Northern Ireland. Belfast 1981; Kisbán, Eszter: Bericht über die V. Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer, 24.–27. September 1974 in Vise-grad/Ungarn. Budapest 1974.

38 Cf. Dollfus, Pascale, Marie Lecomte-Tilouine, Gérard Toffin: Corneille Jest: Ethnologist and Photographer. In: *European Bulletin of Himalayan Research* 15–16 (1999), p. 6–10.

39 The commission's founding was described by Jacobeit himself in a modified version of his programme presented at the Prague SIEF meeting. Cf. Jacobeit, Wolfgang: Ziele und Aufgaben der ethnologischen Kommission für Geschichte und Entwicklung der europäischen Landwirtschaft. In: *Volkskunde* 68 (1967), p. 3–11.

Hoffmann, Corneille Jest and Jaroslav Kramář, who, together with Jacobeit and de Oliveira, became editors of the commission's newsletter. The entire process went relatively smoothly, but it should be noted that the commission's activities (at least those first proposed in 1965) heavily overlapped with those of other existing international associations, in particular the *International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements*.

Thanks to Jacobeit's exceptional organisational talents and diplomatic artistry, the commission was established quickly and began working immediately. Concurrently with the foundation of the commission, Jacobeit and Kramář launched a monumental European comparative research project on cattle harnessing, which they had skilfully connected with the commission's mission, giving it a clear goal for about two years. Nonetheless, the commission had a much broader focus, which was apparent in the first issue of the its newsletter from the spring of 1967 and which was distributed to ethnologists throughout Europe.⁴⁰

This publication laid out the commission's major objectives and tasks. First, it was to focus on the methodological, thematic and terminological coordination of pan-European «inventories of work tools and working processes» in traditional agriculture. Second, the commission was supposed to conduct ethnological surveys on agrarian themes that would result in comparative monographs and proceedings (on a European level). The aforementioned study of harnessing was meant to be a pilot project. The commission's other tasks were organisational in nature, namely co-opting the working groups on cattle and grazing and on viticulture that were founded at the 7th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences in Moscow in 1964. These working groups were to become commission departments, and it is clear that the aim was to centralise ethnographic research on agricultural issues and to put the commission at the forefront on a global scale. Finally, the commission was supposed to continue publishing its newsletter, *Informationen* (published in German with a summary also in French), managed by a five-member editorial board.

The first issue of the newsletter also clarified the commission's geographical focus and other goals: it should primarily address issues related to European agriculture (including the surrounding areas of the Middle East, Caucasus and North Africa), collaborate intensively with museums (AIMA is directly mentioned) and prepare a working session for the next SIEF congress then scheduled for Paris in 1968. A specific list of members and collaborators was planned for the second issue of *Informationen*. It was also explicitly emphasised that the commission would not engage in the specialised research on farming tools carried out by the International

40 Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore. Ethnologische Kommission für Geschichte und Entwicklung der europäischen Landwirtschaft. *Informationen* nr 1. (5 pages, undated). Ethnological journals also referred to the commission's establishment and its newsletter. Cf. JG: Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF). Ethnologische Kommission für Geschichte und Entwicklung der europäischen Landwirtschaft. *Informationen* nr 1. 1967. In: *Lud* 52 (1968), p. 376.

Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements,⁴¹ a remarkable note that suggests possible hidden tensions and professional resentments.

The commission's flagship activity in the early years of its existence, the international research project on cattle harnessing, went as smoothly as the commission's founding, despite some problems. Even before the publication of the first newsletter, a special circular was distributed in the autumn of 1966, which referred to the creation of an international publication on cattle harnessing from the eighteenth to twentieth centuries as the commission's main task.⁴² In the spring of 1967, the commission issued another short circular, reminding scholars of the deadline for submitting studies and announcing already promised texts.⁴³ The project was eventually completed over an extremely short period, and the findings were published in a study titled *Zápřah skotu (18.-20. století) — Rinderanschirrung (18.-20. Jahrhundert) — L'attelage des boeufs (18.-20. siècle)*. It was edited by Jacobeit and Kramář and published as a special issue of *Národopisný věstník československý* in 1969.⁴⁴ This publication, as well as the research and organisation behind it, clearly demonstrated the commission's capabilities and seemed to indicate it would have a great future. Unfortunately that would not be.

In the first years of the commission's operation, organisational issues emerged, soon followed by personnel and «paradigmatic» problems. The organisational problems were quite obvious and stemmed from a lack of solid institutional support for the commission and its work. In the late 1960s, SIEF, undergoing a major crisis, was on the brink of collapse.⁴⁵ The congress planned for Paris was postponed several times, and it did not take place until 1971. The next meeting was held in Suzdal much later, in 1982. Hence, the thought that SIEF could provide the commission with any support, be it be financial or otherwise, was illusory. It was only thanks to the close friendship between Jacobeit and Kramář that the commission's activities moved forward. It was they who talked over the cattle-

41 *Informationen* no. 1 literally states that this will happen in agreement with Prof. Axel Steensberger (then head of the secretariat) and that cooperation will take place «auf der Basis gegenseitiger Loyalität».

42 Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, personal fund Jaroslav Kramář, box 14. An undated, mimeographed document featuring the commission's logo, signed by Jacobeit and Kramář.

43 Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, personal fund Jaroslav Kramář, box 4. An undated, mimeographed document featuring the commission's logo, signed by Jacobeit and Kramář.

44 Jacobeit, Wolfgang, Jaroslav Kramář (ed.): *Zápřah skotu (18.-20. století). Rinderanschirrung (18.-20. Jahrhundert). L'attelage des boeufs (18.-20. siècle)*. In: *Národopisný věstník československý* 36-37 (1969), p. 1-246. French researcher Jean-Brunhes Delamarre submitted her very extensive manuscript by the editorial deadline, and thanks to the help of Josef Jančář it was eventually published as an independent monograph by the regional museum in Uherské Hradiště. Cf. Jean-Brunhes Delamarre, Mariel: *Géographie et ethnologie de l'attelage au joug en France du XVIIe siècle à nos jours. Zeměpis a národopis jařmového zářahu ve Francii od 17. století po naše dny*. Uherské Hradiště 1969.

45 Cf. Rogan: *Past*, p. 72-74.

harnessing project, the commission's programme and its newsletter.⁴⁶ We can assume that de Oliveira and Jest played an entirely passive role, although de Oliveira did at least contribute to the volume on cattle harnessing. Thus, it is no surprise that the commission (or, rather, Jacobeit and Kramářik) gave up on writing and distributing a second issue of the newsletter, which, according to a preserved proposal,⁴⁷ should have contained many brief reports on activities in the field, projects and publications.

As a result, in 1968 the second issue of *Informationen* (again published in German with a French summary) was distributed as the originally intended third number,⁴⁸ and contained a detailed ethnographic scheme of phenomena in traditional agriculture that was to serve as a basis for the standard description and documentation of these phenomena throughout Europe. It presented an extremely interesting classification system, which, in addition to the usual phenomena of material culture, included a *Mensch und Arbeit* section dealing with innovation processes, working rhythm, labour productivity, and so on. This system was based on Jacobeit and Rudolf Quietzsche's article published in 1965.⁴⁹ Kramářik added his own ideas and expanded the classification system, drawing from studies by Czech ethnologist Ludvík Kunz (1914–2005).⁵⁰ Thus, again we see that Czech researchers made major contributions to the commission's activities, and vice versa, it must be recalled that Kramářik relied on the system devised by the commission when he formulated questionnaires for the *Czechoslovak Ethnological Society*. With the publication of the third issue of *Informationen* and the volume on cattle harnessing, the commission's organisational activities came to an end.

The invasion of Czechoslovakia by *Warsaw Pact* troops in 1968, and the subsequent «normalisation of society», including academic life, made it impossible for Czech scholars to cooperate with Western specialists.⁵¹ This, together with the radical shift of the ÚFĚ ČSAV's research programme towards the study of working-class

- 46 Cf. Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, personal fund Jaroslav Kramářik, box 4. Minutes of the meeting at the Institut für Deutsche Volkskunde DAW dated 12 March 1967. The meeting was attended by Kramářik, Jacobeit and Rudolf Quietzsche on 11 March 1967.
- 47 Cf. Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, personal fund Jaroslav Kramářik, box 4. Undated typescript of draft version of *Informationen* no. 2.
- 48 Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore. Ethnologische Kommission für Geschichte und Entwicklung der europäischen Landwirtschaft. *Informationen* nr 2. (27 pages, undated).
- 49 Jacobeit, Wolfgang, Rudolf Quietzsche: Forschungen zur bäuerlichen Arbeit und Wirtschaft im Institut für Deutsche Volkskunde Berlin. Stand und Aufgaben. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 11 (1965), p. 59–82.
- 50 Cf. Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, personal fund Jaroslav Kramářik, box 4. Undated typescript of draft typology of agrarian ethnographic phenomena. The document contains Kramářik's handwritten notes, and it states that it was elaborated «Unter Zugrundelegung der Systematik von Dr. Kunz». In the final version of the document published in *Informationen* no. 2 no mention of Kunz is made, but Kramářik's notes were incorporated.
- 51 Cf. Mišková, Alena, Hana Barviková, Miroslav Šmidák: *Československá akademie věd 1969–1972: Restaurace komunistické moci ve vědě*. Praha 1998; Petráň, Josef, Lydia Petráňová: *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Praha 2015, p. 434–557.

and «ethnic» processes and the neglect of ethno-cartography and agrarian ethnography, was extremely problematic for the activities of Kramářik, who unfortunately died in 1974.⁵² In 1972 Jacobeit left the DAW to become director of the *Ethnographic Museum* in Berlin, and his future career was focused on both museology (acting as chairman of the AIMA) and the more general study of the history of everyday life, and not only on agrarian ethnography. De Oliveira, after the death of Dias, became the director of the *Centre for Cultural and Anthropological Studies* in Portugal in 1973 and Hoffmann was appointed the director of the *Open Air Museum* in Szentendre in 1972. Thus, the commission's main movers, as well as the experts who could have replaced them, either died or took on other challenging tasks and could not spend time on the commission. Another major problem, the paradigmatic shift within European ethnology, drastically limited the pool of potential replacements for the commission's core members.

Stepping Back from International Networking

The general reorientation of ethnology in Europe undermined or directly put an end to a number of «classical» specialisations and approaches in the field. In general, ethnologists and historians of material culture in particular were targeted by post-modernists for their naive empiricism, nationalism, lack of analytically thought-out research, inadequate consideration of the interpretative positions of researchers, literary style of writing scholarship and so forth. As a result, certain subjects and approaches, including recently established ones, such as the comparative ethnological study of material culture, fell out of fashion as constructivism and scientific post-structuralism became the new paradigm.⁵³ Ethnology primarily became a science focused on ethnicity and identity, and the study of material culture was, with rare exceptions, marginalised. The «old school» specialisation of agrarian ethnography simply lost its attractiveness and even validity for young researchers for theoretical and methodological reasons.

Therefore, it is not surprising that scholars from Jacobeit and Kramářik's generation did not gain followers among young ethnologists. The focus of their

- 52 Cf. Tyllner, Suchomelová, Thořová: *Etnologický ústav*, p. 63–70; Skalníková, Olga, Lydia Petráňová: *Etnografické studium v letech 1964–1975*. In: *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha 2003, p. 287–304. Information about international cooperation in the field of agrarian ethnography also disappeared from ÚFĚ ČSAV's annual reports. Cf. Archives of the Academy of Sciences of the Czech Republic (A AV ČR), fund Sbírka základních dokumentů pracovišť ČSAV, I. řada, Ústav pro etnografii a folkloristiku. Annual reports from 1972, 1974, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985.
- 53 Cf. Dow, James R., Hannjost Lixfeld (ed.): *German Volkskunde: A Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation (1967–1977)*. Bloomington 1986; Dow, James R., Olaf Boekhorn: *The Study of European Ethnology in Austria*. London 2004; Gerholm, Tomas: *Sweden: Central Ethnology, Peripheral Anthropology*. In: Arturo Alvarez Roldan, Han Vermeulen (ed.): *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London, New York 1995, p. 159–170; Stoklund, Bjarne: *European Ethnology between Two Turns of Centuries: The Danish Experience*. In: *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000*. Wien 2000, p. 47–59.

research shifted — with excellent results — to museum research. By the 1980s the SIEF *Commission for the History and Development of European Agriculture* was most certainly dead. But already in the 1970s the commission conducted no research and failed to produce output equal to the book on cattle harnessing, although some European publications from this period, mainly edited volumes, can be considered the legacy of its activities in the 1960s. Such works include a comparative study of grain cultivation in Central and Eastern Europe, surveys of lowland cattle breeding and pastoral life, and a monograph on land transport, the capstone of a ground-breaking research project that was written and edited by European scholars, including Czech and Slovak ones, closely linked to SIA, EE and the commission.⁵⁴

Historically oriented ethnological research did not completely die out. It continued in Czechoslovakia, Romania, Hungary, Yugoslavia and Denmark, but was mainly conducted within national ethnographic schools and largely involved the preparation of national ethnographical atlases.⁵⁵ Comparative research was exclusively devoted to museums⁵⁶ and was closely linked to the *International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements* in Copenhagen, which was active up until the early 1990s. Although this was a clear step backwards in comparison to the situation in the late 1960s, ethnologists in Czechoslovakia still conducted solid research and published quality scholarship in this period. Since 1989, as Miroslav Válka (born 1951) notes,⁵⁷ in the Czech Republic agrarian ethnography has converged with the history of everyday life and material culture, social history,

54 Ballasa, Iván (ed.): *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest 1972; Földes, László (ed.): *Viehzuht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Ethnographische Studien. Budapest 1961; id. (ed.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Ethnographische Studien. Budapest 1969; Podolák, Ján: *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava 1982; Mjartan, Ján (ed.): *Ľudová kultúra v Karpatoch*. Bratislava 1972; Fenton, Alexander, Ján Podolák, Holger Rasmussen: *Land Transport in Europe*. Copenhagen 1973.

55 Cf. Borsos, Balázs: *The Regional Structure of Hungarian Folk Culture*. Münster, New York 2017; Kłodnicki, Zygmunt: *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*. In: *Lud* 85 (2001), p. 239–275; Kłodnicki, Zygmunt: *Polski atlas etnograficzny – stan prac*. In: *Ethnologia Europae Centralis* 7 (2005), p. 100–105; Pienczak, Agnieszka: *The Polish Ethnographic Atlas: Research Achievements and Prospects*. In: *Ethnologia actualis* 15 (2015), p. 81–94; Schippers, Thomas: *La cartographie, serpent de mer de l'ethnologie européenne*. In: *Ethnologie française* 34 (2004), p. 627–637; Woitsch, Jiri: *Ethnographical Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia in the New Millennium: Using Historical Sources and GIS*. In: *Acta Ethnographica Hungarica* 57 (2012), p. 41–53. The only published result of the many years of efforts to create a European ethnological atlas was Zender, Matthias: *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*. Bd. 1: *Die Termine der Jahresfeier in Europa*. Göttingen 1980. Cf. also Schmoll, Friedemann: *Die Vermessung der Kultur: Der «Atlas der deutschen Volkskunde» und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928–1980*. Stuttgart 2009.

56 In Bohemia, in particular, it was connected with older research on harvesting and ploughing tools. Šach, František: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea* 3 (1963), p. 173–231; Šach, František: *Typy rádel v Čechách a na Moravě*. In: *Etnografický atlas I*. Praha 1978, p. 156–206; Tempír, Zdeněk: *Vývoj techniky sklízň obilovin*. Praha 1986.

57 Cf. Válka: *Tradiční*, p. 39–42.

historical anthropology, historical demography and other historical disciplines.⁵⁸ But we certainly cannot talk about a revival of the international comparative study of material culture, nor a revival of the international cooperation typical of the late 1960s.

Conclusion

The involvement of Czechoslovak, or rather Czech, scholars in the establishment, operation and publications of the SIEF *Commission for the History and Development of European Agriculture* in the late 1960s represents one of the greatest international achievements Czech ethnologists have made in the modern history of the field. The commission's programme was focused on agrarian ethnography, an ethnological sub-discipline with a long tradition, whose orientation on domestic issues was significantly affected by this very short but intense period of international networking. It is necessary to state that the events described in this paper did not happen by accident; they were the result of certain broader developments within Czech, Slovak and European ethnology and related disciplines. After World War II, the potential of older national and nationalised ethnographic schools was spent, but cross-European comparative studies seemed to offer a glint of promise for this discipline's future. Efforts to link research activities across national borders did not just occur in agrarian ethnography; we can also observe them in agricultural museum networks (AIMA), in various other ethnological sub-disciplines (especially in ethno-cartography again mostly devoted to the study of material culture), and, in the broadest sense, in many other fields in the humanities, social sciences, and even natural sciences.⁵⁹ Another contributing factor to the development of internationally comparative ethnological projects came from Western Europe, where researchers sought out partners for research that would cover a greater geographical area. This was due both to their methodological focus on comparative methods and their

58 Such approaches are predominantly applied at the history departments of «young» Czech universities and faculties established in the 1990s, e. g., in Prague, České Budějovice and Pardubice.

59 On the general process of scientific internationalisation in the second half of the twentieth century in Central Europe, cf. Kohlrausch, Martin, Katrin Steffen, Stefan Wiederkehr (ed.): *Expert Cultures in Central Eastern Europe: The Internationalization of Knowledge and the Transformation of Nation States since World War I*. Osnabrück 2010; Kohlrausch, Martin, Helmut Trischler (ed.): *Building Europe on Expertise: Innovators, Organizers, Networkers*. Basingstoke 2014; for a special emphasis on Czechoslovakia, cf. Olšáková, Doubravka: *Between Stalinism and Infrastructural Globalism: The International Geophysical Year (1957–8) in Czechoslovakia, Poland and the German Democratic Republic*. In: *Acta Poloniae Historica* 115 (2017), p. 97–122; Olšáková, Doubravka: *Im globalen Netzwerk? Die Planung der wissenschaftlich-technischen Entwicklung der Tschechoslowakei von der Sowjetisierung bis zu den ersten Integrationsversuchen in den sozialistischen Block*. In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 57 (2017), p. 25–54.

pragmatic need to seek out allies in a period of heated conceptual debate on the further direction of ethnology in Europe.⁶⁰

In the late 1960s a group of exceptional figures in Czech and Slovak ethnology worked on large comparative projects and international research teams and organisations. The Czechs and Slovaks who established themselves within ethnology during this period were mainly younger and mid-career scholars, specialists in traditional ethnological fields with long traditions in Central Europe — vernacular architecture, crafts, costumes and agriculture. They were already very familiar with ethnological theories and methodologies applied throughout Europe.⁶¹ The *Commission for the History and Development of European Agriculture* focused on two types of activities — organisational and scholarly — that were comparable to those of other networking platforms (SIA, EE, MKKKB). Kramářik was after Jacobeit undoubtedly the most important mover involved in the commission, significantly overseeing his colleague de Oliveira. Frolec, editor-in-chief of the journal *Národopisný věstník československý*, played an active role in publishing the findings of the cattle-harnessing research project, the commission's main output. Kramářik, Jančář and Podolák also contributed to this volume. These scholars presented both older and new findings made in Czech and Slovak ethnography to a European audience (e.g., research on transportation, grain cultivation, lowland cattle breeding and pastoral life). Above all, thanks to Kramářik, the findings of Czech ethnologists and museologists (especially Kunz) were reflected in the commission's conceptual materials, and their empirical findings were presented at numerous international conferences. The commission only completed one project, on cattle harnessing, and it was certainly one of the most fundamental pan-European empirical research projects of the late 1960s. It demonstrated the contribution of West-East projects to interconnecting knowledge and embodied a fundamental shift in theory and methodology (especially in the consistent application of comparative methods and the abandonment of ethnic- and national-based interpretations).

Strictly defined theory and methodology, as well as the empirical, perhaps even museological, focus of research, however, led to the commission's excessive dependence on a limited group of extremely busy scholars and, in the end, to its

60 This aspect remains little explored. However, sources preserved in the Czech Republic indicate that S. Erixon was extremely interested in having Eastern European researchers on *Ethnologia Europaea's* editorial board or that N. A. Bringeus, M. Zender, R. Wildhaber, A. Fenton and H. Rasmussen played a major role in organising international student seminars called *Seminarium Ethnologicum* in Bratislava. On the last issue, see Paríková, Magdaléna: Posloví medzinárodných študentských a vedeckých kontaktov na Katedre etnológie a folklóristiky Filozofickej fakulty Univerzity J. A. Komenského v Bratislave koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia. In: Woitsch, Macková (ed.): *Etnologie*, p. 265–277.

61 One oral history project indicates that this «elite» group of scholars followed and read (but often did not cite) journals and books published in West Germany and Austria. Contemporary French literature was mainly received through Polish translations. Somewhat weaker was knowledge of British and American literature. Several ethnologists also regularly followed Scandinavian sources. Cf. Hlaváček, Jiří, Hana Bortlová-Vondráková: *Mezi Státním Plánem a badatelskou svobodou. Československá etnografie a folklóristika ve vzpomínkách pamětníků*. Praha 2018.

demise. On a theoretical level, the commission and other similar projects from the late 1960s never surpassed the boundaries of the evolutionist, neo-evolutionist and diffusionist paradigms, although they introduced systematic innovations drawing from structuralist, structural-functionalist, and even cultural and ecological points of view. On the empirical level, agrarian ethnography remained focused on culture and history, although it also engaged in documenting and analysing the cultural, social and other changes that were occurring in the European countryside in the second half of the twentieth century (even in the works of Czech and Slovak ethnologists studying the so-called present). At the given time, however, this approach was considered theoretically and thematically deficient, especially in comparison with post-structuralist and constructivist approaches. As a result, the study of agriculture quickly disappeared from European ethnology in the 1970s and 1980s. The once-promising *Commission for the History and Development of European Agriculture* had become practically obsolete within ten years of its founding.

For Czech and Slovak ethnology, international networking between specialists in agrarian ethnography, although episodic, remains a critical, if underestimated and overlooked, historical moment. Similar levels of internationalisation were only achieved in ethno-cartography, in folklore studies, and in several disciplines in non-European ethnology, such as Ibero-American studies.⁶² Moreover, the study of material culture within the former Czechoslovakia — in the form of surveys conducted by the *Ethnological Society* — and numerous theoretical texts written by Kramářik, Kunz, Jančář, Frolec, Podolák, Vařeka and others were substantially influenced by the commission's activities, particularly in the consistent application of a comparative approach and in the clear systematisation of cultural elements. In particular, research on material culture and agriculture in «regions of cultural contact» (Šumava/Böhmerwald, Carpathians) and thematically defined research (ploughing tools, harnesses, grain harvesting and threshing, grain pit-storage, vineyards, sheep breeding and grazing) resulted in respected and well-cited publications.

Finally, returning to the goals of the article outlined in the introduction, I can — on the basis of one particular case study — state that (a) international cooperation in ethnology would not have been possible without the political transformation in Czechoslovakia that led to the easing up of censorship and ideological management of research (although cooperation with Western ethnologists was still not fully officially supported in the 1960s, it was not prohibited, which provided great space for individual activities); (b) the collapse of international projects dedicated to the study of agriculture and material culture in general was caused by reasons related to both personnel and politics⁶³ and also by the fundamental

62 Cf. Křížová, Markéta: Iberoamerikanistika a její pozice v rámci Katedry etnografie a folklóristiky FF UK v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. In: Woitsch, Macková (ed.): *Etnologie*, p. 311–321.

63 Especially in Czechoslovakia, where after the Soviet invasion the humanities and social sciences were once again subject to strict state control and contacts with the West were practically prohibited.

theoretical and methodological reorientation of European ethnology in the 1970s and 1980s; and (c) both international organisations and individual researchers from East and West were involved in internationalisation processes and had different interests tied to such activities. However, the most important driving forces behind projects that were at least partly successful — such as the SIEF *Commission for the History and Development of European Agriculture* described in this article — were personal contacts and close friendships. These informal structures were extremely typical for ethnology in the 1960s. Essentially, the few dozen top researchers in Europe knew each other well. Therefore, to further study the history of European ethnology, it will be crucial to explore these informal networks of actors in the future.⁶⁴

64 Cf. Latour, Bruno: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford 2007.

9. Promarněné příležitosti? Etnografie dělnictva a výzkum období tzv. studené války

WOITSCH, J. *Kam zmizela etnografie dělnictva?* In: HLAVÁČKA, M., ŘEPA, M., eds. *X. sjezd českých historiků. Ostrava 14.–16. 9. 2011. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2013, s. 111–128. ISBN 978-80-7464-350-7.*

WOITSCH, J. *Etnologie studené války v České republice: témata, přístupy, metody. Národopisný věstník. 2016, 75(2), 5–30. ISSN 1211-8117.*

Ve studii *Kam zmizela etnografie dělnictva?* předkládám analýzu vzniku, vývoje, zániku a mezinárodních souvislostí fungování jedné z nejvýznamnějších a do určité míry i nejkontroverznějších badatelských specializací české, resp. československé etnologie druhé poloviny 20. století, tzv. etnografie dělnictva. Etnografie dělnictva prošla v tomto období u nás vývojem, jehož dynamika byla určována především četnými politickými zlomy a ideologickými tlaky, zatímco obdobné specializace zejména v západní Evropě se vyvíjely podstatně svobodněji. V textu se etnografií dělnictva pokouším zároveň do určité míry rehabilitovat a připomenout existenci obrovského korpusu etnografických a historických dat, který z výzkumů v období státního socialismu vzešel, a který byl po roce 1989 z velké části zapomenut. Rozvoj svobodného bádání po roce 1989 totiž pro etnografií dělnictva znamenal faktický zánik, neboť specializace byla tak silně identifikována se státněsocialistickým režimem a osobou Antonína Robka, že v rámci etnologie došlo k jejímu rychlému a paušálnímu odmítnutí.⁷¹ Na druhou stranu docházím ve studii k jednoznačnému závěru, že na rozdíl od etnokartografie a studia agrární materiální kultury byl internacionalizační potenciál etnografie dělnictva minimální, resp. zůstal z větší části zcela nevyužit.⁷²

V první části textu *Kam zmizela etnografie dělnictva?*, stejně jako v jiných studiích v tomto souboru (zejména *Mezi ruchadlem a Českou chalupou*) ukazují, že v období formování českého národopisu jako vědecké disciplíny na sklonku 19. století lze pozorovat výraznou selektivitu ve volbě předmětu bádání. Přes značnou míru industrializace a urbanizace českých zemí a situaci, v níž tovární dělnictvo již bylo nepřehlédnutelnou sociální a politickou silou se svébytnými sociokulturními rysy, rodící se etnografie obracela svůj zrak primárně k venkovu

⁷¹ S publikovanými etnologickými studiemi z období státního socialismu, případně i s původními etnografickými daty mnohem častěji – až výhradně – pracují alespoň někteří historici jako M. Jemelka, J. Štofáník, S. Holubec a další.

⁷² Nehodují se tak např. se závěry B. Soukupové. Srov. SOUKUPOVÁ, B. *Etnografie dělnictva: Mezi prorežimní rétorikou a badatelským výkonem.* In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A. eds. *Etnologie v zúženém prostoru.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 244–256.

a (etnicky a esteticky selektivně) definované lidové kultuře. Nebylo to ničím výjimečné, podobné tendence bylo možné sledovat v kontextu formování novodobých evropských národů a politických zápasů o sebeurčení nejen v rámci vznikajících národních etnografií v rámci Rakouska-Uherska ale i jinde v Evropě. Ve studii upozorňují, že tento muzeologicko-sběratelský přístup orientovaný na rekonstrukci minulosti a záchranu mizejících projevů venkovské lidové kultury (oděvů, zvyků, stavitelství či narativity) fakticky vyloučil dělnictvo z etnografického zájmu. Dělník, často přistěhovalec z idealizovaného a romantizovaného venkova, který ztratil svůj původní způsob života, byl vnímán jako kulturně indiferentní a pro etnologii nedůležitý, nebo dokonce jako představitel úpadku tradičních národních hodnot vázaných na „nezkažený“ venkov. Významně se to projevilo např. v konečné podobě Národopisné výstavy československé v roce 1895, ze které byla prezentace dělnictva zcela vyloučena.

Přestože se již v této době ozývaly kritické hlasy volající po svého druhu sociologizaci oboru a zahrnutí „moderních“ sociálních vrstev do výzkumu, hlavní zíbrtovsko-niederlovský proud disciplíny zůstal až do poloviny 20. století tematicky i teoreticko-metodologicky konzervativní, snad s výjimkou některých folkloristů. I v éře první československé republiky, kdy se sociologie i progresivnější směry v historických vědách začaly intenzivněji zabývat i „sociálními otázkami“ dělnictva, urbánní společností atd. etnologie nadále preferovala výzkum v autentických venkovských regionech, a to nezřídka – např. v případě Slovenska či Podkarpatské Rusi – až paternalistickými způsoby evokujícími antropologická bádání v mimoevropských koloniích.⁷³

Zásadní, byť vynucený obrat v tematické i teoreticko-metodologické orientaci naší etnologie nastal v tomto směru po roce 1948. Nástup státně-socialistického přinesl silný tlak na marxizaci humanitních a společenských věd a etnologie se tak v padesátých letech ocitla v paradoxní situaci: Na jedné straně, jak už jsem naznačoval výše v tomto textu, jí hrozila marginalizace jakožto „buržoazní pavědě“ zahleděné do minulosti selských (tedy tzv. kulackých) vrstev na venkově, na straně druhé se jí otevřela možnost stát se klíčovou disciplínou pro studium minulosti i současnosti tzv. dělnické třídy. Ve studii *Kam zmizela etnografie dělnictva?* nicméně ukazují, a zde je pro pochopení vývoje v tehdejší Československu zcela klíčové právě přihlédnutí k mezinárodním kontextům vývoje oboru, že

⁷³ HERZA, F. Colonial Czechoslovakia? Overseas and Internal Colonization in the Interwar Czechoslovak Republic. *Interventions*. 2024, 26(2), 338–361; DUCHÁČEK, M. Českoslovenští slavisté v osidlech geopolitiky. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu a dilemata mezinárodní spolupráce na výzkumu karpatské kultury mezi válkami. *Soudobé dějiny*. 2022, 29(2), 471–511.

tematický obrat k dělnictvu nebyl nutně motivován jen ideologicky. Pro řadu badatelů mladších generací šlo o autentickou šanci na modernizaci disciplíny a její vymanění z romantizujícího a estetizujícího zahledění do předindustriální lidové kultury.⁷⁴ Systematický, oficiálně podporovaný a na svou dobu evropsky velkorysý výzkum tzv. průmyslových oblastí – zejména uhelných revírů, jehož výsledkem byly obrovské soubory empirických dat (ne vždy dovedené do podoby komplexních monografií, což byl případ výzkumů na Ostravsku) tedy měl pro obor značný „modernizační“ potenciál. K jeho využití v naší etnologii – na rozdíl od mnoha zemí západní Evropy – však nedošlo.

Ve studii *Kam zmizela etnografie dělnictva?* odhaluji, že ačkoliv se etnografie dělnictva formálně zaštiťovala marxistickou terminologií a pracovala s třídním pojetím společnosti a jejího historického vývoje, ve výzkumné praxi jen aplikovala tradiční etnografické a folkloristické postupy na nový terén. Dělník byl studován podobně, jako byl dříve studován rolník. Etnologové detailně sbírali a popisovali stravu, bydlení, odívání a folklor (např. dělnické písně),⁷⁵ čímž se *de facto* jen snažili dokázat, že i dělnictvo má svou svébytnou „lidovou“ kulturu. K hlubšímu přerámování výzkumů v rovině teoretické, např. směrem ke studiu sociálních struktur, z mnoha důvodů nedošlo a etnografie dělnictva padesátých a první poloviny šedesátých let 20. století v mnoha ohledech ustrnula na úrovni „muzejního“ shromažďování jednotlivin. Na druhou stranu, což je ve studii taktéž tematizováno, extrémní rozsah výzkumů vedl k nashromáždění obrovského množství empirických dat o dělnické každodennosti. Minimálně v rovině, řekněme, evidenční, specifická česká škola etnografie dělnictva dokázala i v podmínkách ideologické nesvobody produkovat mezinárodně srovnatelné výsledky, zejména v oblasti materiální kultury a studia rodiny.

Empirická rozkročenost, avšak zároveň teoretická nedostatečnost československé etnografie dělnictva obzvláště vynikne ve srovnání jinými soudobými etnologickými, či etnologii blízkými výzkumnými projekty a konkrétními výzkumy, nezřídka taktéž silně ovlivněnými teoretickým marxismem, a to zejména ve Velké Británii. Zde se prvním a svou důslednou antropologičností velmi originálním projektem stala iniciativa *Mass Observation* (MO) vzniklá v roce 1937.⁷⁶ Její zakladatelé – antropolog Tom Harrisson, básník Charles

⁷⁴ SKALNÍKOVÁ, O. K otázce národopisného výzkumu života dělnické třídy. *Český lid*. 1952, 39(2), 147–151.

⁷⁵ K výzkumu hudebního folkloru dělnictva nejnověji a velmi zajímavě KRATOCHVÍL, M. *Vy havíři umouněný, co vy z toho máte... Výzkum hornických písní na Kladensku v letech 1953–1959 v kontextu dobové vědy a politiky*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2022. Doposud nepřekonaným výstupem tohoto směru studia je KARBUSICKÝ, V. *Naše dělnická píseň*. Praha: Orbis, 1953.

⁷⁶ HALL, D. *Worktown: the astonishing story of the birth of Mass-Observation*. London: Weidenfeld and Nicolson, 2015.

Madge a filmař Humphrey Jennings – si vytkli za cíl antropologicky studovat samotnou Británii, a to v kontrastu se silnými koloniálními a výhradně na výzkum mimoevropského terénu zacílenými tradicemi britského antropologického výzkumu. MO se namísto studia „divochů“ v koloniích rozhodla aplikovat etnografické metody na „jinakost“ britské dělnické třídy, konkrétně v průmyslovém městě Bolton, a to i za využití postupů dnes označovaných jako *citizen science*.

MO využívala síť několika stovek dobrovolných pozorovatelů, kteří zaznamenávali detaily každodenního života: rozhovory v hospodách, chování na fotbalových stadionech, reakce na politické události, ale i zdánlivé banality jako způsob držení cigarety nebo obsah krbových říms. Monografie jako *The Pub and the People*⁷⁷ pak přinášely detailní popisy i rozbory dělnické každodennosti, které ani v pozdějších velkých československých monografiích padesátých a šedesátých let 20. století neměly obdoby. Studovaná témata navíc byla – na rozdíl od československého etnografování tradičních národopisných témat – někdy až subversivní a dotýkala se kontroverzních otázek dělnické každodennosti, např. hojně rozšířeného alkoholismu. Ze studie *Kam zmizela etnografie dělnictva?* vyplývá, že podobně širokého záběru, dosáhla naše etnografie dělnictva až v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století, kdy se např. studie dělnických interiérů a bydlení Josefa Vařeky nebo Karla Fojtíka intuitivně blížily studiím vzešlým z MO, většinou však i tak zůstávaly výrazně popisnější a až programově ateoretické.⁷⁸

Zatímco aktivity MO předcházely rozvoji etnografie dělnictva u nás po roce 1948, britský směr tzv. *community studies*, byl jejich časovou i tematickou obdobou. Významné studie a monografie jako *Coal Is Our Life* Normana Dennise, Fernanda Henriquese a Clifforda Slaughtera⁷⁹ pak můžeme do jisté míry chápat jako paralely našeho Kladenska či Rosicko-Oslavanska.⁸⁰ Ze srovnání české a britské produkce k dělnické každodennosti však stále vyplývají podstatné rozdíly tematické i konceptuální. Kniha *Coal Is Our Life* byla silně ovlivněna funkcionalismem a opět zachycovala i negativní aspekty dělnického života: patriarchální rozdělení genderových rolí, domácí násilí či hazard. Kladensko a Rosicko-

⁷⁷ MASS-OBSERVATION. *The Pub and the People: A Worktown Study*. London: Victor Gollancz, 1943.

⁷⁸ FOJTÍK, K. Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně. Brno v minulosti a dnes. 1963, 5, s. 45–68; VAŘEKA, J. Vývoj dělnického interiéru a způsobu bydlení horníků v oblasti Mostu a Duchcova. Český lid, 1971, 58(1), 1–15.

⁷⁹ DENNIS, N., HENRIQUES, F., SLAUGHTER, C. *Coal Is Our Life: An Analysis of a Yorkshire Mining Community*. London: Eyre and Spottiswoode, 1956.

⁸⁰ SKALNÍKOVÁ, O. a kol. Kladensko. Život a kultura lidu průmyslové oblasti. Praha, 1959; FOJTÍK, K., SIROVÁTKA, O. Rosicko-Oslavansko: Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru. Praha: Academia, 1961. Obdobně na Slovensku MJARTAN, J. red. *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956.

Oslavansko spíše popisovalo a konstruovalo sice materiálně nuznou, ale kulturně a sociálně progresivní a až folklorně barvitou dělnickou každodennost.

Zásadní teoretický posun ve studiu dělnictva, který v české etnografii chyběl a neprojevil se v ní ani po její revitalizaci v době normalizace (viz níže), však ještě britské *community studies* neznamenal a přinesl jej až historik Edward P. Thompson se svou knihou *The Making of the English Working Class* z roku 1963.⁸¹ Thompson jako představitel britské „nové levice“ odmítl zplošťující ekonomický determinismus a definoval třídu nikoliv jako statickou strukturu, ale jako dynamický vztah a proces. Dělnická třída podle něj nevznikla jen jako důsledek tovární výroby a esencionalizovaných majetkových nerovností a vykořisťování, ale „utvořila se“ skrze vlastní aktivitu, kulturu, rituály a politické zápasy. Tento přístup položil základy pozdějších kulturních studií dělnictva, v rámci nichž byla dělnická třída zkoumána jako komplexní systém významů, sdílených norem a hodnot. A tak zatímco česká etnografie dělnictva v sedmdesátých letech 20. století stále ještě popisovala dělnický folklor či formy bydlení jako *de facto* evolucionisticky chápaný přežitek, v lepším případě alespoň již (na úrovni sběru etnografických terénních dat) evidovala sociálně patologické rysy dělnické každodennosti, britští badatelé v téže době již zkoumali punk nebo fotbalové chuligánství jako formy symbolického odporu dělnické mládeže proti dominantní kultuře.

Období sedmdesátých a osmdesátých let 20. století dle mého názoru představuje výzkumně i zakotvením v rámci institucionalizovaných struktur a státní vědní politiky nejkontroverznější éru studia dělníků a horníků v tehdejší Československu. Jak jsem již naznačil, v době tzv. normalizace se revitalizovaná etnografie dělnictva stala pro celý obor svého druhu záštitou před pokusy o úplnou likvidaci disciplíny. Zejména ÚEF ČSAV pod vedením Antonína Robka potom realizoval v nově vzniklém Oddělení etnografie dělnictva celou řadu originálních výzkumů, které se i pro jednotlivé konkrétní zapojené badatele staly *de facto* ochranou před hrozícími politickými čistkami. Do výzkumů totiž byli zapojeni i etnologové a folkloristé, kteří se dělnictvu do této doby dělnictvu nevěnovali vůbec či zcela okrajově (např. odborníci na lidovou architekturu jako Josef Vařeka, folkloristé jako Dagmar Klímová a Jaroslav Markl, specialisté na stravu či venkovskou materiální kulturu jako Vladimír Scheufler a Jarmila Šťastná atd.). Paradoxně to metodologii studia dělníků a horníků obohatilo o nové cenné pohledy, jakkoliv (stejně jako v padesátých letech 20. století) teoreticky stále etnograficky konzervativní a vycházející z osvědčených postupů výzkumu venkovské lidové kultury.

⁸¹ THOMPSON, E. P. *The making of the English working class*. London: Victor Gollancz Ltd., 1963.

Unikátním rysem této poslední etapy vývoje etnografie dělnictva ve státněsocialistickém Československu byla publikační a ediční praxe. Vedle oficiálních, cenzurou a autocenzurou okleštěných monografií, z nichž ovšem *Stará dělnická Praha*⁸² dosáhla mezinárodně srovnatelné excelence alespoň v rovině detailní deskripce, vycházela řada interních tisků (např. v ediční řadě *Zpravodaj Koordinované sítě vědeckých informací*), které byly určeny striktně pro vnitřní potřebu ústavu. V těchto materiálech se objevovala i data a dílčí analýzy týkající se sociální patologie, alkoholismu, prostituce či konfliktů uvnitř dělnických komunit. Teoretické zaostávání oboru však bylo nesporné a naše etnologie, vázaná dogmatickým robkovským marxismem,⁸³ chápala dělnickou třídu až jako ontologickou danost, jako „objekt“, který má určité objektivní znaky (vztah k výrobním prostředkům) a směřuje k určitému dějinnému cíli. Výzkum se pak i nadále soustředil na popis vnějších znaků této třídy (bydlení, strava, folklor, nově i patologické jevy), a to výhradně retrospektivním (diachronním způsobem), současné dělnictvo a hornictvo zůstávalo mimo výzkumný zájem etnologů.

Západní, zejména britská a švédská tradice, se nicméně již v této době dávno posunula k chápání třídy jako specifické kulturní identity a performativního aktu, jehož poznání je nutné pro pochopení současné společnosti a jejich problémů a potřeb. Tento relativistický a konstruktivistický pohled v české etnologii chyběl, což mj. téměř znemožňovalo vnímání proměn dělnictva a společenské a kulturní dynamiky v pozdním socialismu, kdy se hranice mezi společenskými vrstvami začaly stále více stírat a tovární dělníci přejímali „buržoazní“ vzorce chování. Naše bádání sedmdesátých a osmdesátých let 20. století se namísto sledování těchto fenoménů stále soustředilo především na rekonstrukci minulosti dělnické třídy, *de facto* stále v duchu etnografických rekonstrukcí tradiční lidové kultury.

Ve stejné době, což zároveň ukazují ve studii *Od folklivsforskning k evropské etnologii*, která je taktéž součástí tohoto korpusu, se švédská post-erixonovská etnologie, reprezentovaná zejména badateli tzv. lundské školy (Orvar Löfgren, Jonas Frykman, Billy Ehn), od klasického etnologického popisu každodennosti posunula k analýze proměn sociokulturních formací, jakkoliv někdy také historicky orientované, ale zároveň směřující k pochopení žité současnosti. V paradigmatické práci lundské školy *Den kultiverade människan* z roku 1979 (anglicky jako *Culture Builders*)⁸⁴ Löfgren s Frykmanem analyzovali se silnou oporou v americké symbolické antropologii (zejm. Mary Douglas) formování švédské střední třídy na přelomu 19. a 20. století

⁸² ROBEK, A. a kol. *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*. Praha: Academia, 1981.

⁸³ HLAVÁČEK, J. Napoleon české etnografie: životopisná skica Antonína Robka. *Národopisný věstník*, 2017, 76(1), 25–47.

⁸⁴ FRYKMAN, J., LÖFGREN, O. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber-Läromedel, 1979.

a ukázali, že hodnoty, které dnes považujeme za univerzální a přirozené (čistota, dochvilnost, láska k přírodě, oddělení soukromí a práce), jsou ve skutečnosti dobovým produktem kultury městské buržoazie, která se vymezovala jak vůči aristokracii, tak vůči „špinavému“ a „neukázněnému“ dělnictvu a rolnictvu. Billy Ehn a Orvar Löfgren v následujících desetiletích rozvinuli i výzkum současné švédské a globální společnosti (samozřejmě již nikoliv jen dělnictva) a aplikovali v rámci něho dosti svébytný koncept „etnografie nicnedělání“ – výzkum rutin, čekání, nudy a denního snění – rezultující v další paradigmatickou monografii švédské etnologie *The Secret World of Doing Nothing* z roku 2010.⁸⁵

Všechny tyto moderní přístupy západní etnologie, a samozřejmě mnohé další, byly v ostrém kontrastu s českou tradicí popisné etnografie dělnictva. Nadneseně řečeno, zatímco čeští etnologové v osmdesátých letech 20. století stále katalogizovali dělnické písně a popisovali zanikající nouzové kolonie, švédští badatelé analyzovali mentální procesy a kulturní konstrukce času a prostoru. Švédská etnologie navíc dokázala plynule přejít od studia „tradičního“ švédského přístavního dělníka ke studiu imigrantů a multikulturní reality v továrnách globalizovaného světa. I proto lze na teoretické rovině a kvůli nikdy nevzniknuvší reálné mezinárodní výzkumné spolupráci považovat naši etnografii dělnictva za promarněnou šanci.

Konstatuji tedy závěrem, že jednou z největších slabin etnografie dělnictva v českých zemích byla její minimální internacionalizace, což spolu s nešťastným dobovým ideologickým onálepkováním této specializace přispělo po roce 1989 k její rychlé marginalizaci. Ve studii *Kam zmizela etnografie dělnictva?* jsem ukázal, že výzkumy dělníků a horníků sice u nás probíhaly ve stejné době jako v tzv. západních zemích ale bez potřebných společných metodologických a teoretických debat a vzájemného ovlivňování. Na rozdíl od jiných etnologických specializací (výzkum materiality, etnokartografie) nevznikl v rámci etnografie dělnictva žádný skutečný výzkumný network a jak ukázal můj dosavadní výzkum, nedocházelo ani k významným neformálním kontaktům. Etnografii dělnictva tak můžeme vnímat jako extrémní příklad tematické progresivnosti naší etnologie, která však nebyla – zejména kvůli nízké míře internacionalizace bádání – schopna přinést poznatky skutečně průkopnického charakteru.

Na rozdíl od studie *Kam zmizela etnografie dělnictva?* věnované dějinám výzkumu dělnictva v naší etnologii převážně v období státního socialismu je studie *Etnologie studené války v České republice* reflexí současného stavu etnologického a oborově příbuzného výzkumu

⁸⁵ LÖFGREN, O., EHN, B. *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley: University of California Press, 2010.

v posledních zhruba třiceti letech. Tedy nikoliv v období studené války ale o tomto období, a to včetně rozboru aktuálních internacionalizačních tendencí, jakkoliv i v některých výzkumných specializacích můžeme v naší etnologii a sociokulturní antropologii hledat delší kontinuity (např. při uplatňování etnografických a folkloristických metod na výzkum vojenské každodennosti) i recentní badatelské úspěchy.⁸⁶

Obecně je možno konstatovat, a v textu *Etnologie studené války v České republice* to konkrétněji dokládám, že studium období studené války bylo po dlouhá desetiletí doménou politologie, výzkumu mezinárodních vztahů či politických dějin, které se soustředily především na diplomatické vztahy mezi velmocemi, tzv. proxy války (Vietnam, Afghánistán), ve větším měřítku pak např. na problémy dekolonizace atd. Teprve v posledních třech desetiletích došlo k výraznému disciplinárnímu posunu, který přesunul analytickou pozornost k sociálním a kulturním rozměrům studenoválečné každodennosti, a to zejména na poli archeologie modernity, evropské etnologie a sociokulturní antropologie a v neposlední řadě i v rámci výzkumu dědictví (heritage studies). Předkládaná studie proto reaguje na absenci systematického etnologického bádání v českém prostředí a konfrontuje domácí situaci dlouho odtrženou od mezinárodních výzkumných sítí s dynamickým rozvojem této výzkumné specializace v zahraničí s důrazem na výzkumy materiálního i nehmotného dědictví studené války, která i ve střední Evropě – zejména v některých regionech – zásadně přeformátovala žitou každodennost, krajinu a odráží se v nejružnějších paměťových reprezentacích dobových událostí.

Hlavní tezí, kterou v návaznosti na zahraniční výzkumy ve studii *Etnologie studené války v České republice* předkládám, je tvrzení, že ačkoli studená válka na území bývalého Československa nikdy neeskalovala do přímého ozbrojeného střetu, její společenský dopad byl natolik hluboký, že vyžaduje specifické etnologické zkoumání běžně aplikované ve výzkumu „horkých“ válečných konfliktů a jejich dlouhodobých důsledků. Konstatuji zároveň, že česká etnologie po roce 1989 toto téma cca 20 let v podstatě ignorovala (jakkoliv je teoreticky i metodicky pro podobná témata skvěle disponována), čímž vyklidila pole historikům, archeologům a často i laickým nadšencům či aktivistickým spolkům. Tento domácí nezájem kontrastuje s bohatým, interdisciplinárním výzkumným prostředím v jiných evropských zemích, kde se studená válka spolu s reálnými konflikty současnými stala klíčovým tématem a laboratoří pro etnologické interpretace pozdní modernity, recentní materiální kultury, paměti i současné narativy a folkloru.

⁸⁶ HALUZÍK, R. Proč jdou chlapi do války: Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů. Praha: Dokořán, 2018.

Z hlediska etnologické empirie i možných inspiračních a internacionalizačních vazeb ve výzkumu identifikují značný potenciál chápání studenovélečné každodennosti jako života ve „válečném zázemí“. Ačkoli reálné střety probíhaly pouze ve zmíněných zástupných konfliktech, československá společnost sdílela určité rysy válečné společnosti: militarizaci ekonomiky, permanentní přípravy na válku, všudypřítomnou propagandu budující obraz nepřítele a atmosféru strachu, nedostatek zboží a informací, a v neposlední řadě i reálné oběti na životech při tzv. vojenské ostraze hranic.⁸⁷ V tomto pojetí nebyla válka vedena nutně na bojišti, ale v symbolické a diskurzivní rovině. Etnologický výzkum by se tedy měl zaměřit v souladu se zahraničními trendy právě na to, jak byla tato „myšlená“ válka prožívána v realitě všedního dne. V poněkud provokativní ale záměrně vyhrocené tezi potom konstatuji, doslova, že zejména výzkum života v československém pohraničí a oblastí ve stínu tzv. železné opony po roce 1989 ovládl „uplakaný diskurz“, který se soustředil výhradně na (nijak nezpochybnitelnou) represi a utrpení, čímž paradoxně zastínil komplexitu každodenního života pohraničníků a obyvatel pohraničí.⁸⁸ Etnologie má přitom díky svým metodám (terénní výzkum, práce s pamětníky, zúčastněné pozorování, senzitivita pro materialitu) jedinečnou možnost tuto šedou zónu žité každodennosti zmapovat, jak už koneckonců opakovaně ukázala např. při studiu československé lidové armády.⁸⁹

Jak je uvedeno výše a v textu *Etnologie studené války v České republice* podrobněji doloženo, studená válka byla charakteristická všeobecnou brannou povinností a militarizací civilního života. Studium tzv. silových složek, resp. v antropologickém smyslu totálních institucí (armáda, pohraniční stráž) proto identifikuji jako klíčovou oblast pro etnologický

⁸⁷ JÍLEK, T., JÍLKOVÁ, A. a kol. Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu v letech 1948–1989. Praha: Baset, 2006.

⁸⁸ Výsledkem téměř bezvýhradné aplikace „uplakaného diskurzu“ při novodobém historickém a etnologickém výzkumu našeho pohraničí je pak krajně redukcionistická a apriorní konceptualizace pohraniční krajiny (což se odráží i v užívání expresivní terminologie) jako vylištěné, zdevastované, postrádající paměť, zapomenuté, zjizvené atd. Srov. ve vyhrocené podobě např. MIKŠÍČEK, P. a kol. Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland. Domažlice: Antikomplex, 2006. V případě obyvatelstva (jak nečetného původního, tak tzv. novoosídlenců) vede obdobné uvažování až k nevědomému budování kulturně-rasistických hierarchií. Přitom i pohled naší geografie je mnohem vyváženější, viz KUČERA, Z., KUČEROVÁ, S. Historical geography of persistence, destruction and creation: The case of rural landscape transformations in Czechia's resettled borderland. Historická geografie. 2012, 38, 165–184 o existenci sofistikovaných antropologických teorií procesů zanikání jako specifické hodnoty ani nemluvě. Srov. DESILVEY, C. Curated Decay: Heritage Beyond Saving. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017. O paradigmatickou změnu „uplakaného diskurzu“ se pokouší publikace NEŠPOROVÁ, O., WOITSCH, J. ed. Dědictví v Sudetech. Brno: Nakladatelství CDK, 2025

⁸⁹ HLAVÁČEK, J. Mezi pakárnou a službou vlasti: základní vojenská služba (1968–2004) v aktérské reflexi. Praha: Academia, 2021; ALTMAN, K. „Kult čísla“ jako determinanta sociálního statusu i každodennosti příslušníků základní vojenské služby v období tzv. normalizace. Národopisný věstník. 2020, 79(2), 44–70. ALTMAN, Karel. „A tak posílám ti pozdrav z vojny...“ (K problematice osobní korespondence jako zdroje etnologického poznání každodenního života příslušníků základní vojenské služby v období tzv. normalizace). Folia ethnographica. 2019, 53(1), 57–64; VOTRUBA, A. Kultura vojáků základní služby. In: JANEČEK, P. (ed.). Folklor atomového věku. Praha: Národní muzeum, 2011, s. 39–64.

výzkum v České republice, a to včetně některých specifických subtemat, ve kterých může etnologie navázat na mimořádně bohaté oborové tradice, promyšlené dokumentační a interpretační metody i možnosti zahraniční spolupráce. Příkladem za vše může být tzv. nápisový folklor, vojenské graffiti a obecně formální i neformální způsoby vizuální reprezentace silových složek. Na základě vlastních empirických výzkumů poukazují na bohatou sféru nápisů v opuštěných objektech Pohraniční stráže, které jsou autorsky připsatelné nejnižším vrstvám vojáků základní služby, přičemž i tento fenomén má četné paralely v zahraničním výzkumu. Studie sovětských graffiti v Reichstagu nebo na vojenské základně Kummersdorf v Německu⁹⁰ totiž ukazují, že vojenské nápisy nejsou jen prostým vandalismem, ale jde o specifické ego-dokumenty. Nápisy obsahují jména, data, názvy rodných měst, obscenity, zkratkovité reflexe vojenského života, vztahují se (typicky u pohraničníků) ale i k jejich služebním psům atd. Jednotlivé nápisy i celé nápisové galerie nabízejí konkrétní a folkloristicky dobře uchopitelný vhled do vojenské každodennosti.

Další z etnologicky významných témat, které ve studii *Etnologie studené války v České republice* akcentují, je materialita studené války u nás – konkrétně tzv. železná opona a rozsáhlá související vojenská infrastruktura, často dodnes dochovaná v rozsáhlých reliktech. Ve studii postulují, že symbolika a materialita železné opony by se mohla stát po vzoru zahraničních výzkumů či v přímé mezinárodní spolupráci důležitým výzkumným tématem, a to včetně druhého života tohoto specifického dědictví, které aktuálně podléhá procesům komodifikace, turistifikace a specifické heritizace. V souladu se zahraničními trendy je tedy i v etnologii nutný posun od pouhé dokumentace ke komplexním analýzám toho, jak jsou tyto pohraniční prostory reimaginovány a využívány. Jak totiž i na našem materiálu ukázala Anna McWilliams,⁹¹ tzv. železná opona a její současné relikty jsou zónou proplétání materiality, symboliky, konkrétních událostí a každodennosti lidských i více-než-lidských aktérů.⁹² Její etnologický terénní výzkum na česko-rakouské a italsko-slovenské hranici odhalil, a je potřeba na něj dále navázat, že železná opona nebyla (a v případě reliktní není) jednolitou bariérou, ale heterogenní asambláží plotů, strážních věží, bunkrů a zároveň „zemí nikoho“, která determinovala pohyb lidí i zvířat. McWilliams argumentuje, že materialita hranice vykazuje agenci i po svém fyzickém zániku –

⁹⁰ MERRILL, S. – SCHMIDT, L. Exploring hidden narratives: Conscript graffiti at the former military base of Kummersdorf. *Journal of Social Archaeology*. 2013, 13(1), 101–121.

⁹¹ McWILLIAMS, A. *An Archaeology of the Iron Curtain: Material and Metaphor*. Stockholm: Södertörns högskola, 2013.

⁹² Nejen Anna McWilliams ale i řada dalších soudobých výzkumů reliktní válečných událostí je silně ovlivněna antropologickým posthumanismem, reprezentovaným hlavně dílem Anny Lowenhaupt Tsing. Koncept proplétání (entanglement) lidských a nelidských světů vč. materiality je jedním z jejich ústředních myšlenek. Více viz TSING, A., L. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press, 2015.

ovlivňuje současné identity, využívání krajiny a turistický ruch, ale třeba i chování zvířat v prostředí specifické (člověkem utvořené) „divočiny“.

Jak ukazují, právě sledování environmentálních konsekvencí vzniku a zejména zániku a dědictví železné opony a specifická propagace těchto konsekvencí (existující i v ČR) v rámci iniciativy „Evropský zelený pás“ (*European Green Belt*), která se snaží přerámovat negativní dědictví železné opony pozitivním narativem „ekologického biokoridoru napříč Evropou“, může být pro internacionalizaci našeho etnologického výzkumu jak pozitivem, tak určitým nebezpečím. Je nutno vnímat, že prostý důraz na biodiverzitu a „panenskou přírodu“ může vést k vytěsnění paměti na násilí, vysídlení a další traumata, které jsou s tímto prostorem neoddelitelně spjata. „Uplakaný diskurz“ tak může být, jak upozorňuje např. Peter Coates,⁹³ nahrazen vědeckým „greenwashingem“, který je v době antropocénu přinejmenším problematický. Transformace pohraničních oblastí a reliktní železné opony tudíž musí být v rámci etnologie konceptualizována vyváženě, a to včetně sledování nejrozličnějších diskurzivních praxí, které mohou nevědomky i cíleně manipulativně vyzdvihovat nebo naopak popírat disonantní dědictví (viz dále) ostrahy státní hranice, pokusů o její „narušení“ i specifické přírodní dědictví vytvářející vrstevnatou krajinu, kterou různí aktéři – od bývalých pohraničníků, přes ekoturisty až po divoká zvířata – čtou a využívají odlišně.

Pro etnologii zde může být a již i je významným inspiračním zdrojem tzv. archeologie konfliktů či archeologie modernity, a to včetně výzkumu souvisejících procesů heritizace a muzealizace pozůstatků konfliktů 20. století. Důležitá je přitom zejména britská a německá archeologie konfliktů, jejíž rozvoj v těchto zemích následně uspil i kritické debaty o možnostech formální památkové ochrany některých objektů, vč. konzervace, prezentace a náležité kritické interpretace pozůstatků železné opony ve veřejném prostoru či obecně muzealizace reliktní studené války.⁹⁴ Naproti tomu v České republice je osud těchto objektů často odlišný, když jsou konkrétní lokality i celé krajinné struktury často vnímány jako toxické pozůstatky totalitárního režimu, nikoliv jako specifické (a samozřejmě přiznaně kontroverzní) dědictví hodné ochrany, což vede k jejich cílené likvidaci, v lepším případě jen chátrání či vandalizaci. Apeluji proto v této souvislosti i na jině běžné využití archeologických metod

⁹³ COATES, P. Borderland, No-Man's Land, Nature's Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth. *Environment and History*. 2014, 20, 499–516.

⁹⁴ V poslední době se jedná o široce diskutovaná témata. Viz ALBERTI, S., J., NEHRING, H. The Cold War in European museums – filling the 'empty battlefield'. *International Journal of Heritage Studies*. 2022, 28(2), 180–199; BRAVAGLIERI, S., SCHOFIELD, J. Heritage of the Cold War: management and interpretation at landscape scale. *Landscape Research*. 2023, 48(7), 896–913; KIARSZYS, G. The destroyer of worlds hidden in the forest: Cold War nuclear warhead sites in Poland. *Antiquity*. 2019, 93(372), 1612–1630; SCHOFIELD, J., COCROFT, W. D., DOBRONOVSKAYA, M. *Archaeology of The Teufelsberg: Exploring Western Electronic Intelligence Gathering in Cold War Berlin*. London: Routledge, 2020.

a spolupráci etnologů s archeology i v českém prostředí, ideálně za využití konceptu tzv. disonantního dědictví.

Koncept disonantního dědictví (*dissonant heritage*), který rozpracovali John E. Tunbridge a Gregory J. Ashworth,⁹⁵ je podle mého názoru pro badatelské uchopení odkazu studené války ve střední a východní Evropě klíčový. Dědictví se, nahlíženo tímto přístupem, stává disonantním, pokud existuje nesoulad mezi minulostí a současnými hodnotami, často v důsledku narativů o vině, obětech, okupaci, kolaboraci a dalších traumatech. V postsocialistických zemích je tato disonance nejzřetelnější právě ve vztahu k materiálním pozůstatkům přímé sovětské přítomnosti (v ČR typicky vojenské výcvikové prostory obsazené sovětskou okupační armádou po roce 1968) či vyloženě opresivní vojenské a policejní infrastruktury státněsocialistického režimu (železná opona, věznice, pracovní lágry). Křehké hranice mezi nepřipustnou adorací utlačovatelského režimu a vědecky nepřijatelnou marginalizací paměti těch, kteří se na jeho chodu podíleli – i nedobrovolně – se pak může projevat právě v symbolickém „souboji“ o materiální dědictví.

Zatímco v západní Evropě se debaty o dědictví období studené války často točí kolem abstraktních a v zásadě neutrálních kategorií technické či estetické hodnoty takového dědictví, v Evropě východní, Českou republiku nevyjímaje, můžeme sledovat emocionálně vypjaté „boje o pomníky“⁹⁶ i méně vypjaté ale velmi úspěšné snahy o absolutní vymazání každodenní reality pobytu sovětských vojsk u nás nebo života vojáků Pohraniční stráže. Jeden a týž konkrétní objekt, přitom v sobě může ukrývat celou škálu vrstev paměti. V textu *Etnologie studené války v České republice* proto vyzývám, opět na základě zahraničních analogií, ke studiu kolektivní i individuální paměti příslušníků silových složek. Jedině takový etnologický výzkum může odpovědět na velmi konkrétní a společensky závažné otázky a odhalit mechanismy, jakými se tvoří a udržují skupinové identity v opozici k oficiální paměťové politice státu.

Studii *Etnologie studené války v České republice* celkově charakterizují jako na jedné straně shrnutí a analýzu dosavadních výzkumných aktivit a jejich mezinárodního zakotvení, na straně druhé, jako výzvu k teoreticky i empiricky sofistikovanějšímu etnologickému výzkumu. Domnívám se, že česká etnologie má v této oblasti dluh, ale zároveň obrovský potenciál k interdisciplinárnímu mezinárodně zakotvenému výzkumu. Na rozdíl od státněsocialistické etnografie dělnictva zde tak etnologický výzkum v České republice sice zaostal, ale nejedná se

⁹⁵ TUNBRIDGE, J., E., ASHWORTH, G., J. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley, 1996; MACDONALD, S. *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London: Routledge, 2009.

⁹⁶ GIBAS, P., PAUKNEROVÁ, K. The Fall of Marshall Konev: Silencing Beyond Post-Socialist Monument Removal(s). *Ethnologia Polona*. 2021, 42(1), 13–31.

o definitivně promarněnou příležitost. Specifická zkušenost válečného zázemí, hustá síť materiálních pozůstatků a dosud žijící pamětníci vytvářejí ideální podmínky pro výzkum, který by mohl propojil archeologická a další materiální data s výzkumnými zjištěními etnologie. Takové poznatky je pak vhodné uchopit ve větší teoretické komplexitě, etnologové musí pracovat s aktuálními přístupy posthumanistické antropologie, soudobé archeologie konfliktů, vnímat krajinu jako komplexní paměťovou strukturu atd. Integrace výzkumných kapacit, a ještě hlubší internacionalizace je přitom nezbytná a zdá se, že v tomto směru se již nyní blýská na lepší časy.⁹⁷

⁹⁷ Mám na mysli velký interdisciplinární (archeologicko-etnologicko-historický) projekt *Zdivočelá země. Archeologický a transdisciplinární výzkum resilienčních strategií ve 20. století*. Srov. <https://www.arup.cas.cz/veda-vyzkum/zdivocela-zeme/>. Přistoupeno 17. 12. 2025.

KAM ZMIZELA ETNOGRAFIE DĚLNICTVA?

Jiří Woitsch

What has become of labour Ethnography?

Labour ethnography constituted one of the most remarkable fields of ethnographic and folkloristic research done both at the Academy of Sciences and at universities in the latter half of the 19th century. In spite of some undeniable ideological manipulation the ethnographic study, particularly of factory workers and miners, achieved many results of internationally comparable level. Much research aimed at some topics and methods that were more or less ignored by historians. Many results, including important team works, remained unpublished or have been "hidden" until now in some internal anthologies and/or monographs that are hardly accessible. Since 1989, an absolute abandonment of labour research by ethnographers has been seen, which is contradictory to the actual interest in these disciplines in Western Europe. The author describes the main thematic and methodological trajectories of the ethnographic research on workers and miners within the professional ethnographic debate and mentions little known or unpublished outputs that can serve as productive starting points of current research. His considerations also include the current prospects of labour ethnography in the Czech Republic and of potential cooperation between the ethnographic institutions, where abundant documents related to this topic are available, and the historical community.

Keywords: labour ethnography; Czech ethnology; working-class research

Etnografii dělnictva je možno hodnotit jako klíčovou badatelskou specializaci českého či československého národopisu v určité době.* Studium hornické a dělnické kultury, prováděné částečně deskriptivně, částečně metodami, které jsme dnes zvyklí „moderně“ označovat jako antropologické či orálně-historické, přineslo řadu pozoruhodných, mezinárodně srovnatelných badatelských výsledků. V posledním dvacetiletí jsme však konfrontováni s nezájmem, až systematickou negací výsledků naší etnografie ve druhé polovině 20. století, což se snad nejvýrazněji týká právě výzkumu dělnické třídy, na první pohled ideologicky údajně nejzmanipulovanějšího.

Podrobnější rozbor publikovaných textů i archivních fondů ovšem ukazuje, že na řadu výzkumů by bylo možné, ba vhodné navázat, že řada nepublikovaných

* Text vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378076.

rukopisů by i dnes stála za zveřejnění, že zkrátka a jednoduše zmizení etnografie dělnictva ze stránek odborných etnografických periodik, výzkumných záměrů i vysokoškolské výuky bylo nepříliš šťastným, i když snad pochopitelným výsledkem revolučního vědeckého kvasu počátku devadesátých let 20. století. Skromným cílem předkládaného příspěvku tedy je zasadit tento mezi etnografy zavržený, mezi hospodářskými a sociálními historiky – doufejme – jen polozapomenutý směr výzkumu do dějin české etnografie, upozornit na jeho hlavní přínosy a částečně jej rehabilitovat. Záměrně se přitom soustředím na „čistě“ etnografické studium a jsem si při tom dobře vědom, že ve stejné době probíhaly tematicky i metodologicky často velmi blízké výzkumy historické či sociologické. Na komparaci všech těchto přístupů však, domnívám se, zde není dostatek prostoru.¹

Národopis, etnografie a etnologie v Čechách a Československu ve 20. století

Studium kultury a do značné míry i dějin neelitních vrstev obyvatelstva (tehdy hlavně vesnice) v raném novověku a novověku se u nás v době počínající specializace a institucionalizace vědeckého bádání v osmdesátých a devadesátých letech 19. století stalo doménou nového oboru – národopisu. Kořeny etnografického bádání jsou samozřejmě starší, nicméně nám zde postačí soustředit se na dějiny disciplíny právě od této doby, kdy se ukázalo, že historiky soustředěné na „velké“, hlavně politické dějiny život prostých lidí příliš nezajímá a uměnovědci příliš lpí na projevech elitního umění. Ve stejném čase se lidová venkovská kultura ocitla po dlouhém vývoji v mezní situaci, namnoze mající podobu jejího zániku či transformace ve specifickou kulturu dělnickou nebo hornickou. Národopis tedy měl být z hlediska objektivně existující společenské objednávky převážně historickou disciplínou, která by studovala hmotnou, duchovní a sociální kulturu obyvatel venkova v dlouhém časovém úseku od středověku do (tehdejší) současnosti. Takovému zaměření pak odpovídaly i teorie a metody – převážně deduktivní, až intuitivní způsob uvažování, evolucionistická a difuzionistická představa o vývoji kultury, deskriptivní, až muzeologicko-sběratelský přístup k materiálu, důraz na studium archaických jevů.²

Zároveň, a tento moment zůstává stále diskutovaným „bolavým místem“ disciplíny, se národopis stal – byť nikoliv pro všechny badatele, což jednoznačně

platilo i v dalších letech a desetiletích – hlavně ve sféře politických interpretací výsledků bádání disciplínou skutečně národní, či spíše nacionální.³ V době zjitřeného nacionalismu sklonku 19. století, v zemi, která nebyla multietnická (což by utupovalo či alespoň výrazně štěpilo nacionální propagandu), ani koloniální (což by vedlo, jako například ve Velké Británii, Francii či USA, k soustředění etnologického a antropologického studia nikoliv na domácí obyvatelstvo, ale na „divochy“), ale naopak se vyznačovala soupeřením dvou národnostních stran – české a německé, byly národopisné výzkumy ideálně využitelné v nacionálním zápase.⁴

Národopis jako vědecká disciplína se nicméně rychle etabloval a zejména v souvislosti s Národopisnou výstavou československou v roce 1895 získal bohaté institucionální zázemí. Na podzim roku 1891 tak byl založen Čenkem Zíbrtem a Luborem Niederlem dodnes vycházející klíčový oborový časopis *Český lid*, mezi léty 1891–1895 se zformovala Národopisná společnost jako profesní organizace, ve které jsou opět dodnes sdružení jak profesionální badatelé, tak řada laických zájemců o lidovou kulturu.⁵ Ze sbírek vystavených na Národopisné výstavě bylo v roce 1896 zřízeno samostatné Národopisné muzeum, které (jako součást Národního muzea) funguje dodnes. Konečně ustavením českého a moravského pracovního výboru pro lidovou píseň pod vedením Otakara Hostinského a Leoše Janáčka, které byly součástí rozsáhlé akce směřované ke sběru a studiu folkloru v habsburské monarchii (*Das Volkslied in Österreich*), se v roce 1905 institucionalizovalo i bádání folkloristické.⁶

Všechny tyto nesporné úspěchy, badatelské, publikační i organizační, posílily představu o správnosti nastoupené cesty převážně na minulost orientovaného studia lidové kultury. Kritické hlasy některých folkloristů (Václav Tille, Jan Jaku-

³ Počáteční fázi formování národopisu jako vědecké disciplíny a její společenský kontext přehledně shrnuje Stanislav BROUČEK, *České národopisné hnutí na konci 19. století*, Praha 1979.

⁴ Nacionální aspekty formující se etnografie, jejichž existence je objektivní skutečností, se nicméně někdy stávají odrazovým můstkem k iracionálním a ideologickým kritikám oboru jako takového i v celém jeho dalším vývoji. Typickým příkladem je text, který uveřejnili David Scheffel a Josef Kandert v roce 1994 v časopise *Anthropological Quarterly*. Jeho český překlad vyšel jako David SCHEFFEL – Josef KANDERT, *Politika a kultura v české etnografii*, in: Markéta HOLUBOVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ – Jiří WOITSCH (edd.), *Česká etnologie 2000*, s. 213–229. Viz též diskuzi k tomuto článku, do které přispěli Petr Skalník, Olga Skalníková, Ludvík Baran, Josef Vářka, Alena Plessingerová, Jiří Langer, Helena Bočková, Lydia Petráňová a Jiří Woitsch, in: Tamtéž, s. 231–270.

⁵ K vývoji socio-kulturní antropologie srov. přehledně Ivo T. BUDIL, *Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly pro Franze Boase*, Praha 2007; Václav SOUKUP, *Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleontologie, sociální a kulturní antropologie*, Praha 2004.

⁶ Dějiny Českého lidu přehledně popisuje Jiří WOITSCH, *Sto ročníků Českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů*, *Český lid* 100, 2013, s. 63–98 a Týž, *Český lid a příbuzné vědecké časopisy v 19–21. století*, *Český lid* 100, 2013, s. 121–126.

¹ Zkrácená verze studie byla publikována jako Jiří WOITSCH, *Kam zmizela etnografie dělnictva? / Wohin verschwand die Ethnographie der Arbeiterschaft?* *Český časopis historický* 3–4, 2012, s. 692–727.

² Základními, i když dosti zastaralými přehledy, jsou Jiří HORÁK, *Národopis československý. Přehledný nástin*, in: *Československá vlastivěda II. Člověk*, Praha 1933, s. 305–472 a Antonín ROBEK, *Nástin dějin české a slovenské etnografie*, Praha 1964. Velmi kritickou reflexi vývoje národopisu v českých zemích podává též Josef KANDERT, *Poznámky k dějinám národopisu/etnografie v českých zemích: soupeření „etnografie“ s „etnologií“*, in: Markéta HOLUBOVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ – Jiří WOITSCH (edd.), *Česká etnologie 2000*, Praha 2002, s. 157–178.

bec) či samotného Lubora Niederleho volající po větším důrazu na sociologicky (a tedy na současnost) a komparativně zaměřené výzkumy zůstávaly povětšinou oslšeny.

Na tomto místě nemá smyslu detailně popisovat metodologické, institucionální či personální peripetie, kterými národopis jako vědecká disciplína prošel během celého dalšího století, případný zájemce najde dosti informací – byť někdy ostře protichůdných – v příslušné literatuře. Dodejme však alespoň několik základních či spíše praktických postřehů. Předně nás nesmí překvapit změny v názvu oboru, způsobované jak pokroky ve výzkumu, tak, a to možná častěji, politickými či symbolickými důvody. V období první Československé republiky se tak vedle dominantního pojmu národopis objevovaly termíny lidopis a lidověda. V letech 1948–1989 jednoznačně převládlo dvojslovné označení etnografie a folkloristika, od devadesátých let 20. století se obor dominantně nazývá etnologie. Po celou dobu se však paralelně, byť významově ne zcela přesně, užívalo i termínu národopis.

Přes symbolický až magický význam názvů je však podstatné se zaměřit i na předmět a výsledky studia. Ty byly a stále jsou do značné míry ovlivněny specifickou středoevropskou intelektuální tradicí, která je výrazně nekomplementární situaci například v anglofonních zemích. Tam se – i díky specifickému koloniálnímu diskurzu v počátcích zájmu o neelitní kultury – etnologie jako studium života neprivilegovaných vrstev vlastní země nikdy nerozvinula. Domácí terén zůstal, ke škodě věci, mimo pozornost celých generací vědců či se mu věnovaly poměrně marginální obory označované za „Native“ či „Heritage Studies“, pěstované v rámci dějin umění, architektury, archeologie či geografie, v případě dělnické kultury pak samozřejmě (a intenzivně) zejména hospodářské a sociální dějiny, snad s výjimkou Skandinávie, kde se „etnografie dělnictva“ též stala důležitou částí etnografického, případně sociálně-antropologického bádání.

Vývoj bádání v českých zemích se ovšem ubíral jinými cestami. O významu tradice a pozitivně přijímaných (a někdy v národním zápase i bohužel zneužívaných) výsledcích výzkumu lidové kultury rozvinutého na sklonku 19. století již byla řeč. Na historicky orientované národopisné studium, byť rozhodně nikoliv – alespoň v rámci teoretických postulátů – čistě národnostně české či slovanské problematiky, výrazně navázali badatelé působící v období první Československé republiky. Tehdy vznikla řada národopisných regionálních monografií i metodických příruček pro studium lidové kultury a v neposlední řadě se prohloubila institucionalizace oboru jeho plnoprávným uvedením na univerzity.⁷

⁷ Viz Drahomíra STRÁNSKÁ, *Příručka lidopisného pracovníka*, Praha 1936; František ROUBÍK, *Příručka vlastivědné práce*, Praha 1947. Národopisné pracoviště vzniklo na počátku dvacátých let 20. století zásluhou Karla Chotka na Komenského univerzitě v Bratislavě,

Dalším vývojovým obdobím, co do možného hodnocení asi nejkontroverznějším a ani v empirické rovině dosud dostatečně nezmapovaným, a přitom pro naše téma nejdůležitějším, jsou léta 1945/1948–1989.⁸ Během nich došlo k určité petrifikaci předchozí tematické a metodologické orientace českého či československého národopisu.⁹ Na všech úrovních, včetně od roku 1954 fungujícího samostatného ústavu Československé akademie věd, se tak pokračovalo především v převážně historicky orientovaném studiu hmotné a duchovní kultury českých zemí a například výzkumy na poli studia tradiční architektury či zemědělství byly prováděny na vysoké úrovni v širší evropské komparativní perspektivě. To ovšem neznamená, že by obor fungoval bez problémů.¹⁰

Z nich je předně nutné jmenovat ideologicko-politické vlivy, které měly v lepším případě sice jen podobu rétorických figur, někdy však výrazně negativně zasáhly do podoby české a československé etnografie. Jednalo se zejména o zkreslování, omezování či znemožňování některých orientací národopisného studia (například výzkumu lidové zbožnosti) a personálně vedené útoky vůči nepohodlným badatelům, charakteristické zejména pro aktivity takzvaného marxistického kroužku na počátku padesátých let. V současné době je však jako nejkontroverznější vnímán nezáměr o teoretický vývoj příbuzných, zejména kulturně a sociálně antropologických oborů v zahraničí. Zároveň – a poněkud paradoxně – to byla právě jednoznačná politická objednávka, či snaha vymezit se proti takzvané buržoazní etnografii, která od padesátých let vedla k profilaci výrazných, průkop-

k osamostatnění národopisu na pražské a brněnské univerzitě došlo až ve třicátých, resp. čtyřicátých letech 20. století, na německé části Karlovy univerzity byly etnografické přednášky až do jejího zániku součástí historických a filologických oborů.

⁸ Vedle již citované literatury k dějinám oboru je nutné upozornit zvláště na texty přinášející zajímavá věcná data či stavící národopis do širších středo- a východoevropských kontextů. Srov. Lydia PETRÁŇOVÁ, *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*, in: Věda v Československu v letech 1953–1963, Praha 2000, s. 305–322; František BAHENSKÝ, *Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963*, in: Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999), Praha 2000, s. 553–664; Olga SKALNÍKOVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ, *Etnografické studium v letech 1964–1975*, in: Věda v Československu v období normalizace (1970–1975), Praha 2003, s. 287–304; František BAHENSKÝ – Jiří WOITSCH, *Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969*, in: Věda v Československu v období normalizace (1970–1975), s. 555–569; Chris HANN – Mihály SÁRKÁNY – Petr SKALNÍK (edd.), *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe*, Münster 2005 (zejm. statě P. Skalníka a O. Skalníkové).

⁹ Na tomto místě je ovšem nutné upozornit, že podoba národopisu v Čechách a na Slovensku, zejména co do teoretické reflexe oboru či recipování podnětů ze zahraničí, byla odlišná a slovenskou etnografií lze hodnotit jako v určitém směru progresivnější.

¹⁰ K vývoji ústavu v dalších desetiletích a jeho badatelské orientaci viz Lubomír TYLLNER – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Etnologický ústav*, s. 45–104.

nických a mimořádně produktivních výzkumných orientací: montánní etnografie a etnografie dělnictva.

Poslední vývojové období oboru po roce 1989 je charakterizováno zejména institucionálním nástupem socio-kulturní antropologie angloamerického střihu,¹¹ pokračováním ve výzkumu či znovuoetviráním tradičních národopisných témat (lidová architektura, zbožnost) i bouřlivými diskuzemi nad vývojem národopisu/etnografie a folkloristiky v uplynulých desetiletích.¹² Některé, až hysterické kritiky předchozího období totiž zcela pomíjejí už tolikrát zmíněnou specifickou badatelskou tradici střední Evropy, a tedy i to, že národopis je konstituován jako disciplína převážně historická a v rámci vybraných škol dosti synchronně a na terénním výzkumu založená sociální a kulturní antropologie je ve své ryzí podobě částečně nekomplementární evropskému terénu a stav oboru např. v Německu (kde se pro hojně pěstované diachronně orientované studium užívá pojmu „evropská etnologie“)¹³ či ještě výrazněji ve Skandinávii ukazuje, že omezený zájem o antropologickou teorii nemusí vždy souviset s vládnoucí ideologií.¹⁴

¹¹ Pokusem o rozhraničení národopisu a socio-kulturní antropologie, který měl rozpoutat širší diskusi o této problematice, byl příspěvek Zdenka Nešpora a Marka Jakoubka z roku 2004. Jak však oba autoři přiznali v textu, který celou dosti chabou (co do počtu příspěvků otiskovaných v mezidobí na stránkách Českého lidu) výměnu názorů uzavřel, zájem národopisců i antropologů o řešení těchto otázek je bohužel minimální a obě strany se vyznačují malou snahou o vzájemné porozumění. Viz Zdeněk NEŠPOR – Marek JAKOUBEK, *Co je a co není kulturní/sociální antropologie?* Námět k diskusi, Český lid 91, 2004, s. 53–79; TITÍŽ, *Co je a co není kulturní/sociální antropologie po dvou letech. Závěr diskuse*, Český lid 93, 2006, s. 71–85. K úzké spolupráci národopisu a antropologie se přihlásil např. Chris Hann, přední britský specialista na antropologii postsocialismu. Viz Chris HANN, *Rozmanitě časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*, Sociologický časopis 43, 2007, s. 15–30; TÝŽ, *Odpověď: nikoli nevýrazný hybrid, ale partnerství, které má říz*, Sociologický časopis 43, 2007, s. 209–220.

¹² Z množství textů, které někdy vedle věcných informací obsahují i řadu dle mého názoru silně problematických soudů, je jako nejzásadnější třeba jmenovat: Juraj PODOBA, *Antropologizácia etnológie, t. j. post-národopisu v stredovýchodnej Európe: medzi orientáciou na zmenu, rezignáciou a rezignáciou*, in: Ivo T. BUDIL – Tereza ZÍKOVÁ (edd.), *Antropologické sympozium V, Plzeň 2007*, s. 128–137; David SCHEFFEL, *Slovak ethnology in the post-socialist era*, Ethnologies 21, 1999, s. 55–65; Petr SKALNÍK, *Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989. Zpráva pozorujícího účastníka*, Sociologický časopis 38, 2002, s. 101–115; TÝŽ (ed.), *A Post-Communist Millennium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*, Praha 2002. Srov. též velmi symptomatické monotematické číslo Sociologického časopisu 43, 2007, č. 1.

¹³ Srovnej, jak je studium domácího terénu prezentováno v příslušných německých úvodech do disciplíny. Viz Wolfgang KASCHUBA, *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München 2003; Rolf W. BREDNICH, *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder Europäischen Ethnologie*, Berlin 1994. Obě knihy obsahují i důležité pasáže k dějinám oboru ve střední Evropě.

¹⁴ Interpretativní koncept evropské etnologie se do našeho odborného prostředí pokusil nejnověji uvést Petr LOZOVIUK, *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, Pardubice 2005.

Snahu o totální negaci badatelských výsledků etnografie a folkloristiky posledního půlstoletí, přes veškerou jeho, ať objektivní, či s nejrůznějšími úmysly do datečně konstruovanou, ideologičnost, služebnictví vládnoucí moci, intelektuální sterilitu, parochiálnost, teoretickou nedostatečnost vedoucí k neopozitivistické popisnosti, je tak dle mého názoru třeba odmítnout. Z takové negace totiž vyplývá i neuvážené zavrhování kvalitních badatelských výstupů, přerušování slibně rozběhnutých výzkumů, ztráta elementárního povědomí o nejrůznějších informačních zdrojích, vedoucí k absurdní snaze „vybádat již vybadané“. A jestliže pohlédneme na badatelské výsledky zejména české etnografie a folkloristiky druhé poloviny 20. století, výše řečené se ničeho nebude týkat tak palčivě jako právě etnografie dělnictva; tato badatelská specializace po roce 1989 z etnologického bádání prostě a jednoduše zmizela.

Etnografie dělnictva jako badatelská specializace a její výsledky

Výše zmíněný dominantní zájem formujícího se národopisu na sklonku 19. a počátku 20. století o venkov a „selskou“ kulturu samozřejmě zapříčinil, že odborných etnografických prací o dělnictvu a obecně nezemědělském obyvatelstvu je z této doby minimum.¹⁵ Pohlédneme-li například na stránky ústředního národopisného periodika, Českého lidu, nalezneme tam k této problematice v podstatě jen články Ferdinanda Velce.¹⁶ Specializovaná výstavka o dělnictvu pak dokonce nebyla ani realizována – navzdory jasně deklarovaným záměrům – na Národopisné výstavě československé v roce 1895, z níž se stala oslava právě a jen kultury venkovské. Tento fakt – tedy nezáměr o jiné neelitní skupiny společnosti než obyvatelstvo vesnice – byl dokonce předmětem dobové kritiky formující se etnografie, například ze strany Jana Jakubce, který obor přímo vyzýval ke studiu dělnické a hornické každodennosti nebo sociálních hnutí.

Podobný nezáměr o kulturu dělníků či opět obecně o kulturu nevenkovskou můžeme v československém národopise – českém i německém, byť v rámci „Volkskunde“ se nejednalo o tak výraznou ignoraci – pozorovat i ve dvacátých a třicátých letech 20. století, kdy se předmětem etnografického bádání stal hlavně zajímavý vesnický terén Slovenska a Podkarpatské Rusi.¹⁷ Zájem o městské obyvatelstvo zůstal vyhrazen progresivně se rozvíjející sociologii a samozřejmě historii.

¹⁵ Jak jsem již upozornil v úvodu, pomíjím zde práce historiků, vlastivědných badatelů, stranicových publicistů i čistě amatérská (byť dnes heuristicky cenná) pojednání, např. o dělnických a řemeslnických slavnostech, kterých ve druhé polovině 19. století vznikla celá řada. Stejně tak stojí stranou mé pozornosti i jakási dělnická autoetnografie – srov. např. Ernst BERNER, *Die Steinkohlengräber des Ostrau Karwiener Bergrevier*, Ostrau 1898.

¹⁶ Ferdinand VELC, *Uhlí nalezené na Slánsku změnilo tvářnost lidového života*, Český lid 28, 1928, s. 370–373.

¹⁷ Přehledně Petr LOZOVIUK, *Interethnik im Wissenschaftsprozess – Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.

K zásadnímu obratu a konstituování celé nové badatelské specializace tak došlo až po roce 1948 ruku v ruce – a odtud jistě pramení i částečně oprávněná nedůvěra k celé etnografii dělnictva v době polistopadové – s nástupem mladé generace rétoricky i některými činy militantních marxistů do čela etnografického výzkumu. Od počátku padesátých let tak můžeme jednoznačně hovořit o postupném profilování zprvu zejména montánní etnografie (etnografie horníků) a později i etnografie dělnictva jako takového. Vývoj příslušného bádání však rozhodně neprobíhal bez určitých paradoxů. Jak totiž upozornil již v sedmdesátých letech 20. století Antonín Robek, mladí, marxismem se zaštiťující badatelé, kteří chtěli studovat dělnickou třídu, se ocitli mezi dvěma mlýnskými kameny.¹⁸ Na jedné straně se opakovaně odvolávali na sovětskou vědu; její import do Československa však reguloval a filtroval hlavní koryfej oboru Otakar Nahodil, jehož chápání etnografie jako historické vědy zaměřené na studium takzvaných přežitků, zejména náboženských, bylo výzkumům horníků a dělníků na hony vzdáleno. Na straně druhé se nastupující generace chtěla vyrovnat s tradicemi buržoazní etnografie zaměřené, jak bylo naznačeno, na tradiční kulturu venkova a ukázat, že etnografické studium města, respektive dělníků a horníků, je možné a potřebné.

Co bylo výsledkem těchto diskuzí a názorových střetů odehrávajících se zejména na celostátních národopisných konferencích v lednu 1949, dubnu 1952 a říjnu 1953? Předně, etnografie se měla nadále pěstovat na centralizovaném pracovišti (Kabinetu pro národopis, založeném v říjnu 1952 a po sloučení tohoto pracoviště s Kabinetem pro lidovou píseň od 1. 1. 1954 v Ústavu pro etnografii a folkloristiku) nově ustanovené ČSAV, a to právě s důrazem na otázky „života lidu“ v průmyslových oblastech. Vnitřní struktura ústavu však zůstala přes „papírové“ proklamace poměrně nepřehledná a výzkum dělnictva se uskutečňoval v podstatě v *ad hoc* tvořených týmech. Proměnila se zároveň i publikační základna – nově založeným (po sovětském vzoru) ústředním časopisem byla do roku 1962 Československá etnografie a k popularizaci se dočasně obrátil Český lid.¹⁹

V rovině konkrétní badatelské praxe máme co do činění s jakousi podivnou formou sice formulačně marxistického, avšak metodologicko-metodicky veskrze na starší deskriptivní tradice navazujícího národopisu, přeneseného jen

¹⁸ Antonín ROBEK, *K otázkám etnografického studia města a vesnice kapitalistické a socialistické společnosti*, Zprávy koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku (dále jen ZKS VI) 1976, Praha 1976, s. 4.

¹⁹ Obecné kontexty vývoje tohoto období, včetně směřování akademických a univerzitních pracovišť k etnografii dělnictva kriticky hodnotí Lydia PETRÁŇOVÁ, *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*, in: *Věda v Československu v letech 1953–1963*, Praha 2000, s. 305–322; František BAHENSKÝ, *Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963*, in: *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999), Praha 2000, s. 553–664; viz též Lubomír TYLLNER – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Etnologický ústav*, s. 39–44.

z vesnice do prostředí odlišné sociální skupiny, vycházejícího ovšem z rozsáhlých a poctivě prováděných terénních výzkumů.²⁰ Tón takto zaměřeného studia udávalo samozřejmě ústřední akademické pracoviště koordinující zejména rozsáhlé výzkumy – tedy pražský Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV a jeho pobočka v Brně a dále Katedra etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde byla až do počátku devadesátých let 20. století systematicky a promyšleně zadávána řada diplomových a rigorózních prací zaměřených právě na hornickou a dělnickou kulturu.²¹ A dodejme, že z důvodů společenských, politických i čistě personálních nedošlo na Slovensku k vykrystalizování silného směru etnografie dělnictva v této chvíli ani později a z naší rámcové analýzy tedy můžeme problematiku slovenskou vypustit, i když samozřejmě s vědomím jistého ochuzení výkladu.²²

První ze záplavy prací o dělnictvu v duchu nastíněného přenosu starších, formálně zavrhaných, avšak reálně uplatňovaných metod a témat výzkumu tak rozebírají – historicko-komparativně, případně s důrazem na sledování socio-kulturních změn při přechodu od tradiční společnosti k moderní – naprosto stejné problémy jako předválečný národopis: dělnickou píseň, poezii, stravu a bydlení.²³ A rovněž výběr konkrétních skupin dělníků v uvedeném kontextu nepřekvapuje – byli to ti „nejtradičnější“, tedy horníci a hutníci. Výstupy z takto traktovaných výzkumů a sběrů byly jednak dílčí časopisecké studie, jednak

²⁰ Tedy přesně ve stylu snahy militantních marxistů ukázat, že i dělnictvo má svou tradiční kulturu. Ta však byla definována a studována povýtce „buržoazně“.

²¹ Ke kvalifikačním pracím obhájeným na FF UK v Praze viz bibliografickou příručku Miloš TOMANDL, *Tradiční lidová kultura v pracích „Pražské etnografické školy“*, Praha 2005.

²² Nelze ovšem nezmínit alespoň velkým českým monografiím více než komplementární dílo Ján MJARTAN (ed.), *Banická dedina Žakarovce*, Bratislava 1956, na kterém se opět podílela mj. řada špičkových slovenských etnografů nastupující marxistické generace (Božena Filová, Ján Podolák, Jarmila Pátková, Michal Markuš, Soňa Kovačevičová, Emília Čajanková, Mária Kosová, Soňa Burlasová, Jozef Markov).

²³ Přítomná studie samozřejmě nemůže sloužit ani jako rámcový bibliografický přehled etnografických prací o dělnictvu, příslušné údaje je nutno hledat zejména v příslušných oborových a dalších bibliografiích. Z těch nejdůležitějších jmenujme především: Hanka MÜLLEROVÁ, *Bibliografie k etnografii a folkloristice dělnictva*, ZKS VI 1976, Praha 1976, s. 1–16; TÁŽ, *Česká národopisná bibliografie za léta 1953–62*. I. a II. díl, Praha 1976; TÁŽ, *Česká národopisná bibliografie za léta 1963–70*, Praha 1978; Jiří NOVOTNÝ – Milena SECKÁ – Kateřina SEDLICKÁ – Jiří WOITSCH, *Český lid: Etnologický časopis 1946–2000*. Bibliografie, Praha 2009; Jiřina VESELSKÁ, *Bibliografie Národopisného věstníku a dalších periodik Národopisné společnosti*, Praha 2008. Data vydání jednotlivých prací – na což je třeba obzvláště upozornit – z řady důvodů ne vždy korespondují s dobou, kdy byly realizovány příslušné výzkumy a mohou se i výrazně (až o několik let) lišit od doby odevzdání rukopisů k tisku. Množství prací vydaných např. v šedesátých letech je tak jen výsledkem přibližně o deset let dříve realizovaných výzkumů. Dále viz *Lidová poesie hornická*, Praha 1950; Vladimír KARBUSICKÝ, *Naše dělnická píseň*, Praha 1953.

monumentální kolektivní monografie, charakteristické zejména pro montánně etnografické výzkumy zaměřené na tradiční hornické oblasti. V Čechách tak byl pod vedením Olgy Skalníkové průkopnický zmapován a v „zakladatelském“, byť marxistickou schematizací některých problémů patrně nejpoznamenanejším díle, prezentován kladenský revír.²⁴ Na Moravě podobnou úlohu sehrál výzkum Karla Fojtíka a Oldřicha Sirovátky rezultující v monografii o Rosicku-Oslavansku.²⁵ S ohledem na výše diskutované paralely s předválečnou etnografií není ani zde na škodu upozornit, že jak výběrem témat, strukturou a třeba i grafickým provedením, připomínají zmíněné monografie nápadně práce o tradičních etnografických regionech (Plzeňsko, Moravské Slovensko, Chodsko) publikované v první polovině 20. století.

Ve stejné době se rozběhly intenzivní etnografické výzkumy i na Ostravsku, prezentované četnými texty na stránkách etnografických časopisů (Český lid, Československá etnografie, Radostná země), bohužel nikdy nezakončené (v rukopise nicméně existující) shrnující monografií. Stejně tak zůstaly neuzavřené výzkumy industrializace Vsetínska, Rožnovska a Valašskomeziříčska či Slezským studijním ústavem ČSAV v Opavě prováděné výzkumy Těšínska.²⁶ Zejména pro brněnskou etnografii a urbánní antropologii osmdesátých a devadesátých let 20. století však znamenala určité východisko řada i nepublikovaných teoreticko-metodologických prací zobecňujících výsledky zmíněných šetření; posléze je však vystřídalý jiné paradigmatické směry.²⁷ Jen o málo později se zejména montánní etnografické výzkumy přesunuly i na Radnicko, Příbramsko, Svatoňovicko, Mostecko a celý severočeský hnědouhelný revír.²⁸

Zároveň, tedy již na sklonku padesátých a počátkem šedesátých let 20. století, lze – ovšem stále na stejné metodické a tematické úrovni – pozorovat i zájem o takřkajíc nehornickou problematiku – etnografové se začali obracet ke sklářským a textilním dělníkům, k takzvanému zemědělskému dělnictvu a v neposlední řadě se v rámci hledání nových a neotřelých témat zajímali o život ve větších městech

²⁴ Olga SKALNÍKOVÁ a kol., *Kladensko. Život a kultura lidu průmyslové oblasti*, Praha 1959. Autorský kolektiv dále tvořili Jaromír Jech, Josef Spilka, Vladimír Karbusický, Bohumír Nušl a Irena Janáčková.

²⁵ Karel FOJTÍK – Oldřich SIROVÁTKA, *Rosicko-Oslavansko: život a kultura lidu v kamenuhelném revíru*, Praha 1961.

²⁶ K jejímu projektu viz Olga SKALNÍKOVÁ, *Ostravsko – monografie průmyslové oblasti*, Slovenský národopis 16, 1968, s. 613–617.

²⁷ Srov. např. publikace *Národopisné studie o Brně*, Brno 1990 či Oldřich SIROVÁTKA, *Město pod Špilberkem: o lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*, Brno 1993.

²⁸ K oblastem, kde výzkumy probíhaly, přehledně Karel FOJTÍK – Olga SKALNÍKOVÁ, *Výzkum průmyslových oblastí v československé etnografii*, Český lid 52, 1965, s. 131–143 či Antonín ROBEK, *K problematice etnografického studia českého dělnictva*, Praha 1966.

jako Praha, Brno nebo Gottwaldov/Zlín.²⁹ Specifickou kapitolou byly konečně i takzvané záchranné výzkumy v oblastech ohrožených těžbou nerostů či velkými stavbami (například přehrad), v jejichž rámci se někteří osvícení badatelé (Josef Vařeka, Vanda Tůmová) pokusili o zachycení nejen mizející tradiční venkovské kultury, jak jim bylo předsáno, ale například i každodennosti tisíců dělníků, kteří „stavby socialismu“ budovali. Výsledky těchto výzkumů však nikdy – krom krátkých sumativních referátů – nebyly publikovány.

K určitému útlumu etnografie dělnictva došlo v českých zemích ve druhé polovině šedesátých let a jako v době předchozí i následně stály v pozadí důvody nevědecké, konkrétně manipulace s oborem ze strany politicko-ideologické. Etnografie této doby se sice v atmosféře jistého společenského uvolnění začala rozhlížet i na západ od železné opony, zároveň však vytanula potřeba výzkumu mimoevropského, zejména afrického prostoru v zájmu vývozu ideologie do dekolonizovaných území. Patrně na přímou objednávku Moskvy se tak i naši etnologové – z nichž někteří se později stali slavnými „západními“ antropology, jako například Ladislav Holý, začali zabývat cizokrajnou etnografií a ke studiu Afriky se třeba na čas přiklonila i přední představitelka dělnické etnografie Olga Skalníková.³⁰ Lze přitom konstatovat, že obrat k exotičnu a částečně antropologickým metodám se při zachování souběžně pěstovaného výzkumného programu tradiční etnografie stanovovaného státními výzkumnými plány (dějiny lidové kultury, tzv. záchranné výzkumy) odehrál z největší části právě na úkor etnografie dělnictva. Ve vrcholné syntéze lidové kultury z této doby v rámci ediční řady Československé vlastivědy se nicméně kultuře dělnictva přece jen dostalo relativně velkého prostoru.³¹

Posledním a po stránce teoreticko-metodologické i publikační nejpozoruhodnějším a zároveň nejkontroverznějším obdobím vývoje etnografie dělnictva na našem území byla sedmdesátá a osmdesátá léta 20. století.³² Tato oborová specializace totiž byla de facto záchranou celého oboru – zejména institucionální

²⁹ Vanda TŮMOVÁ, *Pražské nouzové kolonie*, Praha 1971; Karel FOJTÍK, *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*, Brno v minulosti a dnes 5, 1963, s. 45–68; TÝŽ, *Tři typy dělnických obydlí v Brně*, Brno v minulosti a dnes 1, 1959, s. 23–40; Jarmila ŠTASTNÁ, *Příspěvek k rodinnému životu tkalců a továrních dělníků na Náchodsku*, Český lid 56, 1969, s. 216–224.

³⁰ Olga SKALNÍKOVÁ, *Etnografické poznámky z Guineje*, Československá etnografie 10, 1962, s. 281–298 a další práce autorky z této doby.

³¹ *Československá vlastivěda*. Díl 3, Lidová kultura, Praha 1968.

³² K obecnějším kontextům vývoje oboru a publikační činnosti v této době srov. zejména: Olga SKALNÍKOVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ, *Etnografické studium v letech 1964–1975*, in: Věda v Československu v období normalizace (1970–1975), s. 287–304; František BAHENSKÝ – Jiří WOITSCH, *Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969*, in: Věda v Československu v období normalizace (1970–1975), s. 555–569.

existence Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, který byl vlnou perzekucí přímo ohrožen. Vydáním monografie *Stará dělnická Praha* se nejen úspěšně završil závazek vytvořit velkolepou syntetickou práci o pražském dělnictvu u příležitosti 30. výročí osvobození Československa a XV. (resp. s ohledem na průtahy ve vydání XVI.) sjezdu KSČ, ale stal se takřka neprůstřelným argumentem v řadě diskuzí vedených nejen na nejvyšší vědecké, ale zejména stranické úrovni.³³ Zároveň, a tento fakt nelze pominout, byla „revitalizace“ a zmasovění výzkumu dělnické kultury jedním z prostředků pro důslednou ideologickou kontrolu nad etnografickým bádáním v době normalizace, a to zejména na půdě Akademie věd a Univerzity Karlovy. Opětovný a systematický výzkum dělnictva byl v této době spojen s takřka neomezeným vládcem oboru, osobností mimořádně mnohovrstevnatou, kontroverzní, často demonizovanou, a přitom dosud objektivně nezhodnocenou – Antonínem Robkem.

Zejména poslední dvě zmíněné skutečnosti, tedy spojení etnografie dělnictva s normalizací a její zaštitění Antonínem Robkem, dozejista zapříčinily na počátku devadesátých let poněkud zbrklé a radikální odmítnutí celé této badatelské orientace. Na kvalitě – odvažují se tvrdit, že většiny – provedených výzkumů z této doby a pozoruhodném množství výstupů to ale nic nemění.

V uvedené době, zejména v sedmdesátých letech 20. století, bylo etnografické studium dělnictva posunuto na kvalitativně vyšší úroveň hned v několika směrech. Předně byl v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV ustanoven po vlně prověrek a vnitřních reorganizací v letech 1971–1972 stabilní badatelský tým (Oddělení etnografie dělnictva), průběžně doplňovaný absolventy etnografického studia na Univerzitě Karlově, kterým byly neomezeným vládcem katedry Antonínem Robkem systematicky přidělovány práce na témata z etnografie dělnictva, a četnými vědeckými aspiranty.³⁴ Na výzkumu dělnictva se dále *ad hoc* podílela i řada špičkových badatelů z dalších oddělení Ústavu pro etnografii a folkloristiku (dále jen ÚEF) ČSAV a jiných pracovišť – někteří z nich de facto z donucení, přičemž výzkum dělnictva pro ně byl jedinou cestou, jak si místo v těchto institucích udržet. Jisté šlo o situace lidsky velmi kruté a vlastně odsouzeníhodné, na druhou stranu stali špičkových etnografů původně specializovaných na úplně odlišnou problematiku (Josef Vařeka, Vladimír Scheuffler) či folkloristů (Dagmar Klímová, Bohuslav Beneš) patří už jen kvůli aplikaci neotřelých metod výzkumu (například antropologického strukturalismu) k tomu nejlepšímu, co bylo k tématu

³³ Antonín ROBEK – Mirjam MORAVCOVÁ – Jarmila ŠTASTNÁ (edd.), *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*, Praha 1981. Krom výše uvedené trojice tvořili autorský kolektiv díla, které bylo do tisku odevzdáno již v roce 1977, Dagmar Klímová, Jaroslav Markl, Vladimír Scheuffler, Olga Skalníková, Jiřina Svobodová a Josef Vařeka.

³⁴ Lubomír TYLLNER – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Etnologický ústav*, s. 63–66.

publikováno.³⁵ Zároveň lze v této době sledovat mnohem intenzivnější spolupráci a výměnu poznatků s historiky.

Dalším podstatným rysem byla důsledná snaha o metodologické a tematické sjednocení prováděných výzkumů. Co se týká výběru témat a metod studia, lze konstatovat značný posun oproti padesátým a šedesátým letům 20. století – tradiční etnografický zájem o témata z oblasti hmotné kultury (oděv, bydlení, strava) či folkloru sice zůstal zachován, avšak – jistě částečně pod vlivem některých historiků; jmenujme namátkou Jiřího Kořalku, Jana Havránka, Pavlu Horskou či Miloslava Bělohávků – se nově mnohem pozorněji studovaly rodinné a příbuzenské struktury, sociální organizace dělníků, procesy kulturní změny, tedy otázky, které spadají již spíše do sféry zájmu historické demografie, antropologie a sociologie.

Hlavním „terénem“ se od počátku sedmdesátých let nově stala Praha, případně další komparativně vyhodnocované velké aglomerace, v osmdesátých letech se pak výzkumy opět rozšířily takřka na celé české země. Příslušná šetření přitom měla alespoň teoreticky vycházet z centrálně připravené *Rukověti*.³⁶ Takřka každoročně se konaly větší či menší konference a semináře, často se zahraniční účastí.

³⁵ Kupříkladu Josef Vařeka byl již v této době evropsky respektovaným specialistou na venkovskou lidovou architekturu raného novověku a novověku, byl to hluboce věřící nestraník a mimořádně čestný a pracovitý člověk. O jakémkoliv ideologickém zápalu pro výzkum dělnictva v jeho případě proto nemůže být řeči, přesto však k tématu vytvořil – víceméně z donucení – celou řadu objevných studií. K J. Vařekovi srov. Jirí WOITSCH – Marie BAHENSKÁ (edd.), *Josef Vařeka české etnologii*, Praha 2007. Z nejdůležitějších a dodnes ceněných Vařekových studií k dělnické a hornické každodennosti jmenujme např. Josef VAREKA, *Doplňková zaměstnání horníků na Mostecku se zvláštním zřetelem k dnes už zaniklé obci Souš*, Český lid 56, 1969, s. 1–8; TÝŽ, *K otázce vzniku a vývoje etnografického regionu v průmyslové oblasti severních Čech (Druhá etnografická studie ze Severočeského hnědohornického revíru)*, Český lid 57, 1970, s. 190–198; TÝŽ, *Vývoj dělnického interiéru a způsobu bydlení horníků v oblasti Mostu a Duchcova (Třetí etnografická studie ze Severočeského hnědohornického revíru se zvláštním zřetelem k dnes už zaniklé obci Souš a Ledvice)*, Český lid 58, 1971, s. 1–15, či celou sérii statí o dělnickém bydlení v Praze, která rezultovala Vařekovou kapitolou (s. 152–182) ve *Staré dělnické Praze*.

³⁶ *Rukověť etnografického výzkumu českého dělnictva*, in: Výzkum českého dělnictva. ZKSVI 1979, Příloha 2, s. 1–25. Jako autoři Rukověti jsou uvedeni S. Brouček, B. Chvátalová, R. Havránková, V. Klevetová, J. Kořalka, M. Moravcová, J. Svobodová, J. Štastná, M. Turková a J. Vařeka, tedy vesměs pracovníci Oddělení etnografie dělnictva ÚEF, kteří se na výzkumech dlouhodobě podíleli. Rukověť má podobu podrobně strukturovaného návodu k terénnímu a archivnímu výzkumu (de facto se jedná převážně o návod k polostrukturovaným rozhovorům), přičemž, jak již bylo naznačeno, převážná část otázek se věnuje etnograficky pojímané každodennosti (strava, bydlení, odívání), ale též rodinnému životu, příbuzenství, výběru partnerů, sociálním vztahům. Výzkum se neměl zjevně vyhýbat ani „negativním vlivům“ a „morálně problematickým“ jevům – alkoholismu, rozpadu dělnických rodin a podobně. Minimálně v rovině výzkumné tedy byla tzv. dělnická třída studována až v antropologické holističnosti, beze snahy ji nějak výrazně idealizovat. Je ovšem samozřejmé dědictvím doby, že do „oficiálních“ publikací se podobná témata nedostávala.

Etnografie dělnictva získala i svou stabilní, třebaže poněkud svéráznou publikační platformu. V rámci ediční řady ÚEF ČSAV Národopisná knižnice (NK) vyšlo mezi léty 1974–1987 dvanáct svazků sborníků a monografií jednoduše nazvaných Etnografie dělnictva (ED) redigovaných Antonínem Robkem.³⁷ Částečně se jednalo o rozsáhlé empirické studie, podstatné byly ovšem i teoreticko-metodologické stati. Snaha o rychlé plnění publikačních výzkumných plánů v době absolutní nepružnosti oficiálních vydavatelství a v jistě míře i důvody de facto autocenzurní (zveřejňování ideologicky ne zcela přijatelných zmínek například o kriminalitě či prostituci v dělnickém prostředí) zároveň rezultovaly v opakované vydávání takzvaných maket, konferenčních sborníků, studií, monografií či bibliografických příruček v rámci přísně interní publikační řady Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku (ZKSVI, v letech 1974–1989 celkem 19 relevantních svazků).³⁸ Mnoho desítek etnografických studií bylo dále zveřejněno na stránkách oborových časopisů (Český lid, Národopisná revue, Národopisný věstník, Slovenský národopis) a v časopisech a sbornících regionálních či oborově blízkých – převážně samozřejmě historických.

Všechny uvedené skutečnosti oceňované – paradoxně – nejvyššími domácími stranickými místy i cizími badateli (publikace *Stará dělnická Praha* je jednou z mála dodnes na západ od našich hranic častěji citovaných etnografických prací) tak v poměrně krátké době zformovaly intelektuálně podnětnou a produktivní „pražskou školu etnografie dělnictva“. Ta vycházela z bohatých domácích

³⁷ Většinou šlo o sborníky statí či kolektivní a individuální monografie. Jejich struktura byla vcelku nepřekvapivě velmi podobná – po obsahově plytké předmluvě A. Robka následovaly příslušné stati. Viz *Etnografie dělnictva I.* (NK 9), Praha 1974; *Etnografie dělnictva II.* (NK 10), Praha 1974; *Etnografie dělnictva III.* (NK 12), Praha 1975; *Etnografie dělnictva IV.* (NK 13), Praha 1975; *Etnografie dělnictva V.* (NK 14), Praha 1975; *Etnografie dělnictva VI.* (NK 16), Praha 1975; *Etnografie dělnictva VII.* (NK 17), Praha 1976; *Etnografie dělnictva VIII.* (NK 18), Praha 1977; *Etnografie dělnictva IX.* (NK 19), Praha 1977; *Etnografie dělnictva X.* (NK 20), Praha 1978; *Etnografie dělnictva XI.* (NK 35), Praha 1983; *Etnografie dělnictva XII.* (NK 36), Praha 1987.

³⁸ Ucelenou řadou ZKSVI disponuje pouze nástupce někdejšího vydavatele, tedy dnešní Etnologický ústav AV ČR. Některé svazky jsou nahodile dostupné i v jiných veřejných knihovnách. Vzhledem k mimořádně zmatenému způsobu označování této řady (s řadou příloh a dílů vydávaných někdy i s chybným vrocením a s neúplnými či nepřesnými názvy) se omezují pouze na základní bibliografická data a příslušné svazky řadím chronologicky. ZKSVI 1974, Příloha 1, Praha 1974; ZKSVI 1975, *Etnografie pražského dělnictva*. Maketa, s. I/1, I/2, II, III, Praha 1975; ZKSVI 1975, Příloha 4, Praha 1975; ZKSVI 1976, Praha 1976; ZKSVI 1978, Příloha 4, Praha 1978; ZKSVI 1979, Příloha 2, Praha 1979; ZKSVI 1982, č. 5, Praha 1982; ZKSVI 1983, č. 4, Praha 1983; ZKSVI 1986, č. 2, Praha 1986; ZKSVI 1986, č. 3, Praha 1986; ZKSVI 1986, č. 5, Praha 1986; ZKSVI 1987, č. 2, Praha 1987; ZKSVI 1988, č. 4, Praha 1988; ZKSVI 1988, č. 10, Praha 1988; ZKSVI 1989, č. 2, díl 1–2, Praha 1989.

národopisných tradic, částečně byla – či alespoň dle některých textů mohla být – ovlivněna i soudobým stavem etnografie a historie zejména západoněmecké a skandinávské a přes jisté tématické i metodologické rozmělnění, ke kterému došlo v druhé polovině osmdesátých let 20. století, ještě rozhodně nebyla v dané době za zenitem.³⁹ Nastávající bouřlivé společensko-politické změny ji však v neuvěřitelně krátké době smetly z povrchu zemského; etnografické studium dělnictva se neobjevuje hned v prvních koncepčních dokumentech reorganizovaného ÚEF ČSAV z let 1990–1991. Z protežované specializace se stala až kuriózní marginalie.⁴⁰ K posledním dvěma desetiletím pak není možné dodat nic jiného, než že systematická etnografie dělnictva – ale i případně kulturně a sociálně-antropologické studium této společenské skupiny – zmizela.

Závěr

Rozvoj etnografie dělnictva se, bohužel, kryje s padesátými léty a normalizací a impulzy ke studiu hornické a dělnické kultury můžeme skutečně považovat za veskrze politické a ideologické. Nejprve šlo o radikální „marxizaci“ oboru, pak marginalizaci na úkor studia mimoevropského terénu, posléze jednu z cest k záchraně národopisu jako svébytně institucionalizovaného oboru prostřednictvím studia ideologicky „záslužné“ problematiky. Potud lze souhlasit s těmi, kteří zmizení etnografie dělnictva považují div ne za bohuľibou skutečnost. Výrazně negativní roli samozřejmě sehrávají i reminiscence na některé „sekerníky“ let padesátých či kontroverzní osobnost iniciátora rozvoje etnografie dělnictva v sedmdesátých letech, tedy Antonína Robka. Takový pohled, domnívám se, je však nutně omezený a chybný, neboť se soustřeďuje pouze na dílčí příčiny a vnější okolnosti určitého vývoje, nikoliv na jeho průběh a už vůbec ne na výsledky. Zdá se mi totiž, že při pomnutí (jistě nemalé) řady vulgárně povrchních agitačních textů, nezdařených výzkumů a ideologické vaty, která se vyskytovala snad ve všech publikovaných dílech, je možno etnografii dělnictva hodnotit pozitivně v celé řadě ohledů.

Etnografie dělnictva předně otevřela a obrovským množstvím empirických dat zaplnila tematickou niku, která během sledovaného období zůstávala na okraji čistě historického výzkumu. Příslušná témata, jak jsme si ukázali, do značné míry korespondující se zájmy tradiční etnografie, lze shrnout pod všeobíhající kategorii každodennost. Žádný jiný obor neshromáždil tolik údajů o odívání, stravě, bydlení, doplňkových způsobech obživy, folkloru, náboženském životě, vzdělávání, volnočasových aktivitách, rodinném životě a demografickém chování, sociální

³⁹ Viz účast A. Robka a K. Fojtíka na konferenci o dělnické kultuře ve Švédsku v roce 1986. Lubomír TYLLNER – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Etnologický ústav*, s. 72.

⁴⁰ Tamtéž, s. 79–81.

organizaci továrního a zemědělského dělnictva a horníků jako právě etnografie. Řada z uvedených poznatků byla přitom publikována v dílčích studiích či dokonce shrnuta do syntéz, na svou dobu moderně pojatých.

Ve všech pracích sice dominovala etnografická deskripce, nicméně – a do značné míry nezávisle na dění v západních humanitních a sociálněvědních disciplínách – některé ze studií či jejich dílčí interpretační závěry (zaměřené na procesy sociokulturních změn, kolektivních identit a podobně) se nesou již například v sedmdesátých letech 20. století v duchu těch oborů, které si dnes zvykneme nazývat historickou antropologií a historickou sociální vědou. Etnografie dělnictva tedy tvořila a tvoří významný korpus dat, teorií a metod, které byly, jsou – či mohou být – přínosné nejen etnografům samotným, ale jak se zdá, tak zejména historikům hospodářských a sociálních dějin novější doby.

Dalším výrazným přínosem etnografie dělnictva (částečně spolu s výzkumem socialistické vesnice) bylo narušení té tendence národopisu, která mu byla a je často – i když neoprávněně – vytýkána, a to zahleděnosti do minulosti. Právě z okruhu badatelů věnujících se dělnické a hornické kultuře se totiž rekrutovali nemnozí výrazní teoretici oboru, kteří – a nutno dodat že částečně v rozporu s dominantní ideologickou linií – diskutovali o problematice etnografie současnosti (Karel Fojtík, Oldřich Sirovátka, Olga Skalníková).⁴¹ Koneckonců i zmíněný specifický způsob zveřejňování závěrů výzkumů i teoretických zobecnění, spočívající zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech ve vydávání širší (a to ani odborné) veřejnosti zcela nedostupných interních sborníků a monografií, vedl k určité formulační a tematické otevírnosti. Stručně řečeno, dělnická třída, jak ji zobrazovali etnografové dělnictva, rozhodně nebyla bezchybným a idealizovaným hybatelem dějin.

Zbývá se tedy ptát, kam tato badatelská orientace – kterou jsem, pravda, možná vylíčil v až příliš růžových barvách – zmizela a co výsledky několika desítek let intenzivní práce mnohačlenných týmů mohou poskytnout dnešním etnografům, antropologům a historikům. Převrat roku 1989 sehrál ve vnímání etnografie totiž jednoznačně negativní úlohu a z řady příčin, byť někdy naprosto zcestných, byla právě tato badatelská orientace z těch do té doby pěstovaných opuštěna a nejvýrazněji marginalizována a příslušná oddělení ÚEF ČSAV při vynucené reorganizaci pracoviště doslova rozprášena. Po roce 1990 se na stránkách již několikrát zmíněného Českého lidu žádná studie o dělnické či hornické kultuře neobjevila a první vlašťovkou – symptomaticky z pera historika – se stal až nedávno publikovaný text Martina Jemelky.⁴² Někteří etnografové, zejména brněnští (dnes např. J. Pospíšilová, J. Kosíková, J. Nosková, K. Altman), zabývající se urbánní

⁴¹ Souhrnně Olga SKALNÍKOVÁ – Karel FOJTÍK, *K teorii etnografie současnosti*, Praha 1971.

⁴² Martin JEMELKA, *Závodní kolonie jámy Jiří v Moravské Ostravě*, Český lid 98, 2011, s. 1–30. Autor se přitom částečnou inspirací některými pracemi starší české etnografie netají.

etnografií či antropologií se sice tu a tam této problematice dotknou, o systematickém navazování na starší tradice ale nemůže být po roce 2000 řeči. Současná urbánní etnografie/antropologie u nás totiž programově vychází z odlišných paradigmatických – německých a angloamerických – pozic, než naše někdejší etnografie dělnictva, která měla blízko zejména ke způsobům etnografického výzkumu dělníků ve Skandinávii.⁴³ Pro mladé adepty oboru je etnografické a antropologické studium dělníků něčím až odpudivým, jejich povědomí o soudobých hojných výzkumech dělnictva v rámci evropské etnologie a socio-kulturní antropologie, o historii nemluvě, je nulové. Zdá se, jako by jeden extrém byl nahrazen jiným, což je už více jak po dvaceti letech zcela svobodného bádání takřka tristní.

Etnografové dělnictva však rozhodně nevymizeli.⁴⁴ Řada z nich má sice již po-stavení emeritních badatelů, mnozí však v oboru či oborech blízkých dále aktivně působí a pouze se k někdejší participaci, patrně v obavě z určité stigmatizace, na studiu dělníků a horníků nehlásí. Naštěstí nezmizely veškeré publikované výstupy, byť některé lze dohledat, jak bylo uvedeno, výhradně v knihovně Etnologického ústavu AV ČR a mezi etnografickou a historickou obcí je povědomí o příslušných sbornících a monografiích až na několik málo specialistů minimální.

Konečně dosud nijak nevytěženou studnicí informací a významným dědic-tvím etnografie dělnictva jsou zdroje nepublikované, představující celou škálu dokumentů nejrůznější povahy – od kvalifikačních prací a kartoték folklorních syžetů, přes přepisy a nahrávky rozhovorů a sbírky originálních dokumentů (dělnické noviny, plakáty, letáky, osobní dokumenty) získaných během výzkumů, po nezveřejněné rukopisy článků i celých monografií. Řada z těchto fondů přitom obsahuje informace mimořádně cenné, dnešním historickým či etnologickým výzkumem nezískatelné (zejména vzpomínky pamětníků) a nabízí se tedy široká škála možností k jejich vytěžení a (re)interpretaci s využitím soudobé historické epistemologie. Z těch nejdůležitějších sbírek dokumentů si závěrem dovoluji historickou obec zaobírající se studiem dělnictva upozornit alespoň na některé.⁴⁵ Možná takový krok a následný zájem historiků bude impulzem k přehodnocení povýtce negativního obrazu, který etnografie dělnictva má na domácí půdě.

V dokumentačních sbírkách Etnologického ústavu (EÚ) AV ČR v Praze a Brně je k dispozici celý fond někdejšího Oddělení etnografie dělnictva o rozsahu

⁴³ Srov. např. Jana NOSKOVÁ a kol., *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*, Brno 2009.

⁴⁴ Považuji za korektní neuvádět zde konkrétní jména, jednalo by se nutně o subjektivní výběr. I jen letmým nahlédnutím do příslušných oborových bibliografií však lze identifikovat řadu dnešních etnografů a antropologů, kteří se řadu let aktivně věnovali studiu „dělnické třídy“.

⁴⁵ Ne všechny fondy a sbírky jsou uspořádány a přístupné, nicméně jejich studium je za určitých okolností samozřejmě možné.

39 kartonů; nezpracovaná sbírka Ostrava (2 b. m.); několik desítek osobních pozůstalostí badatelů, kteří se dělnictvem zaobírali; sbírka rukopisů (115 kartonů) s množstvím studií právě k hornické a dělnické kultuře vč. např. rukopisu monografie o Ostravsku; dále několik tisíc fotografií, map, plánů (například dělnických kolonií) a kreseb; sběry a katalogy písní, pověstí a pohádek z dělnického prostředí.⁴⁶ Archivy Univerzity Karlovy a Masarykovy univerzity a příslušné oborové (katederní) knihovny uchovávají desítky často vysoce kvalitních kvalifikačních prací, kandidátské a disertační práce jsou pak opět uloženy ve fondech Etnologického ústavu. Na většinu ze zmíněných fondů jen zvolna sedá prach a čekají na své znovuzrození. Doufejme, že k němu brzy dojde a že etnografie dělnictva, ať už bude oživena v jakékoliv podobě, nebude muset být považována za specializaci zmizivši definitivně...

⁴⁶ Srov. Marcela SUCHOMELOVÁ, *Dělnictvo – oddělení etnografie dělnictva*. Dokumentační sbírka oddělení. Inventurní seznam, Praha 1997.

Etnologie studené války v České republice: témata, přístupy, metody¹

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 PRAHA 1
jiri.woitsch@post.cz

Úvod

Etnologické studium válečných konfliktů není v žádném případě tématem novým, i když v prostředí naší domácí vědy se doposud rozvíjelo spíše nepřímým a nesystematickým. V rámci obvyklých tematických okruhů a přístupů středoevropského národopisu byly konflikty starší doby (např. války s osmanskými Turky, třicetiletá válka, války o rakouské dědictví v době Marie Terezie, napoleonské války, prusko-rakouská válka roku 1866) zcela po právu považovány za důležitý fenomén hluboce ovlivňující formování tradiční lidové kultury. Zkoumání vlivu vojenských uniforem na lidový oděv, formování specifického vojenského folkloru, stravovacích návyků, násilných i dobrovolných migrací, vlivu vojenské služby na rodinný a životní cyklus nebo výzkum specifických socioekonomických a sídelních forem ve válečných oblastech (tzv. vojenská hranice v habsburské monarchii) jsou asi těmi nejtýpějšími příklady zájmu klasického národopisu o problematiku válečných konfliktů.

V rámci odlišné badatelské tradice kulturně a sociálněantropologické se zájem nejdříve soustředil na konflikty (vč. těch symbolických) v prostředí tzv. neliterárních společností, na důvody vzniku a způsoby řešení konfliktů uvnitř i vně malých sociálních skupin.² Později se samozřejmě západní antropologové věnovali i konfliktům v moderních komplexních společnostech či problematice s válčením úzce související (např. etnické převrstvování a čištění). Sociokulturní antropologie též patrně jako první překročila Rubikon „vědecké neutrality“ a stala se v dílech některých svých představitelů a výzkumných týmů (např. v období II. světové války, nebo amerického angažmá ve Vietnamu) i aplikovanou disciplínou bezprostředně sloužící válečné snaze o lepší poznání nepřítele.³ O tom, do jaké míry byly těmito snahami

1 Text byl vypracován v rámci projektu č. GA15-03754S *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Etnografie a folkloristika v českých zemích v kontextu vývoje kultury a společnosti v letech 1945–1989*, který podpořila Grantová agentura ČR. Za cenné připomínky autor děkuje Bc. Radku Světlíkovi.

2 Přehledně viz BOHANNAN, P. (ed): *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. New York 1967.

3 Rasovou či velkoněmeckou ideologii a dalšími totalitárními vlivy hluboce poznamenanou vědu německou (biologickou antropologii, ale ani národopis/Volkskunde nevyjímaje) je ovšem třeba mít v tomto směru na paměti ještě výrazněji.

poznamenány některé směry sovětské etnologie nebo naší tzv. cizokrajné etnografie ve 2. polovině 20. století, se prozatím můžeme jen dohadovat, neboť na rozdíl od prostředí amerického k těmto otázkám zatím neproběhla žádná kritická debata a oficiální státní plány výzkumu v někdejší Československu jsou teprve vyhodnocovány.⁴ V současné době je to nicméně právě sociokulturní antropologie, která udává tón hloubkových etnografických výzkumů mnohých aspektů (a následků) nejružnějších lokálních konfliktů počátku 21. století. Domnívám se však, že žádná jednotná a jednoduše popsitelná konceptualizace antropologického výzkumu války dnes neexistuje a patrně neexistovala ani v minulosti. Podobná „velká vysvětlení“, jak je ostatně nasnadě, byla a jsou typická spíše pro hojný a též neobyčejně plodný výzkum válek z pohledu sociologie, politologie, historie, ale např. i psychologie. Těmto disciplínám zde však nemůžeme už jen z prostorových důvodů věnovat dostatečnou pozornost.

Pro naši domácí etnologii je tedy výzkum války nepochybně velkou výzvou. Může se při něm opírat jak o solidní tradice národopisného studia vlivu války na tradiční lidovou kulturu – či obecněji řečeno na kulturu a každodenní život nejširších vrstev obyvatelstva, tak o četné podněty antropologické cílící k pochopení akterského i kolektivního válečného jednání v rovině symbolické i až mrazivě reálné. Domnívám se však, že při tomto studiu je zapotřebí odpovědět si na poměrně zásadní otázku, tedy: Kde vzít terén? Jinými slovy, jak uplatnit zásadní komparativní výhodu etnologie při studiu jakéhokoliv tématu, tedy terénní výzkum a práci s informátory.

Terén si samozřejmě můžeme nadefinovat **čistě historicky**, pracovat s ego-dokumenty a při výzkumu můžeme setrvávat na osvědčených a produktivních přístupech de facto národopisných, odlišnost etnologie od spektra personálně i jinak daleko silnějších moderních historiografických sub-disciplín (zejm. mikrohistorie a historické antropologie)⁵ však bude minimální, i když i takové výzkumy (pracující např. s válečnými deníky) jsou navýsost potřebné. To se bude týkat jednoznačně jakýchkoliv témat ze starších dějin, dnes již téměř bezvýhradně i I. světové války a velice záhy i II. světové války.

Dále se lze přiklonit k **čistě antropologickému** přístupu a pokusit se studovat v terénu současné válečné konflikty. To se zčásti dařilo např. v případě válek

4 O kontroverzních zákoutích západní válečně angažované antropologie pojednává např. PRICE, D. H.: *Anthropological Intelligence: The Deployment and Neglect of American Anthropology in the Second World War*. Durham – London 2008 a též: *How the CIA and Pentagon Harnessed Anthropological Research during the Second World War and Cold War with Little Critical Notice*. *Journal of Anthropological Research* 67, 2011, s. 333–356. Srov. též celé monotematické číslo časopisu *Anthropology in Action* z roku 2005 – *Friends and Foes: Anthropologists and the Making of the Enemy*. *Anthropology in Action* 12, 2005.

5 Příkladem mikrohistorie II. světové války je dnes již klasická práce BROWNING, CH. R.: *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a konečné řešení v Polsku*. Praha 2002 (anglicky vyšla kniha poprvé v roce 1992).

v postjugoslávském prostoru v 90. letech 20. století, produktivní jsou nepochybně i výzkumy orientované na důsledky současných válek, zejména migraci. Představa o systematických terénních výzkumech v oblastech bojů např. na východě Ukrajiny, v Sýrii, Afghánistánu, Barmě apod. je nicméně zdaleka nejen v české antropologii zcela iluzorní, může se omezit na mimořádně výjimečné badatele a okolnosti či probíhat extrémně pochybným způsobem na dálku.

Dost možná však existuje i **třetí možnost**, která jednak umožňuje propojit tradice a dosavadní výsledky národopisné s antropologickými, jednak může být realizována vcelku bez větších obtíží v našem domácím prostředí. Tou možností je etnologický výzkum tzv. studené války – konfliktu či „konfliktu“, který se našeho území bezprostředně dotýkal a je ho i v současnosti možno studovat jak historicky, tak celou škálou metod opřených o sběr terénních dat. Nastínění základních konceptuálních a zejména tematických východisek a možností etnologického studia studené války je věnován tento stručný příspěvek. Nekládeme si v něm za cíl vyčerpát téma v úplnosti, ale spíše poskytnout pro další úvahy dostatečná vodítka, a to zejména s odkazem na zahraniční bádání. Teprve budoucnost ukáže, zda půjde o směr pro naši etnologii dostatečně zajímavý a produktivní, nebo zda se celý koncept etnologického výzkumu studené války ukáže být slepou uličkou. Některé dále zmiňované konkrétní příklady studií v našem pohraničí nicméně naznačují, že zajímavý potenciál se zde dost možná opravdu skrývá.

Studená válka

V případě I. i II. světové války se přímé bojové operace našemu území vyhýbaly buď zcela, nebo do značné míry a konkrétní válečná zkušenost se týkala většinou odvedenců do rakousko-uherské armády (I. světová válka), nacistického wehrmachtu (II. světová válka) či dobrovolníků bojujících v řadách cizích armád nebo samostatných zahraničních československých vojenských jednotkách (I. i II. světová válka). Pro většinu domácího česko- i německojazyčného obyvatelstva představovaly oba ničivé konflikty spíše život ve válečném týlu se všemi hlubokými a tragickými dopady na každodenní život. Tyto aspekty všedního života v zázemí, samozřejmě úzce provázané s „velkými událostmi“ probíhajících válek, byly a jsou již delší čas předmětem historického studia,⁶ a jak bylo naznačeno, etnologie se k těmto výzkumům může úspěšně připojit, těžko však může uplatnit sobě nejvlastnější metody terénního výzkumu.

Podstatné rysy života ve válečném zázemí, byť projevující se s různou intenzitou a mimořádnou časovou i prostorovou variabilitou, se nicméně na našem území

6 Z poslední doby srov. např. PADEVĚT, J.: *Průvodce protektorátní Prahou. Místa – události – lidé*. Praha 2013 či BURIANOVÁ, M.: *Móda v ulicích Protektorátu*. Praha 2013. Z čistě historických metod sběru dat vycházejí i KNAPIK, J. – FRANC, M. a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967. (I. –II.)*. Praha 2011.

týkaly i pozdějšího období, které se nejčastěji označuje jako tzv. studená válka. K těm nejtypičtějším patřila militarizace společnosti a ekonomiky a permanentní přípravy na válku v rovině ideologické, rétorické i veskrze praktické, posilování role armády ve společnosti a jejích zásahů do každodenního života, systematické propagandistické budování atmosféry strachu a vytváření obrazů nepřítele na straně jedné a spontánní vlny fám a paniky na straně druhé,⁷ nedostatek zboží a informací a v neposlední řadě i projevy „*horké války*“ v podobě masového vzniku vojenské infrastruktury a především civilních a vojenských obětí na životech.⁸ Odhlédneme-li od justičních vražd a dalších do krajností dovedených projevů totalitární moci, k těmto reálným obětem⁹ docházelo na našem území jednak při tzv. vojenském střežení státní hranice (ochrana státní hranice v předlistopadové době probíhala na principech vojenských, nikoliv jak je obvyklé v demokratických společnostech, policejních, pohraniční stráž – PS byla součástí tzv. vojsk ministerstva vnitra),¹⁰ jednak při vypjatých momentech invaze vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968. Tragické události pak doprovázely i samotný „dočasný“ pobyt sovětských vojsk na našem území.¹¹

Bylo by samozřejmě zcela zcestné konceptualizovat českou resp. československou společnost 2. poloviny 20. století jako bezvýhradně válečnou, na druhou stranu je právě studená válka jediným velkým konfliktem, který je i u nás možno v současnosti systematicky etnologicky studovat – počínaje neoficiálními rituály armádních složek, přes antropologické studium paměti pohraniční krajiny po ústní a nápisový folklor. Při podobném studiu můžeme výhodně zúročit starší tradice národopisné vědy, avšak postavit je do služeb velice moderně tematicky i metodologicky vymezených výzkumů. Definování výzkumného pole by však nemělo být příliš benevolentní, aby se za etnografii studené války nemohl prohlásit vlastně jakýkoliv výzkum středoevropského (či světového) terénu ve 2. polovině 20. století.

Studená válka se obecně definuje jako geopolitické, mocenské a vojenské soupeření dvou ideologicky i jinak antagonistických bloků v čele se SSSR a USA.¹²

7 Právě propaganda a její recepce může být slibnou výzkumnou nikou i pro etnology a folkloristy. Prozatím srov. PALIVODOVÁ, E.: *Obrazy nepřátel. Vnější nepřítel v československé komunistické propagandě v letech 1948–1956*. HOP. Historie – Otázky – Problémy 4, 2012, s. 39–53; CAJTHAML, P.: *Public relations pro Státní bezpečnost. Bezpečnostní propaganda v letech 1968–1971*. Sborník Archivu bezpečnostních složek 6, 2009, s. 191–241.

8 COCROFT, W.: *Cold War: Building for Nuclear Confrontation (1946–1989)*. Swindon 2003.

9 Suchá statistická data na základě dobové evidence přináší PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Praha 2006.

10 PULEC, M.: *Nástin organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek v letech 1948–1951*. Securitas Imperii 7, 2001, s. 55–96; DUBÁNEK, M. – LAKOSIL, J. – MINAŘÍK, P.: *Utajená obrana železné opony. Československé opevnění 1945–1964*. Praha 2011.

11 K těmto událostem srov. nejnověji TOMEK, P. – PEJČOCH, I.: *Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb 2015.

12 K tématu studené války existuje neuvěřitelně rozsáhlé množství zahraniční, překladové i původní

Termín samotný, stejně jako další klíčový pojem charakterizující danou dobu – železná opona – má patrně původ v žurnalistických textech a politickém žargonu 40. let 20. století.¹³ Za nejhlavnější projevy studené války na globální úrovni jsou považovány oboustranné technologické soupeření, závody ve zbrojení, budování vojenských a ekonomických koalic vč. „pomoci“ závislým státům třetího světa, systematická propaganda a očerňování nepřítele či špionáž a podpora terorismu. Nejkrasnějším projevem studené války potom byly tzv. zástupné reálné války (Korea, Vietnam, Afghánistán), často doprovázené obrovskými materiálními škodami a ztrátami na lidských životech. Důsledkem uvedených jevů byly všechny výše zmíněné rysy života v zázemí.

Pro účely tohoto textu tedy chápeme danou badatelskou orientaci právě jako studium primárně orientované jednak na dobu úžeji vymezené studené války (zhruba roky 1945 až 1991)¹⁴ a zároveň soustředěné na každodenní život mimo sféru skutečných zástupných válek ovšem právě život studenou válkou zásadně ovlivněný. Terénem se nám tedy může stát i někdejší Československo a dílčí aspekty zdejší každodennosti provázané zejména s vnitřním fungováním a vnější reflexí vybraných tzv. silových složek ve společnosti (zejména Československá lidová armáda – ČSLA, vojska Pohraniční stráže – PS, případně též Lidové milice – LM). Předmětem výzkumu dále mohou být symbolické mechanismy budování obrazu nepřítele (tj. druhého či jiného) a dobová propaganda; různé formy tehdejší i dnešní kolektivní a individuální paměti a její transmise vázané opět především na armádu, PS a LM; dále život a paměť komunit radikálně poznamenaných militarizací společnosti a prostoru – nejtypičtěji obyvatel pohraničí a vojenských výcvikových prostorů. Při výzkumu těchto specifických oblastí je možno s úspěchem vyjít i z etnologických a antropologických podnětů ke studiu krajiny samotné. Konečně pro etnology může být zajímavý i dnešní často folklorizovaný *lidový diskurz* o době nedávno minulé. Extrémní komparativní potenciál všech uvedených témat je přitom nasnadě, neboť dané jevy se v různé formě vyskytovaly nejen napříč státy bývalého východního bloku, ale i (byť povětšinou v měkčích formách) v západní Evropě a USA.

domácí literatury. Z nejdostupnějších přehledových prací srov. GADDIS, J. L.: *Studená válka*. Praha 2006; LUŇÁK, P.: *Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*. Praha 1997; NÁLEVKA, V.: *Studená válka*. Praha 2003. V současnosti nejrespektovanější příručkou je patrně LEFFLER, M. P. – WESTAD, O. A.: *The Cambridge History of the Cold War (I.–III.)*. Cambridge 2012.

13 WRIGHT, P.: *Iron Curtain: from Stage to Cold War*. Oxford 2007. Pojem *cold war* možná pochází z novinového článku ORWELL, G.: *You and the Atomic Bomb*. Tribune 19. 10. 1945. Původ obratu byl za nepříliš jasný považován již ve 40. letech 20. století. Viz LIPPMANN, W.: *The Cold War*. New York 1947.

14 Někteří badatelé kladou počátky studené války již do doby po skončení I. světové války a naopak její konec bývá spojován až s některými událostmi 2. poloviny 90. let 20. století.

Výzkum studené války ve světě a ČR

Studená válka jako relativně komplexně pojmáný jev byla studována již v době jejího průběhu, nicméně pro 2. polovinu 20. století byl typický hlavně zájem o dílčí události, jevy a procesy. Ty byly analyzovány (samozřejmě – a to je potřeba zvláště zdůraznit – v rámci obou soupeřících bloků) v duchu dobově platných mocenských a ideologických přístupů, zájmů a klišé. Spíše než teoreticko-metodologickou inspiraci nám tak množství prací věnované kupříkladu zástupným válkám, dějinám jednotlivých států, výrazným osobnostem, technologickému vývoji apod. nabízí sumu faktografie. A to spolehlivou vždy jen do určité míry. Příslušné výzkumy a jejich výstupy byly totiž nezdědka nesený v duchu snah vyzdvihnout vlastní úspěchy a zároveň přispět k poznání a konceptualizaci „druhého“ ovšem apriorně definovaného jako nepřítel.¹⁵ To se samozřejmě týká především disciplín a jejich někdy až absurdních specializací (např. tzv. kremlologie) typu sociologie a politologie. Historie a etnologie či antropologie již poněkud méně výrazně, ale nikoliv z důvodů, že by šlo o disciplíny méně ideologizované, ale jednoduše proto, že studená válka nebyla jejich podstatným výzkumným tématem.¹⁶

Obecně však můžeme konstatovat, že teprve po skončení studené války stáli humanitní a sociální vědci v obou sférách do té doby rozděleného světa před zásadní otázkou, jak studenou válku, její průběh a výsledky uchopit, popsat a vysvětlit, a to pokud možno co nejobektivněji. A tak byla 90. léta 20. století v tomto směru obdobím hledání badatelské a interpretační neutrality, a to zejména v historických vědách, které se studené válce jako víceméně uzavřené historické epoše v té době věnovaly (a věnují) nejsilněji. Škála přístupů ke studené válce byla přitom – v rámci dominujícího *diskurzu vítězů* – velice široká zejména na rovině interpretační. Témata a metody výzkumu zůstávaly velice podobné a soustředily se hlavně na politické, technologické a vojenské aspekty studené války. Nicméně interpretace studené války jako celku silně variovaly od tradicionalistických vysvětlení běžných již v 50. letech 20. století (*Západ* jako trvalý nositel dobra donucený se bránit sovětské expanzi), přes levicově orientované metanarace tzv. revizionistů, vinících z rozpoutání studené války naopak USA, až k v té době nejdominantnějším postojům postrevizionistickým.¹⁷ Bádání 90. let však ještě byla jednoznačně vlastní snaha hledat velké příběhy a univerzální vysvětlení, jakkoliv se posléze ukazující jako mimořádně sporná.¹⁸

15 U nás např. *Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*. Praha 1986.

16 K historii studia studené války (s důrazem na historické vědy) WESTAD, O. A.: *The Cold War and the international history of the twentieth century*. In: Leffler, M. P. – Westad, O. A. (eds.): *The Cambridge History of the Cold War I. Origins*. Cambridge 2012, s. 1–19.

17 K těmto i dalším konceptualizacím studené války viz DRULÁK, P.: *Metafory studené války. Interpretace politického fenoménu*. Praha 2009.

18 Nejslavnějšími příklady jsou bezpochyby práce FUKUYAMA, F.: *Konec dějin a poslední člověk*. Praha 2002 a HUNTINGTON, S. P.: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha 2001.

K dosti podstatným změnám – otevírajícím dveře i etnologickému výzkumu – došlo až v době po roce 2000. Tehdy zaznamenáváme poměrně silnou demokrati- zaci prováděných výzkumů (a studená válka již není zkoumána z pozic vítězů, pora- žených, viníků a obětí); zdůraznění role tzv. třetího světa v jejím průběhu a – což je pro nás obzvláště podstatné – opuštění do té doby dominujících vojenskopolitických témat a marných snah hledat všeobjímající vysvětlení. V rámci výzkumů studené války se nově stávají zásadně relevantními i otázky vývoje kultury, společnosti, každodennost bezejmenných aktérů a tedy problematika individuální a kolektivní paměti.¹⁹ Téma studené války se poměrně úspěšně a rychle zbavilo nejružnějších ideologických nánosů, a aniž by byla relativizována tragičnost nebo zločinnost řady událostí, stalo se regulérní součástí výzkumu evropské historické paměti či je dokonce systematicky konceptualizováno (kupříkladu pozůstatky železné opony, vojenská zařízení, kryty tzv. civilní obrany) jako svébytné kulturní dědictví, které si zaslouží pozornost a ochranu.²⁰ Něco takového by ještě v 90. letech 20. století bylo patrně zcela nemyslitelné.

S rozšířením a pluralizací výzkumných témat a interpretačních rámců při studiu studené války po roce 2000 souvisí i zřetelné uplatnění dalších vědeckých disciplín a subdisciplín.²¹ Jejich obrat k dějinám nedávných konfliktů byl často motivován jak značnou poptávkou po nových pohledech na dané téma (což se týká hlavně nesčet- ných výzkumů orálně historických a historicko-antropologických), tak mohl být posílen i epistemologickým vývojem uvnitř disciplín samotných a hledáním netra- dičních až provokativních témat výzkumu. To je dle mého názoru typické zejména pro tzv. archeologii současnosti, resp. archeologii konfliktů, které bude věnována ještě pozornost.²² Zájem o studenou válku či v užším slova smyslu tzv. železnou

19 Signifikantně VOWINCKEL, A. – PAYK, M. M. – LINDENBERGER, T. (eds.): *Cold War Cultu- res. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Oxford – New York 2012. Konceptu- álně byť bez návaznosti na výzkum studené války též ŠVARŤÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R.: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v pamětových studiích*. Dějiny – teorie – kritika 2, 2007, s. 232–255.

20 COCROFT, W. D.: *The Cold War – What to preserve and why*. Conservation bulletin Issue 44, 2003, s. 40–42; DAUGSTAD, K. – GRYTLI, E.: *How to study and manage a multihistoric land- scape*. Norsk Geografisk Tidsskrift 53, 1999, s. 85–92. S důrazem na II. světovou válku ale pro blízké středoevropské prostředí srov. CHYLÍNSKA, D.: *Formy ekspozycji i udostępnienia turysty- cznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Rozwiązania polskie a praktyka europejska*. Folia Turistica 17, 2006, s. 77–97; též: *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*. Architektura krajobrazu 1, 2007, s. 31–39.

21 Výsledkem transdisciplinárně pojaté práce je patrně nejlepší monografie o materialitě, symbolice i ši- roce chápané paměti železné opony Anny McWilliams, která se rozhodně nedrží archeologických přístupů, jak by název napovídal. Srov. MCWILLIAMS, A.: *An Archaeology of the Iron Curtain: Material and Metaphor*. Stockholm 2013.

22 Přehledně SCHOFIELD, J.: *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. London 2005; HARRISON, R. – SCHOFIELD, J.: *After Modernity: Archaeological Approaches to the Con- temporary Past*. Oxford 2010; FORBES, N. – PAGE, R. – PÉREZ, G. (eds.): *Europe's Deadliest*

oponu ovšem překvapivě zasáhl i řadu dalších až nečekaných vědeckých oborů. V dnešní Evropě i ČR je dokonce jedním z nejvýraznějších (alespoň co se týče popularizačních aktivit) směr historicko-ekologický.²³

Pro někdejší Československo jako relativně stabilní satelit Sovětského svazu platí, co se týče zkoumání studené války v 50. až 80. letech 20. století, tvrzení uvedené v úvodu k této části studie. Pokud se některé aspekty soupeření obou mocenských bloků či např. jejich historické souvislosti staly předmětem odborné pozornosti, jejich závěry se v rovině oficiální vědy musely přizpůsobit oficiální ideologické doktríně. Případně, avšak zcela výjimečně, šlo o studium velice dílčích, ideologicky neutrálních a „bezpečných“ témat.²⁴ Radikální změna, jak jinak, nastala až v 90. letech 20. století a nutno dodat, že ne vždy šlo o změnu jednoznačně pozitivní. Jasným přínosem samozřejmě bylo všeobecné zpřístupnění (a to v rozsahu až evropsky unikátním) nejrozličnějších typů archivních dokumentů i např. do té doby fyzicky nedostupné militarizované pohraniční krajiny. V rovině heuristické se tedy výzkum rozmanitých aspektů studené války mohl a může opírat o nepřeberné množství zdrojů. Poněkud jinak tomu bylo a je v rovině tematické a teoreticko-metodologické, kde máme co do činění s kombinací občasného opoždování našich humanitních a sociálních věd za evropskými a globálními trendy²⁵ a s problematickou a de facto ideologickou snahou (jen s „obrácenými znaménky“) o tzv. vyrovnání se s minulostí.

V 90. letech 20. století se tyto jevy protnul s dobově pochopitelnou zbrklostí, nadšenectvím, poloamatérismem či aktivistickým sebestačností a zapříčinily mnohá dodnes patrná pokřivení ve výzkumu moderních dějin, období tzv. státního socialismu a studené války nevyjímaje. K těm nejpatrnějším můžeme počítat tematické (a de facto i interpretační) soustředění se na problematiku fungování politické sféry, represe a nesvobody nebo jednoznačně negativistické vymezení postavení silových složek státního aparátu přenášené i na jejich jednotlivé často nedobrovolné aktéry, typicky vojáky a pohraničníky základní služby, policisty nebo milicionáře. V případě studia pohraničí vč. novoosídleneckého se dominantním stává empiricky neudržitelný *uplakaný diskurz* o vykořisťované krajině bez paměti plné podivných

Century: Perspectives on 20th century conflict heritage. Swindon 2009; SCHOFIELD, J. – KLAUSMEIER, A. – PURBRICK, L. (eds.): *Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology.* Berlin 2006.

23 SEIDL, T. – CHROMÝ, P.: *Environmental conservation in military training areas – source of spatial conflicts?* Europa XXI, 2010, s. 103–115; ŘÍHA, M. (ed.): *Proměny sudetské krajiny jako poselství dalším generacím.* Praha 2008.

24 Jako byl třeba i pro folkloristy zajímavý jazykovědný výzkum vojenského slangu. Viz NEKVAPIL, J.: *K dnešnímu stavu vojenského slangu.* Naše řeč 62, 1979, s. 130–141; PEŇÁZ, P.: *Poznámky k češtině ve vojenském prostředí.* Naše řeč 70, 1987, s. 131–132.

25 Příkladem signifikantním pro naši etnologii a zejména sociokulturní antropologii je fascinace již značně vyčerpáním *lingvistickým obratem* v humanitních vědách a následným příkonem ke konstruktivismu. Pozdější „obraty“ prostorový (*spatial turn*) nebo ontologický zůstávají mnohdy stále nepovšimnuty.

sociálních skupin a individuí.²⁶ Není samozřejmě smyslem této stati s danými přístupy systematicky polemizovat, koneckonců řada z nich přinesla i mnoho podstatných podnětů a přispěla k otevření výzkumů o do té doby zcela nemyslitelných tématech (např. problematika divokého odsunu).²⁷ Pro mnohé disciplíny vč. etnologie či sociální geografie nicméně v této době přestala být kultura a každodennost 2. poloviny 20. století na zhruba 15 až 20 let relevantním tématem.

Ke změně, opět srovnatelné s vývojem ve světovém měřítku jen poněkud fázově zpožděné, postupně dochází až v posledních letech, rámcově zhruba po roce 2005 (historie, geografie), v některých oborech po roce 2010 (archeologie, etnologie). Mnohdy v ostrém rozporu a veřejné polemice s koncepty 90. let se historické i další vědy začínají nově obracet k otázkám široce chápaného každodenního života v totalitárním Československu, k výzkumu individuální a kolektivní paměti a imaginace elit i tzv. obyčejných lidí, lokálním a regionálním výzkumům pohraničních regionů; čeští badatelé se podílejí i na ekologicky zaměřených aktivitách vázaných na tzv. železnou oponu. Děje se tak s nestejnou dynamikou, různými výsledky a ohlasy na ně a doposud rozhodně nikoliv masově a napříč všemi disciplínami a pracovišti.

Možná právě naopak – absolutně bez nároku na úplnost můžeme konstatovat, že směr moderně pojatému výzkumu doby studené války či jí samotné u nás udává především Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, *pullmanovská škola* na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK nebo skupina archeologů, většinou absolventů katedry archeologie FF ZČU, orientovaných na tzv. archeologii modernity sdružená např. v Asociaci recentní archeologie. Radu výrazných průkopnický zaměřených individualit různého disciplinárního zázemí bychom ovšem našli např. i v Ústí nad Labem, Brně nebo Ostravě. Celkově tedy možno shrnout, že moderně konceptualizovaný výzkum studené války u nás již pevně zakořenil, avšak etnologie a socio-kulturní antropologie k němu s malými (avšak podstatnými) výjimkami studia moderního folkloru a pohraniční krajiny doposud příliš nepřispěla.²⁸ Dále uvedené vybrané tematické okruhy proto upozorňují na zcela konkrétní okruhy problematiky, kde by se to stát mohlo a mělo. Vymezení těchto oblastí je samozřejmě pracovní

26 V tomto duchu jsou bohužel nesený i jinak velice kvalitní texty. Srov. např.: MIKŠÍČEK, P. a kol: *Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. Domažlice 2006; SCHOLL-SCHNEIDER, S. – SCHNEIDER, M. – SPURNÝ, M. (eds.): *Sudetské příběhy: vyhnanci, starousedlíci, osídlenci*. Praha 2010; SPURNÝ, M. (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Praha 2006; poněkud vyrovnaněji k tématu přistupuje HÁJEK, P.: *Jde pevně kupředu naše zem. Krajina českých zemí v období socialismu 1948–1989*. Praha 2008.

27 HAHNOVÁ, E. – HAHN, H. H.: *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha 2002.

28 A je zcela signifikantní, že nejlepší zpracování tématu studené války resp. železné opony v bývalém Československu z pozic interpretativních humanitních/sociálních věd pochází z pera zahraniční autorky. Srov. McWILLIAMS, A.: *An Archaeology of the Iron Curtain: Material and Metaphor*. Stockholm 2013, s. 127–186.

a nezávazné a jejich výčet nehierarchický. Řadu jevů a procesů můžeme zařadit s ohledem na jejich synkretický charakter typický pro lidovou resp. neelitní kulturu hned do několika z nastíněných kategorií.

Možnosti uplatnění etnologických přístupů na vybraných tématech studia studené války v ČR

1. Folklor a rituály silových složek

Při výzkumu specifického folkloru a rituálů silových složek totalitárního režimu, zejména ČSLA, byly již první podstatné kroky učiněny. Ukazuje se, že vojenský folklor obecně – a dovolím si předjímat, že v případě vojsk PS mohou být dané rysy ještě vyrocenější²⁹ – nese silné kontrakturní až systémově subverzivní rysy. Zároveň je pestrá směsicí archaických jevů i reakcí na aktuálně panující poměry ve společnosti a jedné z jejich totálních institucí se specifickým sociálním prostředím. Ritualizované formy chování a jednání jednak patří k jejich oficiální podstatě, neformální rituály pak usnadňují konkrétním jedincům se v tomto specifickém prostředí lépe orientovat.³⁰ Zajímavou otázkou může být i to, nakolik (a zda vůbec) se specifický folklor, ritualizace, kontrakturnost atd. projevovala i v případě „*ozbrojené pěti dělnické třídy*“, tedy Lidových milic. Jejich polovojenský charakter by tomu napovídal, silná provázanost LM s civilním životem tzv. obyčejných lidí naopak může slibovat zajímavé podněty ke studiu militarizace každodennosti.³¹ To se týká i organizací stojících vyloženě na pomezí silových složek, které však někdy vyvíjely i aktivity pro panující režim v důsledku nepříliš vítané (typicky Svazarm).³²

Folkloristické studium ČSLA, PS a případně i LM, ale i náhledů civilní společnosti na tyto složky se může opírat o bohaté spektrum písemných (vojenské deníky a památníky, kroniky vojenských útvarů), ale zejména stále ještě ústně předávaných folklorních útvarů, převážně charakteru písní, humorek, anekdot, moderních pověstí či vzpomínkových vyprávění. Zcela samostatnou kapitolou, jak ukázal výzkum

29 Už jen z hlediska prostorového (kasárna resp. tzv. roty PS umístěné ve zcela vylištěném hraničním pásmu) či míry zažívaného stresu (každodenní služba s možností střetu a zabití „nepřítele“) lze vojska PS považovat za společenství podstatně uzavřenější a specifitější než jednotky ČSLA.

30 Folklor a rituály vojáků ozbrojených sil ČSSR takto charakterizuje Adam Votruba, který problematiku průkopnický otevřel. Srov. VOTRUBA, A.: *Kultura vojáků základní služby*. In: Janeček, P. (ed.): *Folklor atomového věku. Kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha 2011, s. 39–64.

31 Podrobné souhrnné zpracování starších dějin LM se však těmto otázkám bohužel příliš nevěnuje. Srov. BAŠTA, J.: *Lidové milice: 1948–1969. Nelegální armáda Komunistické strany Československa*. Praha 2013, což platí i pro Slovensko. Viz PEŠEK, J.: *Lidové milice na Slovensku 1948–1989*. In: *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha 2006, s. 573–586.

32 Zmíněné (i další níže uvedené) přístupy by se samozřejmě daly alespoň teoreticky aplikovat i na dobové složky policie a tajných služeb – tedy zejména Veřejnou bezpečnost a Státní bezpečnost, poněkud bychom se tím však vzdalovali újeji vymezené problematice války a militarizace společnosti.

pozůstatků vybraných opuštěných objektů PS v ČR, je bohatá sféra *nápisového folkloru* (autorsky připsatelná zejména nejnižším vrstvám vojáků – tedy vojínům základní služby), která svoji formou a obsahem významně rozšiřuje naše znalosti o novodobých formách psaného folkloru. Na pomezí s dále zmiňovanou rovinou studenoválečné materiality stojí tvorba neoficiálních (a např. prvoplánově vulgárním obsahem opět subverzivních) *upomínkových předmětů* či materializovaný doprovod vojenských rituálů a zvyků (vojenské metry, peníze, tabla). Při výzkumu folkloru silových složek se tudíž jako vhodná jeví jeho konceptualizace typická pro anglosaské prostředí, která termínem *folklor* označuje i artefakty sehrávající důležitou roli v expresivní kultuře.³³

Do sféry možného předmětu folkloristicky zaměřeného výzkumu konečně můžeme započítat i celou řadu specifických rituálů, zvyků a obyčejů vázaných jak obecně na vojenské prostředí, tak na jeho jednotlivé složky. V této rovině se jako extrémně významné jeví komparativní uchopení celého tématu s ohledem na již zmíněný výskyt obdobných jevů na obou stranách železné opony, a to včetně jevů, které stály na neznatelné hranici mezi tolerovanými rituály (přijímání nováčků) a – taktéž v mnoha aspektech až ritualizovanou – šikanou.

2. Symbolika a materialita studené války a železné opony

Studium symbolického vyjadřování a jednání i jejich materiálních projevů či vytváření a naopak percepce obrazů jiných (druhých, nepřátel) patří k nejvlastnějším specializacím středoevropského národopisu i evropské etnologie jako takové. V moderní době jsou podobné výzkumy, na rozdíl např. od studia tradiční lidové kultury, samozřejmě velice znesnadňovány komplexitou studovaných společností či roztočivými formami diseminace příslušných symbolů. Avšak je to právě prostředí studenoválečné propagandy a soupeření dvou poměrně jasně vymežitelných společenstvo-politických a ideologických systémů, které nám zde může být ku prospěchu.

Při studiu materiality studené války můžeme narazit především na zmíněné artefakty související s vojenskými rituály a zvykoslovím. Povětšinou neoficiální nebo polooficiální povahu měla u nás dále pestrá škála dvoj- a trojrozměrné výzdoby rot PS a vojenských kasáren, či spontánně vznikajících památníků na druhy padlé (zpravidla nešťastnou náhodou) např. při ostraze státních hranic. Užívané výrazové prostředky a symbolika takových movitých a nemovitých artefaktů má velice blízko k dobovým projevům kutilství a lidového resp. insitního umění. Prolíná se však již v mnoha případech se sférou masivní oficiální propagandy využívající (mimořádně na obou stranách železné opony) doslova klasickou škálu vizuálních

33 GEORGES, R. A. – JONES, M. O.: *Folkloristics. An Introduction*. Bloomington 1995; BABCOCK, B. A.: *Artifact*. In: Bauman, R. (ed.): *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainments. A Communications-Centered Handbook*. Oxford 1992, s. 204–216.

i verbálních výrazových prostředků a mechanismy systematického budování kultu hrdinů a zvěřských nepřátel. Některé z hmotných artefaktů studené války žijí svůj druhý „symbolický život“ dodnes.³⁴

Z těchto badatelsky minimálně zpracovaných sfér můžeme upozornit např. na časté využívání motivu strážního psa doprovázejícího strážce hranice, který je nezdávka v oficiální propagandě i na úrovni z ní pravděpodobně vycházející aktérské tvorby zobrazován *jiráskovsko-alšovským způsobem* jako Chod.³⁵ Podobně užívané motivy husitské v prostředí ČSLA samozřejmě vybízejí k nezbytnému etnologickému studiu fungování národních mýtů, stereotypů a propagandistických metafor v prostředí formálně podřízenému socialistickému kolektivismu a internacionalismu. Je dost pravděpodobné, že podobným způsobem docházelo k využívání nacionalistických reminiscencí i v jiných státech východního bloku strážících železnou oponu.

Do roviny oficiální propagandy můžeme kromě novinových a knižních textů, plakátů, letáků, instruktážních i uměleckých filmů, výstav, festivit spjatých např. se Dnem pohraniční stráže (11. 7.)³⁶ atd. řadit i mnohé dodnes dochované oficiální památníky a umělecké instalace (na Východě ve své době připomínající hrdinné strážce hranic, na Západě jejich úspěšné i neúspěšné *narušitele*). Po roce 1989 se i na našem území setkáváme s oficiálními a neoficiálními památníky na oběti železné opony, případně připomínkami jejího symbolického pádu a následné likvidace. Pro prostředí západní Evropy (či přesněji řečeno s ohledem na povahu pohraničních zátarasů převážně jen Západního Berlína) bylo charakteristické též využívání zděných a betonových ploch Berlínské zdi k nejrůznějším uměleckým projevům nebo nápisové tvorbě,³⁷ opět uchopitelné i z pozic studia neoficiálního umění a folkloru. Velice pozoruhodným a díky několika publikovaným studiím i odborně dokonale zmapovaným fenoménem byl dobový, zejména západoněmecký, turismus přímo cílící na železnou oponu jako turistickou atrakci. Ten samozřejmě posunoval zejména v 70. a 80. letech 20. století její symbolické reprezentace např. v propagačních turistických brožurách do až nečekaně smířlivé roviny pouhé atrakce a kuriozity.³⁸

34 DRECHSEL, B.: *The Berlin Wall from a visual perspective: comments on the construction of a political media icon*. Visual Communication 9, 2010, s. 3–24; FEVERSHAM, P. – SCHMIDT, L.: *The Berlin Wall Today*. Berlin 1999.

35 A je zcela symptomatičké, že z historického pohledu není toto pozoruhodné zacházení se symbolikou psa vůbec tematizováno. Srov. HASIL, S.: *Psi u pohraniční stráže*. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav. Brno 2015.

36 Svéraznou a detailního studia hodnou synkrezi oficiální propagandy, nacionalistické rétoriky, odborných profesních informací a volnočasového oddechového čtení lze nalézt na stránkách specializovaných armádních a zejména pohraničnických tiskovin – např. časopisu *Pohraničník*.

37 BRUNER, M. S.: *Symbolic Uses of the Berlin Wall 1961–1989*. Communication Quarterly 37, 1989, s. 319–328.

38 Souhrnně ECKERT, A. M.: *Greetings from the Zonal Border. Tourism to the Iron Curtain in West Germany*. Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History 8, 2011, s. 9–36.

Tam, kde pozůstatky železné opony (nebo jiných zařízení podobného charakteru – vojenských základů, bunkrů, úkrytů pro civilní obyvatelstvo i politické špičky apod.) nebyly v 90. letech 20. století ani později odstraněny, se v několika posledních letech setkáváme s jejich systematickou transformací v oficiální místa paměti. V neoficiální rovině (viz níže) takto mohla zejména pro jejich někdejší uživatele fungovat tato zařízení a jejich zbytky již dříve. Nicméně, domnívám se, teprve značný odstup od konce studené války umožnil překonat četné negativní reminiscence a obavy z toho, že podobná muzea a památníky se stanou poutními místy zastánců starých pořádků. Zároveň vcelku akutně hrozilo a hrozí, že tyto relikty budou skutečně bezezbytku likvidovány a dojde tak ke ztrátě části materiální historické paměti.³⁹

Právě z důvodu zániku řady kdysi stavebně komplikovaných, o těch dočasných ani nemluvě, vojenských objektů a pozůstatků železné opony ve východní i západní Evropě i zámorí se jim jako svébytnému tématu začala jako první – se závažnými metodologickými důsledky – systematicky věnovat archeologie.⁴⁰ A jak se ukazuje, veskrze klasické metody plošných odkryvů kombinované s nedestruktivními průzkumy, využíváním metod dálkového průzkumu země apod. mohou přinášet – a je tomu tak v poslední době i u nás při výzkumu jihozápadních Čech a jižní Moravy – zásadní středoevropsky rezonující poznatky nejen k „velkým“ dějinám budování a proměn vojenské infrastruktury, ale i ke každodennímu životu vojáků i civilistů ve stínu železné opony.⁴¹

Zprvu v západní Evropě, později i v bývalém východním bloku, ČR nevyjímaje, tak docházelo a dochází ke konzervaci vybraných vojenských a civilních objektů, jejich pečlivým rekonstrukcím a dokonce – např. v případě takřka bezezbytku odstraněné Berlínské zdi i veřejně prezentovaným archeologickým odkryvům a rekonstrukci do původní podoby.⁴² Vojenské objekty, aniž by byla samozřejmé

39 Ochrana hmotných památek studené války, vč. detailního přehledu jednotlivých muzeí a projektů rekonstrukce částí železné opony, přináší HUTCHINGS, F.: *Cold Europe. Discovering, Researching and Preserving European Cold War Heritage*. Cottbus 2004. Vzhledem k datu vydání publikace lze předpokládat, že počet podobných projektů se k dnešnímu dni zmnohonásobil. Srov. též SCHMIDT, L. – von PREUSCHEN, H. (eds.): *On Both Sides of the Wall. Preserving Monuments and Sites of the Cold War Era*. Cottbus 2005.

40 Z bohaté literatury srov. především: SCHOFIELD, J. – COCROFT, W. (eds.): *A Fearsome Heritage: Diverse Legacies of the Cold War*. Walnut Creek 2007; BURSTRÖM, M. – GUSTAFSSON, M. – KARLSSON, H.: *World Crisis in Ruin. The Archaeology of the Former Soviet Nuclear Missile Sites in Cuba*. Lindome 2011.

41 RAK, M. – FUNK, L. – VÁŇA, M.: *Vesnice v zajetí železné opony – možnosti archeologického poznání studené války*. AntropoWebzin 3, 2012, s. 241–251; RAK, M. – STARKOVÁ, L. – FUNK, L.: *Relikty „studené války“ jako součást kulturní historie*. In: Bureš, M. – Šmejda, L. – Šmolíková, M. (eds.): *Veřejná archeologie 5. Příspěvky z konference Archeologie a veřejnost 7/2013*. Praha 2014, s. 42–61.

42 DOLFF-BONEKÄMPER, G.: *The Berlin Wall: An archaeological site in progress*. In: Schofield, J. – Johnson, W. G. – Beck, C. M. (eds.): *Matériel Culture. The archaeology of twentieth-century conflict*. London 2002, s. 236–248.

zastírána jejich mnohdy velice negativní minulost, jsou pak považovány za regulérní historické památky a vztahuje se na ně příslušná legislativa. I zde se pro etnologii, jako disciplínu často pracující s kategoriemi materiálního a nemateriálního kulturního dědictví,⁴³ jednoznačně otevírá široké pole působnosti, neboť např. pro sběr a vyhodnocení konkrétních příběhů, které se k takto chráněným památkám vážou, těžko nalezneme povolanější specialisty.

3. Kolektivní a individuální paměť a identita

Zmíněné příběhy jsou v nejširším slova smyslu vždy součástí specifické individuální nebo kolektivní paměti a při jejich výzkumu můžeme vycházet z bohatých tradic historického a etnologického výzkumu vyprávění, paměti, vzpomínání a zapomínání, budování kolektivních identit atd. Zkrátka jedná se takřka o klasické etnologické téma a paměť příslušníků silových složek, obyvatel pohraničí, osob, kterým se úspěšně i neúspěšně podařilo železnou oponu překonat, a v neposlední řadě i vzpomínky „obyčejných lidí“ na službu v LM nebo vykonávání funkcí Pomocné stráže VB, cvičení civilní obrany, branné závody, hraniční kontroly, základní vojenskou službu a další nepřehlednou škálu situací stále ve velké většině teprve čekají na vyřešení.⁴⁴ Prozatím uskutečněné systematické výzkumy orálně-historické však již dnes můžeme i v našem prostoru považovat za zásadně přínosné, což se týká např. studia paměti příslušníků ČSLA.⁴⁵

Pro bezprostřednější vhléd do nejžhavějších a namnoze opravdu mimořádně krutých událostí studené války v Evropě se pro etnologii jeví být nejnositelnější dvě úzce související témata: písemně nebo audiovizuálně fixovaná paměť a vzpomínky dosud žijících příslušníků PS a paměť a vzpomínky obyvatel míst a regionů ležících v blízkosti někdejší železné opony.⁴⁶ O vojensko-historických, technických

43 BENTON, T.: *Understanding heritage and memory*. Manchester 2010. V našem prostředí srov. souhrnně JANEČEK, P.: *Evropská etnologie a koncept nehmotného kulturního dědictví*. Národopisná revue 25, 2015, s. 273–282.

44 VANĚK, M. (ed.): *Obyčejní lidé...? Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a profesí inteligence*. Praha 2009; VANĚK, M. – KRÁTKÁ, L. (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2014.

45 HLAVÁČEK, J.: *Copak je to za vojáka... aneb Malá sonda do života příslušníků Československé (lidové) armády po roce 1968*. In: Vaněk, M. – Krátká, L. (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2014, s. 73–120; též: *Narace pražského jara ve vzpomínkách rehabilitovaných příslušníků Československé lidové armády*. Theatrum historiae 9, 2014, s. 79–96.

46 Dílčím vodítkem mohou být opět zahraniční výzkumy. Srov MIHELJ, S.: *Drawing the East-West border: Narratives of modernity and identity in the northeastern Adriatic (1947–1954)*. In: Vowinckel, A. – Payk, M. M. – Lindenberger, T. (eds.): *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Oxford – New York 2012, s. 276–296. V našem prostředí srov. některé kapitoly monografie FATKOVÁ, G. a kol.: *Tachovsko: Krajina v paměti / paměť v krajině*. Plzeň 2014 či

a dalších aspektech fungování železné opony resp. dobové terminologii vojskové ochrany státní hranice, a to vč. detailních líčení nemnoha úspěšných a řady neúspěšných pokusů o přechod hranice, jsme díky pečlivým historickým výzkumům informováni velice přesně.⁴⁷ O každodennosti PS, její služební interakci s místním obyvatelstvem a vice versa o vztahu tohoto obyvatelstva k procesu střežení hranic zásadně limitujícím řadu jinde běžných (např. volnočasových) aktivit i o aktivním podílu tohoto obyvatelstva na střežení hranic v roli pomocníků PS, o soužití starousedlíků – v drtivé většině tzv. novoosídlenců – se stále se rozrůstajícími posádkami pohraničníků a zejména o tom, co, jak a proč je z těchto událostí konkrétními aktéry vyzdvižováno, připomínáno nebo naopak odsuzováno, nevíme prakticky vůbec nic. Novější výzkumy se soustředily především na specifickou *pohraniční identitu* ve smyslu interetnických vztahů.⁴⁸

Dílčí vodítka a informace nacházející se mezi řádky lze samozřejmě opět hledat v bohaté studnici publikovaných i nepublikovaných etnografických výzkumů tzv. novoosídleneckého pohraničí.⁴⁹ Vzhledem k relativně stále vysokému počtu pamětníků by však více než kde jinde měl ke slovu přijít etnografický výzkum – orientovaný jak biograficky a retrospektivně, tak kupříkladu na vpravdě pozoruhodné mechanismy uchovávání kolektivní identity někdejších příslušníků PS. Jen letmý pohled na četná veřejně dostupná internetová fóra a chaty (typická i pro jiné státy někdejšího východního bloku) i konkrétní zkušenosti s bývalými příslušníky PS sloužícími na Tachovsku nabízí v tomto směru mnohé podněty a evokují nesčetné otázky: Jedná se o skupiny někdejších příslušníků PS s doposud jasně vyhraněným ideologickým viděním světa, které by mohlo vysvětlovat četné rysy nostalgie, elitářství a nahlížení na okolí v duchu hesla: *Jednou pohraničnick, vždycky pohraničnick*? Nebo jsou důvody jejich silné sociální interakce a jejího neustálého upevňování a symbolického i reálného posilování (pořádání pravidelných srazů, obnova památníků zabitých kolegů, sdílení fotografií a memoárů, výroba a distribuce

---

sociologickou práci zaměřenou na česko-německé vztahy HOUŽVIČKA, V. – NOVOTNÝ, L.: *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. Praha 2007.

47 A to jak v ČR, tak ostatních relevantních státech. Viz např. KOVAŘÍK, D.: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Brno 2006; VANĚK, P.: *K vývoji ženijnětechnického zabezpečení státní hranice v letech 1951–1955*. Sborník Archivu Ministerstva vnitra 2, 2004, s. 183–229; JÍLEK, T. – JÍLKOVÁ, A. a kol.: *Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu v letech 1948–1989*. Praha 2006; ROTTMAN, G.: *The Berlin Wall and the Intra-German border 1961–1989*. Oxford 2008.

48 ZICH, F.: *Národnostní a etnické vztahy v českém pohraničí. Obraz Čecha, Němce, Rakušana a Róma ve vědomí obyvatel*. Praha 1996; HEFFNER, K. (ed.): *Historical regions divided by the borders. Cultural heritage and multicultural cities*. Łódź – Opole 2009.

49 Vynikající přehled této badatelské specializace předlistopadové etnografie podávají VALÁŠKOVÁ, N. – UHEREK, Z.: *Novoosídlenecké pohraničí*. In: Uherek, Z. (ed.): *Kultura – společnost – tradice II*. Praha 2006, s. 53–109.

upomínkových předmětů s motivikou psů a Chodů odkazující na propagandu 50.–80. let, pravidelné diskuse na četných internetových fórech) jiné? A jaké? Jde o vyhocené rysy komemorace mládí, tendence k vyprávění a vzpomínání na idealizované *staré časy*? A jedná se skutečně o jev masový, nebo je nepoučený pozorovatel zvenčí maten organizačně i jinak aktivní distinktivní menšinou bývalých profesionálních příslušníků vojsk PS? A jaká je pak paměť řadových vojáků? Pro etnologii bezpochyby zcela jedinečné pole k systematickému výzkumu.⁵⁰

4. Problematika krajiny

Z řady často protichůdných důvodů je na celoevropské úrovni výzkum militarizované či pohraniční krajiny patrně nejrozvinutější ze všech zde pojednávaných tematických okruhů studia studené války.⁵¹ Platí to jak pro západní, tak východní Evropu, ČR nevyjímaje. Studium krajiny se přitom orientuje jak na její fyzické (materiální, biologické, prostorové) charakteristiky, tak na její různě konceptualizovanou paměť a vztahy jejích minulých i současných obyvatel a návštěvníků k ní. Zejména krajina hluboce poznamenaná tzv. železnou oponou, násilnými migracemi, depopulací a likvidací sídel či radikální transformací landuse a tedy v sociálním, ekonomickém i symbolickém smyslu skutečně či domněle marginalizovaná je doslova laboratoří nejrůznějších sociálně-geografických, historických, přírodovědných, jazykovědných (zejm. toponomastických) a v neposledních řadě etnologických a antropologických teorií a metod výzkumu.⁵²

Na evropské úrovni se příslušné výzkumy člení do řady rozličných směrů a dílčích specializací: významné je např. geografické studium landuse a prostorových transformací venkovské krajiny,⁵³ podněty tzv. etnologie, antropologie a archeologie hranic a pohraničí,⁵⁴ fenomenologické a antropologické směry ve výzkumu

50 Četné inspirace – byť bohužel nikoliv z etnologických pozic nabízí MIHELJ, S.: *The Persistence of the Past: Memory, Generational Cohorts and the „Iron Curtain“*. Contemporary European history 23, 2014, s. 447–468.

51 PEARSON, C. – COATES, P. – COLE, T. (eds.): *Militarized Landscapes: From Gettysburg to Salisbury Plain*. London 2010.

52 BELL, S. – ALVES, S. – de OLIVEIRA, E. S. – ZUIN, A.: *Migration and Land Use Change in Europe: A Review*. Living Reviews in Landscape Research 4, 2010, online: <http://www.livingreviews.org/lrlr-2010-2> (přistoupeno 24. 8. 2015).

53 Souhrnně a s důrazem na české pohraničí: KUČERA, Z. – KUČEROVÁ, S.: *Historical geography of persistence, destruction and creation: The case of rural landscape transformations in Czechia's resettled borderland*. Historická geografie 38, 2012, s. 165–184; CHROMÝ, P.: *Historickogeografické aspekty vymezování pohraničí jako součást geografické analýzy*. Geografie 105, 2000, s. 63–76.

54 MULLIN, D. (ed.): *Places in Between: The Archaeology of Social, Cultural and Geographical Borders and Borderlands*. Oxford 2011; LOZOVIUK, P. (ed.): *Grenzgebiet als Forschungsfeld. Aspekte der ethnographischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipzig 2009; READMAN, P. – RADDING, C. – BRYANT, C.: *Introduction: Borderlands in a global perspective*. In: Readman, P. – Radding, C. – Bryant, C. (eds.): *Borderlands in a World History*. New York 2014,

percepce krajiny a místa,⁵⁵ historické a historicko-antropologické studium tzv. krajinné paměti (protínající se s výzkumy symbolických i reálných míst paměti)⁵⁶ a v neposlední řadě koncepty přírodovědecké, resp. ekologické. Do českého prostředí některé z těchto přístupů pronikly již poměrně záhy, jiné zůstávají doposud nevyužity. Recentní práce historických a sociálních geografů nicméně již dnes plodným způsobem korigují některé z historiografických mýtů vzniknuvších u nás v 90. letech 20. století.⁵⁷ Interdisciplinární historicko-archeologicko-etnologický výzkum na Tachovsku, který využitím některých dat částečně navázal na nesmírně cenné národopisné studium novoosídleneckého pohraničí v 70. a 80. letech 20. století,⁵⁸ započal mj. s aplikací vizuálně antropologických a krajinně antropologických přístupů a interpretací.⁵⁹ Ve stejném terénu byl průkopnický ověřen i etnologicky koncipovaný výzkum konstrukce, vyjednávání a mezigenerační transmise krajinné paměti a prezentace pohraničí, resp. pozůstatků železné opony jako kulturního dědictví.⁶⁰

Jak již bylo naznačeno v úvodní části textu, bezesporu nejviditelnějším směrem soudobých evropských výzkumů zaměřených na rozličné formy dědictví studené války je environmentálně historický či krajinně ekologický přístup, resp. přístup obecně ovlivněný přírodovědnými teoriemi marginálních a hraničních ekologických

s. 1–23; DEGER, P.: *Grenzen*. In: de Boer, P. – Duchhardt, H. – Kreis, G. – Schmale, W. (eds.): *Europäische Erinnerungsorte* 1. München 2012, s. 247–256. Z etnologického hlediska má pro středoevropské bádání až paradigmatický význam práce EISCH, K.: *Grenze. Eine Ethnographie des bayerisch-böhmischen Grenzraums*. München 1996.

55 Z přebohaté literatury srov.: HIRSCH, E. – O'HANLON, M.: *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford – New York 1995; BENDER, B.: *Time and Landscape*. *Current Anthropology* 43, 2002, s. 103–112; STEWART, P. J. – STRATHERN, A. (eds.): *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*. London 2003; BACKHAUS, G. – MURU, J. (eds.): *Tensional Landscapes: The Dynamics of Boundaries and Placements*. Lanham 2003.

56 SCHAMA, S.: *Krajina a paměť*. Praha 2007; HLAVÁČKA, M. – MARÈS, A. – POKORNÁ, M.: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha 2011.

57 KUČERA, Z. – KUČEROVÁ, S.: *Historical geography of persistence, destruction and creation: The case of rural landscape transformations in Czechia's resettled borderland*. *Historická geografie* 38, 2012, s. 165–184.

58 Např. PETRÁŠOVÁ, M.: *Příchod ukrajinských přesídlenců z Rumunska na Tachovsko*. Materiály k problematice novoosídleneckého pohraničí. Sv. 1. Praha 1984, s. 58–61; též: *Ukrajinci-Rusini v západních Čechách*. Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí – dělnictvo v etnických procesech. Sv. 1. Praha 1985, s. 111–128.

59 SVĚTLÍK, R. – PAUKNEROVÁ, K.: *Dětský svět v zapadlé vesnici na konci Čech*. In: Soukupová, B. – Nosková, H. – Bednařík, P. (eds.): *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity I*. Praha 2013, s. 155–164; FATKOVÁ, G. a kol.: *Tachovsko: Krajina v paměti / paměť v krajině*. Plzeň 2014; SVĚTLÍK, R.: *Výzkum percepce krajiny za použití vizuálních metod*. Bakalářská diplomová práce. Západočeská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra antropologie. Plzeň 2013.

60 PAUKNEROVÁ, K. – WOITSCH, J.: *Educational trails as landscape memory agents in the West Bohemian border region*. In: Zückert, M. – Hein-Kircher, H. (Hg.): *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century*. Göttingen 2016, s. 175–202.

nik. Ty povětšinou pracují s – opakovaně příkře kritizovanou⁶¹ – představou železné opony, konfliktních zón a vojenských cvičišť jako svérázných a pro evropskou biodiverzitu zásadně přínosných chráněných území sui generis.⁶² Dané enklávy, nejviditelněji reprezentované tzv. zeleným pásem Evropy (European Green Belt), který od polárních oblastí až do středomoří kopíruje někdejší železnou oponu, mají v někdy poněkud upřílišněné podobě reprezentovat pravý opak dřívější evropské bipolarity – tedy společný zájem na uchování přírodního bohatství. Zde si samozřejmě nelze neodpustit poznámku, že pro etnology může být spíše než hledání jakýchsi environmentálních benefitů studené války zajímavé kritické sledování procesu vyjednávání či v nejširším smyslu sociální konstrukce těchto nových ekologických identit sjednocené Evropy.

Závěr

Jak jsme si na několika vybraných příkladech ukázali, etnologické studium studené války otevírá pro náš obor doposud netušené možnosti a rozsáhlé a prozatím povětšinou neorané badatelské pole. Konkrétních témat a materiálu se nabízí opravdu nepřeberné množství a bohužel většinou leží ladem. Zároveň je nutno připomenout, že etnologický výzkum studené války i u nás probíhal a probíhá většinou jaksi mimochodem nebo bez reflektování důležitého faktu, že je zkoumána extrémně militarizovaná každodennost. Etnologii studené války ale v žádném případě nesmíme chápat jako nějaký za každou cenu nově a „rádobymoderně“ propagovaný obor. Tím není a být nemůže, termín studená válka zde spíše odkazuje k určitému časovému, prostorovému a tematickému rozhranění určité badatelské orientace. Může se nepochybně jednat o dílčí produktivní specializaci současné evropské etnologie propojující její starší tradice s recentními směry, může se jednat o specializaci s mimořádným komparativním potenciálem, specializaci výrazně a produktivně interdisciplinární. A může jít koneckonců i o specializaci pomáhající vysvětlit některé současné události – tedy např. stavbu hraničních plotů a mechanismy vojensko-policejní ochrany hranic (a vnímání těchto jevů) v Evropě, na Blízkém východě nebo v USA.

Etnologové mohou ve zkoumání studené války s velkým úspěchem uplatnit a využít základní epistemologické charakteristiky disciplíny (resp. klasického

61 Srov. zdrcující kritiku konceptu zeleného pruhu Evropy a dalších podobných přístupů COATES, P.: *Borderland, No-Man's Land, Nature's Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth*. *Environment and History* 20, 2014, s. 499–516. Poněkud smířlivěji se vyjadřuje ECKERT, A. M.: *No man's landscapes*. *The Berlin Journal* 20, 2011, s. 33–35.

62 ENGELS, B. a kol.: *Perspectives of the Green Belt. Chances for an Ecological Network from the Barents Sea to the Adriatic Sea? Proceedings of the International Conference*. Bonn 2003; TERRY, A. – ULLRICH, K. – RIECKEN, U.: *The Green Belt of Europe: From Vision to Reality*. Gland 2006; BUFON, M. – MINGHI, J.: *The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony*. *GeoJournal* 52, 2000, s. 119–127. Viz též materiály dostupné na <http://www.europeangreenbelt.org>.

národopisu) ve střední Evropě, tedy zejména unikátní cit pro materialitu a historicitu zkoumaných jevů a schopnost brilantní dokumentace a analýzy folklorních útvarů nejrůznějšího typu. Etnologové mohou i u nás navazovat na četné starší publikované i nepublikované výzkumy, přičemž kupříkladu někdejší systematické studium tzv. novoosídlenického pohraničí k tomu nabízí skvělá východiska. Ve své době se etnografické a folkloristické výzkumy novoosídlenců samozřejmě (v důsledku jasných tematických a teoreticko-metodologických preferencí i mocensko-ideologických vlivů) např. fenoménu železné opony nemohly věnovat. Avšak sesbíraný materiál nabízí i četná data ukazující na specifickou každodennost v dosídlených oblastech, z nichž podstatná část se nacházela v hraničním a pohraničním pásmu postaveném pod kontrolu armády a vojsk PS. A s těmi už lze dále efektivně pracovat.

Budoucí etnologické výzkumy studené války u nás, které, doufejme, budou stále častější, mohou dále navázat na řadu velkých zahraničních, resp. mezinárodních projektů, v rámci kterých je např. železná opona zkoumána nejen v rovině materiální, ale i symbolické či paměťové. Příslušné projekty zároveň až ikonicky charakterizuje důraz na interdisciplinaritu, která, přiznejme si, naši etnologii občas schází. Při výzkumu studené války se ale etnologové mohou úspěšně konfrontovat nejen s historiky různého zaměření, ale např. i archeology či dokonce ekology a biology.

V neposlední řadě má výzkum studené války a železné opony značný potenciál zaujmout širší odbornou i laickou veřejnost. Společenská poptávka po poznání mechanismů vývoje středoevropské společnosti (ale i kultury, životního prostředí, umění atd.) ve 2. polovině 20. století je extrémní a nepochybná a výsledky podobně zaměřených výzkumů rezonující a široce diskutované. To nabízí četné výhody, počínaje pragmatickým fundraiserským kalkulem s tématy, která jsou „in“, a konče možností důrazně upozornit na přínos a význam evropské etnologie v soudobém spektru vědeckých oborů. Ovšem i rizika jsou nemalá – jak i v našem prostředí ukazují některé vyhrcoené debaty historiků o moderně zaměřených textech o době tzv. normalizace, síla některých dogmat a stereotypů je enormní.⁶³ A nebezpečí, že i přísně vědecká analýza poukazující na každodenní normalitu života kupříkladu milicionářů nebo dokonce vojáků PS (kteří jsou v rámci dominantního žurnalistického diskurzu líčeni jako principiálně deviantní společenství se zálibou v zabíjení tzv. *narušitelů*) narazí na vlnu nesouhlasu, je možné. Záleží samozřejmě na nás, etnolozích, jak si s těmito výzvami poradíme. Tento příspěvek můžeme, snad, považovat za první nesmělý krok k jejich systematické konceptualizaci.

63 Některé debaty se i čtvrtstoletí od konce studené války nesou v duchu ostudné studenoválečné rétoriky. Srov. např. „recenzi“ PLACÁK, P.: *Pullmannův Pán much aneb Historie a svět dětí*. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů 7, 2013, s. 123–128 na práci PULLMANN, M.: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha 2011, která představuje v naší historiografii paradigmatickou revoluci v uchopení dějin totalitního Československa. Ke stejné publikaci srov. i rozsáhlou a již věcnou diskusi PAUER, J. – POSPÍŠIL, F. – CAJTHAML, P. – MÜCKE, P.: *Nad knihou Michala Pullmanna. Diskuse*. Dějiny – teorie – kritika 9, 2012, s. 281–296.

Literatura

- BABCOCK, B. A.: *Artifact*. In: Bauman, R. (ed.): *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainments. A Communications-Centered Handbook*. Oxford 1992, s. 204–216.
- BACKHAUS, G. – MURU, J. (eds.): *Tensional Landscapes: The Dynamics of Boundaries and Placements*. Lanham 2003.
- BAŠTA, J.: *Lidové milice: 1948–1969. Nelegální armáda Komunistické strany Československa*. Praha 2013.
- BELL, S. – ALVES, S. – de OLIVEIRA, E. S. – ZUIN, A.: *Migration and Land Use Change in Europe: A Review*. *Living Reviews in Landscape Research* 4, 2010, online: <http://www.livingreviews.org/lrlr-2010-2> (přistoupeno 24. 8. 2015).
- BENDER, B.: *Time and Landscape*. *Current Anthropology* 43, 2002, s. 103–112.
- BENTON, T.: *Understanding heritage and memory*. Manchester 2010.
- BOHANNAN, P. (ed): *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. New York 1967.
- BROWNING, CH. R.: *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a konečné řešení v Polsku*. Praha 2002.
- BRUNER, M. S.: *Symbolic Uses of the Berlin Wall 1961–1989*. *Communication Quarterly* 37, 1989, s. 319–328.
- BUFON, M. – MINGHI, J.: *The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony*. *GeoJournal* 52, 2000, s. 119–127.
- BURIANOVÁ, M.: *Móda v ulicích Protektorátu*. Praha 2013.
- BURSTRÖM, M. – GUSTAFSSON, M. – KARLSSON, H.: *World Crisis in Ruin. The Archaeology of the Former Soviet Nuclear Missile Sites in Cuba*. Lindome 2011.
- CAJTHAML, P.: *Public relations pro Státní bezpečnost. Bezpečnostní propaganda v letech 1968–1971*. *Sborník Archivu bezpečnostních složek* 6, 2009, s. 191–241.
- COATES, P.: *Borderland, No-Man's Land, Nature's Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth*. *Environment and History* 20, 2014, s. 499–516.
- COCROFT, W. D.: *Cold War: Building for Nuclear Confrontation (1946–1989)*. Swindon 2003.
- COCROFT, W. D.: *The Cold War – What to preserve and why*. *Conservation bulletin* Issue 44, 2003, s. 40–42.
- DAUGSTAD, K. – GRYTLI, E.: *How to study and manage a multihistoric landscape*. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 53, 1999, s. 85–92.
- DEGER, P.: *Grenzen*. In: de Boer, P. – Duchhardt, H. – Kreis, G. – Schmale, W. (eds.): *Europäische Erinnerungsorte 1*. München 2012, s. 247–256.
- DOLFF-BONEKÄMPER, G.: *The Berlin Wall: An archaeological site in progress*. In: Schofield, J. – Johnson, W. G. – Beck, C. M. (eds.) *Matériel Culture. The archaeology of twentieth-century conflict*. London 2002, s. 236–248.

- DRECHSEL, B.: *The Berlin Wall from a visual perspective: comments on the construction of a political media icon*. Visual Communication 9, 2010, s. 3–24.
- DRULÁK, P.: *Metaforý studené války. Interpretace politického fenoménu*. Praha 2009.
- DUBÁNEK, M. – LAKOSIL, J. – MINAŘÍK, P.: *Utajená obrana železné opony. Československé opevnění 1945–1964*. Praha 2011.
- ECKERT, A. M.: *Greetings from the Zonal Border. Tourism to the Iron Curtain in West Germany*. Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History 8, 2011, s. 9–36.
- ECKERT, A. M.: *No man's landscapes*. The Berlin Journal 20, 2011, s. 33–35.
- EISCH, K.: *Grenze. Eine Ethnographie des bayerisch-böhmischen Grenzraums*. München 1996.
- ENGELS, B. a kol.: *Perspectives of the Green Belt. Chances for an Ecological Network from the Barents Sea to the Adriatic Sea? Proceedings of the International Conference*. Bonn 2003.
- FATKOVÁ, G. a kol.: *Tachovsko: Krajina v paměti / paměť v krajině*. Plzeň 2014.
- FEVERSHAM, P. – SCHMIDT, L.: *The Berlin Wall Today*. Berlin 1999.
- FORBES, N. – PAGE, R. – PÉREZ, G. (eds.): *Europe's Deadliest Century: Perspectives on 20th century conflict heritage*. Swindon 2009.
- FUKUYAMA, F.: *Konec dějin a poslední člověk*. Praha 2002.
- GADDIS, J. L.: *Studená válka*. Praha 2006.
- GEORGES, R. A. – JONES, M. O.: *Folkloristics. An Introduction*. Bloomington 1995.
- HAHNOVÁ, E. – HAHN, H. H.: *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*. Praha 2002.
- HÁJEK, P.: *Jde pevně kupředu naše zem. Krajina českých zemí v období socialismu 1948–1989*. Praha 2008.
- HARRISON, R. – SCHOFIELD, J.: *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*. Oxford 2010.
- HASIL, S.: *Psi u pohraniční stráže*. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav. Brno 2015.
- HEFFNER, K. (ed.): *Historical regions divided by the borders. Cultural heritage and multicultural cities*. Łódź – Opole 2009.
- HIRSCH, E. – O'HANLON, M.: *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford – New York 1995.
- HLAVÁČEK, J.: *Copak je to za vojáka... aneb Malá sonda do života příslušníků Československé (lidové) armády po roce 1968*. In: Vaněk, M. – Krátká, L. (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2014, s. 73–120.

- HLAVÁČEK, J.: *Narace pražského jara ve vzpomínkách rehabilitovaných příslušníků Československé lidové armády*. Theatrum historiae 9, 2014, s. 79–96.
- HLAVAČKA, M. – MAREŠ, A. – POKORNÁ, M.: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha 2011.
- HOUŽVIČKA, V. – NOVOTNÝ, L.: *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: Sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. Praha 2007.
- HUNTINGTON, S. P.: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha 2001.
- HUTCHINGS, F.: *Cold Europe. Discovering, Researching and Preserving European Cold War Heritage*. Cottbus 2004.
- CHROMÝ, P.: *Historickogeografické aspekty vymezování pohraničí jako součást geografické analýzy*. Geografie 105, 2000, s. 63–76.
- CHYLÍNSKA, D.: *Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Rozwiązania polskie a praktyka europejska*. Folia Turistica 17, 2006, s. 77–97.
- CHYLÍNSKA, D.: *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*. Architektura krajobrazu 1, 2007, s. 31–39.
- JÍLEK, T. – JÍLKOVÁ, A. a kol.: *Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu v letech 1948–1989*. Praha 2006.
- KNAPÍK, J. – FRANC, M. a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967. (I. –II.)*. Praha 2011.
- KOVAŘÍK, D.: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Brno 2006.
- KUČERA, Z. – KUČEROVÁ, S.: *Historical geography of persistence, destruction and creation: The case of rural landscape transformations in Czechia's resettled borderland*. Historická geografie 38, 2012, s. 165–184.
- LEFFLER, M. P. – WESTAD, O. A.: *The Cambridge History of the Cold War (I.–III.)*. Cambridge 2012.
- LIPPMANN, W.: *The Cold War*. New York 1947.
- LOZOVIUK, P. (ed.): *Grenzgebiet als Forschungsfeld. Aspekte der ethnographischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipzig 2009.
- LUŇÁK, P.: *Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce*. Praha 1997.
- McWILLIAMS, A.: *An Archaeology of the Iron Curtain: Material and Metaphor*. Stockholm 2013.
- MIHELJ, S.: *Drawing the East-West border: Narratives of modernity and identity in the northeastern Adriatic (1947–1954)*. In: Vowinckel, A. – Payk, M. M. – Lindenberger, T. (eds.): *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Oxford – New York 2012, s. 276–296.

- MIHELJ, S.: *The Persistence of the Past: Memory, Generational Cohorts and the „Iron Curtain“*. Contemporary European history 23, 2014, s. 447–468.
- MIKŠÍČEK, P. a kol.: *Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. Domažlice 2006.
- MULLIN, D. (ed.): *Places in Between: The Archaeology of Social, Cultural and Geographical Borders and Borderlands*. Oxford 2011.
- NÁLEVKA, V.: *Studená válka*. Praha 2003.
- NEKVAPIL, J.: *K dnešnímu stavu vojenského slangu*. Naše řeč 62, 1979, s. 130–141.
- ORWELL, G.: *You and the Atomic Bomb*. Tribune 19. 10. 1945.
- PADEVĚT, J.: *Průvodce protektorátní Prahou. Místa – události – lidé*. Praha 2013.
- PALIVODOVÁ, E.: *Obrazy nepřátel. Vnější nepřátelé v československé komunistické propagandě v letech 1948–1956*. HOP. Historie – Otázky – Problémy 4, 2012, s. 39–53.
- PAUER, J. – POSPÍŠIL, F. – CAJTHAML, P. – MÜCKE, P.: *Nad knihou Michala Pullmanna*. Diskuse. Dějiny – teorie – kritika 9, 2012, s. 281–296.
- PAUKNEROVÁ, K. – WOITSCH, J.: *Educational trails as landscape memory agents in the West Bohemian border region*. In: Zückert, M. – Hein-Kircher, H. (Hg.): *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century*. Göttingen 2016, s. 175–202.
- PEARSON, C. – COATES, P. – COLE, T. (eds.): *Militarized Landscapes: From Gettysburg to Salisbury Plain*. London 2010.
- PEŇÁZ, P.: *Poznámky k češtině ve vojenském prostředí*. Naše řeč 70, 1987, s. 131–132.
- PEŠEK, J.: *Ludové milície na Slovensku 1948–1989*. In: *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha 2006, s. 573–586.
- PETRÁŠOVÁ, M.: *Příchod ukrajinských přesídlenců z Rumunska na Tachovsko*. In: *Materiály k problematice novoosídlenického pohraničí. Sv. 1*. Praha 1984, s. 58–61.
- PETRÁŠOVÁ, M.: *Ukrajinci-Rusini v západních Čechách*. In: *Etnické procesy v novoosídlenickém pohraničí – dělnictvo v etnických procesech. Sv. 1*. Praha 1985, s. 111–128.
- PLACÁK, P.: *Pullmannův Pán much aneb Historie a svět dětí*. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů 7, 2013, s. 123–128.
- PRICE, D. H.: *Anthropological Intelligence: The Deployment and Neglect of American Anthropology in the Second World War*. Durham – London 2008.
- PRICE, D. H.: *How the CIA and Pentagon Harnessed Anthropological Research during the Second World War and Cold War with Little Critical Notice*. Journal of Anthropological Research 67, 2011, s. 333–356.
- PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*. Praha 2006.

- PULLMANN, M.: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha 2011.
- RAK, M. – FUNK, L. – VÁŇA, M.: *Vesnice v zajetí železné opony – možnosti archeologického poznání studené války*. AntropoWebzin 3, 2012, s. 241–251.
- RAK, M. – STARKOVÁ, L. – FUNK, L.: *Relikty „studené války“ jako součást kulturní historie*. In: Bureš, M. – Šmejda, L. – Šmolíková, M. (eds.): *Veřejná archeologie 5. Příspěvky z konference Archeologie a veřejnost 7/2013*. Praha 2014, s. 42–61.
- READMAN, P. – RADDING, C. – BRYANT, C.: *Introduction: Borderlands in a global perspective*. In: Readman, P. – Radding, C. – Bryant, C. (eds.): *Borderlands in a World History*. New York 2014, s. 1–23.
- ROTTMAN, G.: *The Berlin Wall and the Intra-German border 1961–1989*. Oxford 2008.
- ŘÍHA, M. (ed.): *Proměny sudetské krajiny jako poselství dalším generacím*. Praha 2008.
- SEIDL, T. – CHROMÝ, P.: *Environmental conservation in military training areas – source of spatial conflicts?* Europa XXI 21, 2010, s. 103–115.
- SCHAMA, S.: *Krajina a paměť*. Praha 2007.
- SCHMIDT, L. – von PREUSCHEN, H. (eds.): *On Both Sides of the Wall. Preserving Monuments and Sites of the Cold War Era*. Cottbus 2005.
- SCHOFIELD, J.: *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. London 2005.
- SCHOFIELD, J. – COCROFT, W. (eds.): *A Fearsome Heritage: Diverse Legacies of the Cold War*. Walnut Creek 2007.
- SCHOFIELD, J. – KLAUSMEIER, A. – PURBRICK, L. (eds.): *Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology*. Berlin 2006.
- SCHOLL-SCHNEIDER, S. – SCHNEIDER, M. – SPURNÝ, M. (eds.): *Sudetské příběhy: vyhnanci, starousedlíci, osídlenci*. Praha 2010.
- SPURNÝ, M. (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Praha 2006.
- STEWART, P. J. – STRATHERN, A. (eds.): *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*. London 2003.
- Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*. Praha 1986.
- SVĚTLÍK, R.: *Výzkum percepce krajiny za použití vizuálních metod*. Bakalářská diplomová práce. Západočeská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra antropologie. Plzeň 2013.
- SVĚTLÍK, R. – PAUKNEROVÁ, K.: *Dětský svět v zapadlé vesnici na konci Čech*. In: Soukupová, B. – Nosková, H. – Bednařík, P. (eds.): *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity I*. Praha 2013, s. 155–164.
- ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R.: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*. Dějiny – teorie – kritika 2, 2007, s. 232–255.

- TERRY, A. – ULLRICH, K. – RIECKEN, U.: *The Green Belt of Europe: From Vision to Reality*. Gland 2006.
- TOMEK, P. – PEJČOCH, I.: *Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb 2015.
- VALÁŠKOVÁ, N. – UHEREK, Z.: *Novoosídlenecké pohraničí*. In: Uherek, Z. (ed.): *Kultura – společnost – tradice II*. Praha 2006, s. 53–109.
- VANĚK, M. (ed.): *Obyčejní lidé...? Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a profesí inteligence*. Praha 2009.
- VANĚK, M. – KRÁTKÁ, L. (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha 2014.
- VANĚK, P.: *K vývoji ženijnětechnického zabezpečení státní hranice v letech 1951–1955*. Sborník Archivu Ministerstva vnitra 2, 2004, s. 183–229.
- VOWINCKEL, A. – PAYK, M. M. – LINDENBERGER, T. (eds.): *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Oxford – New York 2012.
- VOTRUBA, A.: *Kultura vojáků základní služby*. In: Janeček, P. (ed.): *Folklor atomového věku. Kolektivně sdílené prvky expresivní kultury v soudobé české společnosti*. Praha 2011, s. 39–64.
- WESTAD, O. A.: *The Cold War and the international history of the twentieth century*. In: Leffler, M. P. – Westad, O. A. (eds.): *The Cambridge History of the Cold War I. Origins*. Cambridge 2012, s. 1–19.
- WRIGHT, P.: *Iron Curtain: from Stage to Cold War*. Oxford 2007.
- ZICH, F.: *Národnostní a etnické vztahy v českém pohraničí. Obraz Čecha, Němce, Rakušana a Róma ve vědomí obyvatel*. Praha 1996.

Summary

Cold War Ethnology in the Czech Republic: Themes, Approaches, Methods

Even though the Cold War did not spill over into a real armed confrontation, some features of its development as well as consequences, felt up to now, can be compared with “real” war conflicts. Ethnologists in a number of European countries pay attention to the Cold War, for example through the research on collective and individual memory bound to the course of the War; they study the life of local communities strongly affected by the War; they explore the narrativity relating to the Cold War; also approaches in terms of anthropology of landscape are very strong. The Cold War was not understood as a relevant ethnological theme in the Czech Republic after 1989, and for this reason, the research on it has been “governed” either by different enthusiastic, semi-amateur or directly activistic fellowships, or the research itself has developed under the wings of other disciplines (especially

archaeology and history). The theoretical-methodological contribution introduces possible bases for the ethnological research into the Cold War in the Czech Republic, draws attention to the running researches and mainly sketches the basic thematic circles the future research could deal with.

Key words:

Cold War – Iron Curtain – borders – theory and methodology – landscape – memory – folklore – heritage – history of ethnology

10. Závěr

Předložený soubor studií po koncepční i empirické stránce významně rozšiřuje a prohlubuje poznání dějin české a československé etnologie ve 20. století, přičemž se vědomě distancuje od tradičního etnocentrického pohledu na dějiny oboru u nás a zasazuje domácí bádání do širšího mezinárodního kontextu. Procesy internacionalizace domácího bádání a vytváření specifických vědeckých sítí jsou chápány jako důležité hybné síly výzkumu, které přispěly k rozvoji české etnologie významnější měrou, než bylo dosud předpokládáno. Zároveň se ukázalo, že v některých případech zůstal potenciál výzkumných aktivit realizovaných na našem území nevyužit, často právě kvůli absentující komunikaci se zahraničím, která vedla především k teoretickému zaostávání jinak empiricky velmi hodnotných výzkumů.

Pro jakékoliv další uvažování o dějinách české a československé etnologie je proto zcela nezbytné o těchto mezinárodních vazbách uvažovat a hodnotit náš výzkum nikoliv z pozic metodologického a tematického nacionalismu, ale jako integrální součást dějin evropské etnologie. Právě omezená znalost vývoje oboru ve většině zemí Evropy vedla v minulosti k přílišné závislosti na komparacích s německou *Volkskunde*, případně výhradně s britskou a americkou sociokulturní antropologií, při pomíjení pro české prostředí – zdá se – mnohem důležitějších vazeb na jiné intelektuální tradice. Tato „path dependency“ vede k tomu, že česká etnologie má ve srovnání s domácí historiografií či sociologií stále slabou úroveň kritické sebereflexe. Za nejdůležitější zjištění, vyplývající z předloženého souboru studií lze považovat, kromě dalšího, zejména následující skutečnosti:

(1) Internacionalizační procesy probíhající zdola byly specifickými nikami badatelské svobody. Na rozdíl od jiných typů internacionalizace (tzv. sovětizace výzkumu v padesátých letech či etnologický výzkum mimoevropského prostoru v šedesátých letech 20. století), které byly určovány výhradně rigidními státními plány a mocensko-ideologickými zájmy, vznikaly i do určité míry nezávislé projekty, díky nimž se jednotliví badatelé mohli zapojovat do celoevropských badatelských sítí. Tyto aktivity přitom byly z oficiálních míst tolerovány, někdy ex post podpořeny, v některých případech šlo však o mezinárodní spolupráci (např. v podobě nepřiznávaných ale objektivně existujících inspirací konkrétními teoretickými postuláty) skrytou.

Klíčovou roli v těchto procesech internacionalizace, vědecké komunikace a vytváření badatelských sítí hrál zejména ve druhé polovině 20. století někdy obtížně uchopitelný „lidský faktor“ – osobní přátelství mezi etnology z obou stran tzv. železné opony“, které umožňovaly udržovat našim etnologům vazby na západoevropský výzkumný prostor. Internacionalizace tak

nebyla jen formální záležitostí institucí, ale často se odehrávala v neformální rovině, kdy badatelé využívali specifické komunikační strategie, aby své zahraniční kontakty obhájili nebo skryli. Tento proces byl sice nejednoznačný a vnitřně nekoherentní, přesto jej lze jako celek označit za prostor pro automní rozvoj výzkumu. Mnohdy však závisel i na zcela konkrétních jednotlivcích (Jaroslav Kramář, Ján Podolák), jejichž individuální osudy mohly ovlivnit i vývoj celých badatelských specializací.

(2) Závěry výzkumu ukazují, že česká, resp. československá etnologie byla v mezinárodním měřítku teoreticky i metodologicky od 19. století dlouhodobě orientována především na středoevropský prostor „opanovaný“ německou *Volkskunde*, případně okrajově obohacovaný (v éře první československé republiky) např. vlivy ruského formalismu. Pro internacionalizační procesy druhé poloviny 20. století se však jako nejpodstatnější ukázaly být podněty skandinávské (zejména švédské) a „neněmecké“ německojazyčné (zejména švýcarské) etnologie. Pro pochopení těchto skutečností je zásadní zohlednění celoevropského vývoje oboru, který byl v této době formován osobnostmi jako byl Sigurd Erixon (Švédsko) či Richard Weiss (Švýcarsko).

Kontakty našich etnologů směrem do Skandinávie či do Švýcarska nebyly nahodilé, ale začaly být vytvářeny již ve dvacátých a třicátých letech 20. století (v případě muzeí v přírodě ještě dříve), například v rámci zapojení domácích etnologů do prvních etnokartografických projektů. Právě tyto vazby umožnily v šedesátých letech 20. století zřetelnou konvergenci s Erixonem postulovanými přístupy srovnávací evropské etnologie, posléze ústící v současné post-erixonovské a post-bausingerovské paradigma oboru. Pro pochopení internacionalizačních procesů v české etnologii je tedy nezbytné vnímat celý obor jako součást tohoto širšího dění.

(3) Mezinárodní vazby české a československé etnologie měly v období státního socialismu značnou dynamiku a velmi rychle se proměňovaly, přičemž tyto procesy do značné míry kopírovaly společensko-politické změny v tehdejším Československu.

Období raných padesátých let 20. století lze charakterizovat jako dobu téměř absolutní izolace a deklaratorního nástupu marxismu, což vedlo k opuštění slibných metodologických podnětů ruského formalismu či „koketérie“ některých badatelů s americkou kulturní antropologií, vazby na evropskou etnokartografii zůstaly též dočasně upozaděny. Na rovině mezinárodních kontaktů a teoretického obohacení oboru se zcela promarněnou šancí se stal nástup oficiálně extrémně podporovaného studia továrního dělnictva a horníků. Tzv. etnografie dělnictva se sice v Československu začala rozvíjet přibližně ve stejné době jako ve Velké Británii či Skandinávii, zůstala však teoreticky i metodicky zcela konzervativní a zcela prostá mezinárodních vazeb.

Šedesátá léta 20. století byla dobou nejintenzivnějšího budování mezinárodních vědeckých sítí. Vedle spolupráce v rámci tzv. Východu (Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně) došlo i k bezprecedentnímu propojení naší etnologie s tzv. Západem, a to především při komparativním výzkumu agrární kultury (Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství), v rámci etnografické muzeologie (Mezinárodní asociace zemědělských muzeí) a především etnokartografie (Stálá mezinárodní atlasová komise).

Následující období tzv. normalizace a osmdesátých let 20. století lze považovat za dobu nucené de-internacionalizace, která se ale v případě některých mezinárodních výzkumných sítí překrývala s jejich transformací a zánikem (v důsledku výrazných teoretických proměn oboru) na tzv. Západě. Odklon od etnokartografie či komparativního výzkumu materiality tedy nebyl pouze středoevropským specifickým, pod vlivem tzv. lingvistického obratu k němu došlo i na poli západoevropské evropské etnologie. V našem prostředí však byly důvody pro odklon od některých badatelských specializací čistě ideologické, obor byl do značné míry po sovětském vzoru etnizován, v důsledku preference studia tzv. etnických procesů (Julijan V. Bromlej), což v míře ideologického tlaku nezmírnilo překonávací sílu padesátá léta 20. století. Znovuzrozená a znovu silně protěžovaná etnografie dělnictva sice pokračovala ve shromažďování bohaté empirie a generovala i zajímavé syntézy, ale opět bez vazeb na mezinárodní výzkumný prostor. Sedmdesátá a osmdesátá léta jsou zároveň obdobím specifické divergence mezi českou a slovenskou etnologií, což se nejvýrazněji projevilo v preferenci etnokartografie jako hlavní metody i badatelské náplně prakticky veškerého výzkumu na půdě SAV.

Období po roce 1989 přineslo v rámci některých doposud pěstovaných badatelských specializací rychlou restrukturalizaci, z hlediska dějin oboru ovšem také vyhrcoené a osobními zájmy rámované kontroverze mezi proponenty etnologických a sociálněantropologických směrů ve výzkumu. Část badatelských specializací byla alespoň částečně rehabilitována (etnokartografie), jiné prakticky beze zbytku opuštěny (etnologický výzkum dělníků). Vznik specializací nových (veterinární antropologie, paměťový výzkum) se v některých případech odehrává v rámci mezinárodních výzkumných sítí. Jiné badatelské směry, které v Evropě prodělaly v uplynulých desetiletích bouřlivý vývoj, (studium dědictví, výzkum tzv. studené války a železné opony) však doposud významnější zapojení etnologů z našeho území postrádají.

(4) Dalším krokem ve výzkumu, který však jde již nad rámec prezentovaného souboru statí, je důsledná internacionalizace samotného výzkumu dějin etnologie v Evropě. Kritika dosavadního etnocentrismu a metodologického nacionalismu, kterou vztahují na naše bádání, totiž *vice versa* platí téměř pro veškerý dosavadní výzkum o dějinách evropské etnologie.

Většina existujících textů referuje k národním/jazykovým rámcům a též „syntetizující“ kolektivní monografie či speciální čísla časopisů věnované dějinám etnologie⁹⁸ jsou povětšinou jen souborem statí opět zacílených na kontexty jednotlivých národních etnologií. Vzhledem k bezprecedentnímu objemu publikovaných textů a množství archivních fondů i významnému propojení etnologů napříč Evropou po více než jedno století staletí je v tomto směru potřeba uvažovat o větších badatelských projektech napříč Evropou směřovaných k transnacionálním dějinám vědy a etnologických vědeckých výzkumných sítí.

⁹⁸ Viz můj komentář ve speciálním čísle časopisu *Cultural Analysis* věnovaném dějinám evropské etnologie „Tracking Knowledge: On The History of Changing Disciplinary Identities After 1945“. WOITSCH, J. The power of the individual and the power of the system: A response. *Cultural Analysis*. 2021, 19(2), 155–158.

Literatura citovaná v komentářích ke studiím

Abschied vom Volksleben. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1970.

ALBERTI, S., J., NEHRING, H. The Cold War in European museums – filling the 'empty battlefield'. *International Journal of Heritage Studies*. 2022, 28(2), 180–199.

ALTMAN, K. „A tak posílám ti pozdrav z vojny...“ (K problematice osobní korespondence jako zdroje etnologického poznání každodenního života příslušníků základní vojenské služby v období tzv. normalizace). *Folia ethnographica*. 2019, 53(1), 57–64.

ALTMAN, K. Česká etnografie a folkloristika na Moravě: od průkopníků k národopisnému hnutí (1800–1918). In: TYLLNER, L., UHEREK, Z. (eds.). *Kultura – společnost – tradice. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie. Sv. I.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2005, s. 183–206 .

ALTMAN, K. „Kult čísla“ jako determinanta sociálního statusu i každodennosti příslušníků základní vojenské služby v období tzv. normalizace. *Národopisný věstník*. 2020, 79(2), 44–70.

ALTMAN, K. Úvod do studia dějin národopisu na Moravě. Brno: Masarykova univerzita, 2013.

ALTMAN, K. Zíbrtův Český lid a moravští národopisci. *Český lid*. 2003, 90(2), 173–183.

BAHENSÝ, F. Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963. In: KOSTLÁN, A., BARVÍKOVÁ, H., ĎURČANSKÝ, M., KODERA, P. (eds.). *Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999). Práce z dějin vědy. 1. sv.* Praha: Archiv Akademie věd České republiky v nakl. Arenga, 2000 s. 553–664 .

BAHENSÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J., ALTMAN, K., BAHENSÝ, F., DUCHÁČEK, M., HLAVÁČEK, J. a kol. (2024). *Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Academia 2024 .

BALAŠ, N. Academia without Contention? The Legacy of Czechoslovak Ethnography and Folklore Studies in Czech Anthropology. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2018, 54(3), 343–370.

BALAŠ, N. A Crusade for Social Anthropology: An Analysis of Politics in Post-Socialist Debates. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2024, 60(3), 239–266.

BALAŠ, N. An ethnographic chiefdom: epistemic arrest and knowledge production in Czechoslovak ethnography (1969–1989). New York: Berghahn, 2025.

BAUSINGER, H. Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*. 1965, 61(1), 177–204.

BAUSINGER, H. Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1971.

BELAJ, V. ed. *Etnološki atlas Jugoslavije. Karte s komentarima*. Zagreb: Centar za etnološku kartografiju, 1989.

- BENDIX, R., F. From Volkskunde to the “Field of Many Names”. *Folklore Studies in German-Speaking Europe since 1945*. In: BENDIX, R. F., HASAM-ROKEM, G. (eds.). *A Companion to Folklore*. Chichester: John Wiley & Sons, 2012, s. 364–390.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., Jágerová, M., NÁDASKÁ, K. (eds.). *Dejiny slovenskej etnológie v 20. storočí*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Katedra etnológie a folkloristiky, 2013.
- BOŠKOVIĆ, A., HANN, C. (eds.). *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*. Zürich and Münster: LIT Verlag, 2013.
- BRAVAGLIERI, S., SCHOFIELD, J. Heritage of the Cold War: management and interpretation at landscape scale. *Landscape Research*. 2023. 48(7), 896–913.
- BRINGÉUS, N.-A. Människan som kulturvarelse: En introduktion till etnologin. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2005.
- BRINKEL, T. Institutionalising Volkskunde in Early East Germany. *Journal of Folklore Research*. 2009, 46 (2), 141–172.
- BRINKEL, T. *Volkskundliche Wissensproduktion in der DDR. Zur Geschichte eines Faches und seiner Abwicklung*. Berlin: LIT, 2012.
- BROUČEK, S. *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1979.
- BROUČEK, S., JEŘÁBEK, R., TYLLNER, L. et al. (eds.). *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek. Biografická část*. Praha: Mladá fronta, 2007.
- BRÜCK, U. The Influence of Anthropology on Swedish Ethnology. In: NIXDORFF, H.; HAUSCHILD, T. (eds.). *Europäische Ethnologie. Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1982, s. 119–127.
- BURCKHARDT, L. F. *Volkskunde im Dienst der Völkerverständigung: Erlebnisse with Robert Wildhaber*. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 1972–1973, 68/69, 49–53.
- CAMPBELL, Å., NYMAN, Å. *Atlas över svensk folkkultur II: Sägen, tro och högtidssed*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 1976.
- CLIFFORD, J., MARCUS, G., E. eds. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, 1986.
- COATES, P. *Borderland, No-Man’s Land, Nature’s Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth*. *Environment and History*. 2014, 20, 499–516.
- DENNIS, N., HENRIQUES, F., SLAUGHTER, C. *Coal Is Our Life: An Analysis of a Yorkshire Mining Community*. London: Eyre and Spottiswoode, 1956.
- DESILVEY, C. *Curated Decay: Heritage Beyond Saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.
- DOUŠEK, R., DRÁPALA, D. (ed.). *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2015.

DOW, J. R., LIXFELD, H. (eds.). *German Volkskunde: A Decade of Theoretical Confrontation, Debate, and Reorientation (1967–1977)*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

DRÁPALA, D.; MALACH, R. Applying ethnocartographic methods in the context of Czech ethnology. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. 2016, 4(1), 19–33.

DUCHÁČEK, M. Českoslovenští slavisté v osidlech geopolitiky. Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu a dilemata mezinárodní spolupráce na výzkumu karpatské kultury mezi válkami. *Soudobé dějiny*. 2022, 29(2), 471–511.

DVOŘÁKOVÁ, H. Neznámý pokus o „zasítování“. Kontakty českých a německých badatelů v letech 1963–1969. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 257–264.

ERIXON, S. (ed.). *Atlas över svensk folkkultur I: Materiell och social kultur*. Uddevalla: Niloé, 1957.

ERIXON, S. European Ethnology as Social Science. In: *Actes du Congrès International d’Ethnologie Régionale*. Arnhem 1955. Arnhem, 1956, s. 56–61.

ERIXON, S. European Ethnology in our Time. *Ethnologia Europaea*, 1967, 1(1), s. 3–11.

ERIXON, S. Regional European Ethnology I. Main Principles and Aims with Special Reference to Nordic Ethnology. *Folk-liv*. 1937, 1, s. 89–108.

ERIXON, S. Regional European Ethnology II. Functional Analysis – Time Studies. *Folk-liv*. 1938, 2, 263–294.

ERIXON, S. Urgent Ethnological Tasks. *Ethnologia Europaea*, 1967, 1(1), 163–169.

Etnografický atlas Slovenska: mapové znázornenie vývinu vybraných javov ľudovej kultúry. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990.

FENTON, A., PODOLÁK, J., RASMUSSEN, H. *Land Transport in Europe*. Copenhagen: National Museum, 1973.

FOJTÍK, K. Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně. *Brno v minulosti a dnes*. 1963, 5, s. 45–68.

FOJTÍK, K., SIROVÁTKA, O. *Rosicko-Oslavansko: Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru*. Praha: Academia, 1961.

FROLEC, V. 30 Years of the International Commission of the Study of Folk Culture in the Carpathians and Balkans (MKKKB). *Ethnologia Slavica*. 1991, 23, 255–263.

FROLEC, V. Kulturní rozhraní v povodí Moravy a Dyje ve světle studia vinařských nástrojů. *Vědecké práce Československého zemědělského muzea*. 1966, 5, 191–198.

FROLEC, V. Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají. Praha: Academia, 1970.

FROLEC, V. Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech. *Slovenský národopis*. 1968, 16(2), 169–201.

FROLEC, V. *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno: Blok, 1974.

- FRYKMAN, J., LÖFGREN, O. Den kultiverade människan. Lund: Liber-Läromedel, 1979.
- GANSOHR-MEINEL, H. Volkskunde und Nationalsozialismus in der Schweiz: Die geistige Landesverteidigung. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1993, 89, 1–26.
- GERHOLM, T. Sweden: central ethnology, peripheral anthropology. In: VERMEULEN, H. F.; ROLDÁN, A. A. (eds.). *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London: Routledge, 1995, s. 159–170.
- GERNDT, H. (ed.): *Volkskunde und Nationalsozialismus*. München: Münchner Vereinigung für Volkskunde, 1987.
- GHINOIU, I. ed. *Atlasul etnografic Român*. Bucuresti: Academiei Romane, 2003–2013.
- GIBAS, P., PAUKNEROVÁ, K. The Fall of Marshall Konev: Silencing Beyond Post-Socialist Monument Removal(s). *Ethnologia Polona*. 2021, 42(1), 13–31.
- GRILL, J. Struggles for the Folk. Politics of Culture in Czechoslovak Ethnography, 1940s–1950s. *History and Anthropology*. 2015, 26(5), 619–638.
- GYR, U. Richard Weiss – Standorte und Werk einer volkskundlichen Symbolfigur. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 2009, 105, 65–80.
- GYR, Ueli. Von Richard Weiss zu Arnold Niederer. Zwei alpine Forschungsexponenten im Vergleich. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 2006, 102, 231–250.
- HALL, D. *Worktown: the astonishing story of the birth of Mass-Observation*. London: Weidenfeld and Nicolson, 2015.
- HALUZÍK, R. Proč jdou chlapi do války: Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů. Praha: Dokořán, 2018.
- HANN, CH., SÁRKÁNY, M., SKALNÍK, P. (eds.). *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe*. Münster: LIT Verlag, 2005.
- HERZA, F. Colonial Czechoslovakia? Overseas and Internal Colonization in the Interwar Czechoslovak Republic. *Interventions*. 2024, 26(2), 338–361.
- HLAVÁČEK, J. Mezi pakárnou a službou vlasti: základní vojenská služba (1968–2004) v aktéřské reflexi. Praha: Academia, 2021.
- HLAVÁČEK, J. Napoleon české etnografie: životopisná skica Antonína Robka. *Národopisný věstník*, 2017, 76(1), 25–47.
- HLAVÁČEK, J. Promarněné naděje? Praktické a etické problémy orálněhistorického výzkumu tzv. intelektuálních elit. In: Mücke, P., Brychta, M. *Na hranicích mezi minulostí a přítomností. Současné perspektivy orální historie*. Praha – Ostrava: COHA – Ostravská univerzita, 2016, s. 109–122.
- HLAVÁČEK, J., BORTLOVÁ, H. (eds.). *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou: československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků*. Praha: Academia, 2018.
- HOFFMANN-KRAYER, E. *Die Volkskunde als Wissenschaft*. Zürich: F. Amberger, 1902.

- HOLUBOVÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J. (eds.) Česká etnologie 2000. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002.
- HORÁK, J. Národopis československý. Přehledný nástin. In: Československá vlastivěda. Řada I, svazek II. Člověk. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1933, s. 305–698.
- JACOBET, W., KRAMAŘÍK, J. eds. Zápraž skotu (18.–20. století). Rinderanschirung (18.–20. Jahrhundert). L'attelage des boeufs (18.–20. siècle). Národopisný věstník československý. 1969, 36-37, 1–246.
- JANČÁŘ, J. Etnografie na Moravě a ve Slezsku v limitech 20. století. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2014.
- JANEČEK, P. Česká prozaická folkloristika v letech 1945–1989 v mezinárodním kontextu: In: WOITSCH, J., JŮNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. Etnologie v zúženém prostoru. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 226–243.
- JANEČEK, P. Etnografický výzkum. In: DOUŠEK, R. a kol. Úvod do etnologického výzkumu. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 11–119 .
- JEAN-BRUNHES DELAMARRE, M. Géographie et ethnologie de l'attelage au joug en France du XVIIe siècle à nos jours. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 1969.
- JÍLEK, T., JÍLKOVÁ, A. a kol. Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu v letech 1948–1989. Praha: Baset, 2006.
- JIRÁKOVSKÁ, V., MIŠUREC, Z. Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948. Národopisný věstník československý. 1991, 50 (1), 5–35.
- JOHLER, R. Doing European Ethnology in a Time of Change: The Metamorphosis of a Discipline (in Germany and in Europe). Traditiones 41, 2012, s. 245–255.
- KARBUSICKÝ, V. Naše dělnická píseň. Praha: Orbis, 1953.
- KEČENCIS, T., BRONNER, S. J., SELJAMAA, E.-H. (eds.). Folklore and Ethnology in the Soviet Western Borderlands: Socialist in Form, National in Content. Lanham: Lexington Books, 2024.
- KIARSZYS, G. The destroyer of worlds hidden in the forest: Cold War nuclear warhead sites in Poland. Antiquity. 2019, 93(372), 1612–1630.
- KILIÁNOVÁ, G. Ethnology in Slovakia in Crucial Historical Periods (after 1968 and 1989): From a Historical to a Social Sciences Discipline? Národopisná revue. 2017, 27(1), 65–76.
- KILIÁNOVÁ, G. Mitteleuropean Ethnology in Transition. In: KOCKEL, U., NIC CRAITH, M., FRYKMAN, J. (eds.). A Companion to the Anthropology of Europe. Oxford: Wiley Blackwell, 2016, s. 103–121.
- KILIÁNOVÁ, G. Päťdesiat ročníkov Slovenského národopisu: bilancia vedeckého časopisu. In: ZAJONC, J., MÉSZAROSZOVÁ, M., KOSTOVSKÁ, I. Slovenský národopis. 1953–2002. Bibliografia. Bratislava: Zing print, 2013, s. 10–44.
- KILIÁNOVÁ, G., Popelková, K. Zavádzanie marxistickej etnografie v národopise na Slovensku: zmena vedeckého myslenia? Slovenský národopis. 2010, 58(4), 410–424.

- KILIÁNOVÁ, G., ZAJONC, J. 70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied. Kontinuity a diskontinuity bádania a jednej inštitúcie. Bratislava: Veda, 2016.
- KLEIN, B. Cultural Heritage, the Swedish Folklife Sphere, and the Others. *Cultural Analysis*. 2006, 5, 57–80.
- KŁODNICKI, Z., PIENÍK, A. The Atlas of Cultural Heritage of the Polish Village (a Project). *Studia Etnologicke I Antropologicke*. 19, 25–45.
- KOFFER, B. Ethnography in the ČS(S)R: Scientification through Sovietization? In: BRUNNBAUER, U., KRAFT, C., SCHULZE WESSEL, M. (eds.). *Sociology and ethnography in East-Central Europe and South-East Europe: Scientific self-description in state socialist countries*. München: Oldenbourg Verlag, 2011, s. 173–184.
- KORFF, G.: Namenwechsel als Paradigmenwechsel? Die Umbenennung des Faches Volkskunde an deutschen Universitäten als Versuch einer Entnationalisierung. In: WEIGEL, S., ERDLE, B. (eds.). *Fünzig Jahre danach: Zur Nachgeschichte des Nationalsozialismus*. Zürich: Hochschulverlag AG, 1996, s. 403–434.
- KOVAČEVIČOVÁ, S. Atlas ľudovej kultúry a problematika vývinu ľudovej kultúry na Slovensku. *Slovenský národopis*. 1969, 17(2–3), 413–420.
- KOVAČEVIČOVÁ, S. Etnografický atlas Slovenska (projekt a dotazník). Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1970.
- KOVAČEVIČOVÁ, S., DANGLOVÁ, O. Etnografický atlas Slovenska. *Slovenský národopis*. 1969, 17(4), 630–634.
- KOVAČEVIČOVÁ, S., FROLEC, V., VAŘEKA, J. Etnografický atlas ČSSR. Návrh projektu. Bratislava – Brno – Praha, 1975. Nепublikovaný rukopis.
- KRAMAŘÍK, J. Dva typy starého zemědělského nářadí a jejich severní hranice v Pošumaví. *Agrikultura*, 1963, 2, 41–54.
- KRAMAŘÍK, J. Některé agrárněetnografické poznatky týkající se sousedství Čech. *Český lid*. 1967, 54(6), 350.
- KRAMAŘÍK, J. O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR. *Český lid*. 1968, 55(1), s. 6–23.
- KRAMAŘÍK, Jaroslav. Záprah skotu v Pošumaví. *Československá Ethnografie*. 1960, 8, 253–272.
- KRAMAŘÍK, J. Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslawen. *Vznik a počátky Slovanů*. 1966, 6, 295–334.
- KRATOCHVÍL, M. Vy havíři umouněný, co vy z toho máte... Výzkum hornických písní na Kladensku v letech 1953–1959 v kontextu dobové vědy a politiky. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2022.
- KUČERA, Z., KUČEROVÁ, S. Historical geography of persistence, destruction and creation: The case of rural landscape transformations in Czechia's resettled borderland. *Historická geografie*. 2012, 38, 165–184.
- KUHN, K. J. „Beschauliches Tun“ oder europäische Perspektive? Positionen und Dynamiken einer volkskundlichen Kulturwissenschaft in der Schweiz zwischen 1945 und 1970. In: MOSER, Johannes et al. (eds.). *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970*. Münster: Waxmann, 2015, s. 177–203.

- KUHN, K. J. Europeanization as Strategy. Disciplinary Shifts in Switzerland and the Formation of European Ethnology. *Ethnologia Europaea*. 2015, 45 (1), s. 80–97.
- KUHN, K. J. Networks, identity politics, and a narrative of distinction. On the knowledge-historical relations between „völkisch“ and Swiss Folklore Studies. *Journal of European Ethnology and Cultural Analysis*. 2017, 2(1), 46–67.
- KUHN, K. J. Ressource „Volkskultur“. Karrieren eines Konzepts zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit in der Schweiz. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 2016, 27, 67–91.
- KUHN, K., EGGMANN, S., JOHLER, B., PUCHBERGER, M. Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen. *Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft nach 1945*. Münster: Waxmann, 2018.
- KUHN, T. S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikymenh, 1997.
- LAKATOS, I. *Mathematics, Science and Epistemology: Philosophical Papers Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- LAKATOS, I. *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- LANGER, J. (ed.). *Národopisná muzea v přírodě: Teoretická a metodická východiska k realizaci*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě, 1981.
- LANGER, J. *Beskydy: Stavby a život v nich*. Třinec: Wart, 2011.
- LANGER, J. Co mohou prozradit lidové stavby: Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce. Rožnov pod Radhoštěm: Ready, 1997.
- LANGER, J., BOČKOVÁ, H. *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských: syntéza mezinárodního výzkumu*. Ostrava: Šmíra-Print, 2010.
- LANGER, J; VAŘEKA, J. *Naše lidové stavby: pro čtenáře od 12 let*. Praha: Albatros, 1983.
- LANGER, K., BALAŠ, N. Editorial: Skating on Thin Ice. *Slovenský národopis*. 2025, 73(2), 154–162.
- LÖFGREN, O. Scenes From a Troubled Marriage. *Swedish Ethnology and Material Culture Studies. Journal of Material Culture*, 1997, 2, 95–113.
- LÖFGREN, O., EHN, B. *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- LOZOVIUK, P. Interethnik im Wissenschaftsprozess. *Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008.
- LOZOVIUK, P., Moser, J. (eds.). *Probleme und Perspektiven der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Fachgeschichtsschreibung*. Dresden: Thelem, 2005.
- LUFT, R. (ed.). „Nischen“ für die tschechische Geschichtsschreibung in der kommunistischen Ära. *Bohemia Zeitschrift*. 1992, 33 (2), s. 111–143, s. 354–370.
- LUFT, R. „Als die Wachsamkeit des Regimes nachließ“. Zur Beschäftigung mit der Vergangenheit des eigenen Faches in der tschechischen Geschichtswissenschaft nach 1989. *Bohemia Zeitschrift*. 1994, 35 (1), 105–121.

- MACDONALD, S. *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London: Routledge, 2009.
- MASS-OBSERVATION. *The Pub and the People: A Worktown Study*. London: Victor Gollancz, 1943.
- McWILLIAMS, A. *An Archaeology of the Iron Curtain: Material and Metaphor*. Stockholm: Södertörns högskola, 2013.
- MERRILL, S. – SCHMIDT, L. Exploring hidden narratives: Conscript graffiti at the former military base of Kummersdorf. *Journal of Social Archaeology*. 2013, 13(1), 101–121.
- MIHĂILESCU, V., NAUMOVIĆ, S., ILIEV, I. (eds.), *Studying Peoples in the People's Democracies II. Socialist Era Anthropology in South-East Europe*. Münster: LIT Verlag, 2008.
- MIKŠÍČEK, P. a kol. *Zmizelé Sudety / Das verschwundene Sudetenland*. Domažlice: Antikomplex, 2006.
- MJARTAN, J. red. *Banická dedina Žakarovce*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956.
- MOSER, J., GÖTZ, I., EGE, M. (eds.). *Zur Situation der Volkskunde 1945–1970. Orientierungen einer Wissenschaft zur Zeit des Kalten Krieges*. Münster: Waxmann, 2015.
- NAHODIL, O. *Totalitní hodnocení totality*. Praha: vl. nákl., 1995.
- Národopisný věstník, 1996, roč. 55 (monotematické číslo).
- Národopisný věstník, 2017, roč. 76, č. 1 (monotematické číslo).
- NEŠPOROVÁ, O., WOITSCH, J. ed. *Dědictví v Sudetech*. Brno: Nakladatelství CDK, 2025.
- NIKITISCH, H. *Volkskunde in Österreich nach 1945*. In: LOZOVIUK, P., MOSER, J. (eds.). *Probleme und Perspektiven der volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Fachgeschichtsschreibung*. Dresden: Thelem, 2005, s. 79–101.
- OLŠÁKOVÁ, D. *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha: Academia, 2014.
- PALÁDI-KOVÁCS, A., SZOLNOKY, L. eds. *Magyar néprajzi atlasz I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- PARÍKOVÁ, M. „Poslovia“ medzinárodných študentských a vedeckých kontaktov na Katedre etnológie a folkloristiky... koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia. In: WOITSCH, J., JŮNOVÁ MACKOVÁ, A., eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 265–277.
- PAVLICOVÁ, M., UHLÍKOVÁ, L. (eds.). *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 1997.
- PETRÁŇOVÁ, L. Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963. In: KOSTLÁN, A., BARVÍKOVÁ, H., ĎURČANSKÝ, M., KODERA, P. (eds.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 2000 s. 305–322 .
- PETRÁŇOVÁ, L., BAHENSKÝ, F. *Institucionální základna českého národopisu v letech tzv. budování socialismu a profilace hlavních periodik*. In: Holubová, M., Petráňová, L., Woitsch, J. (eds.) *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 185–209.

- PODOLÁK, J. Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967.
- PODOLÁK, J. Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava: Veda, 1982.
- POSPÍŠILOVÁ, J., NOSKOVÁ, J. (eds.). Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2006.
- PROFANTOVÁ, Z. Význam dejín vedy pre existenciu disciplíny. *Ethnologia Slovaca et Slavica*. 2003, 30–31(1), 23–29.
- ROBEK, A. Nástin dějin české a slovenské etnografie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
- ROBEK, A. a kol. Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939. Praha: Academia, 1981.
- ROGAN, B. Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. *International Activities. European Ethnology and CIAP from 1945 to the mid 1950s. Arv. Nordic Yearbook of Folklore*. 2013, 69, 89–152.
- ROGAN, B. The Troubled Past of European Ethnology. SIEF and International Cooperation from Prague to Derry. *Ethnologia Europaea*, 2008, 38(1), 66–78.
- ROGAN, B. When the Folklorists Won the Battle but Lost the War: The Cumbersome (Re-) Birth of SIEF in 1964. *Cultural Analysis*, 2014, 13, 23–50.
- ROGAN, B. From CIAP to SIEF. Visions for a Discipline or Power Struggle? In: NIC CRAITH, M., KOCKEL, U., JOHLER, R. (eds.). *Everyday Culture in Europe: Case-Studies and Methodologies*. London: Ashgate, 2008, s. 19–64.
- SCHIER, B. Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1932.
- SCHMOLL, F. Das Europa der deutschen Volkskunde. Skizzen zu Internationalisierungsprozessen in der Europäischen Ethnologie des 20. Jahrhunderts. In: JOHLER, R., MATTER, M., ZINN-THOMAS, S. (eds.). *Mobilitäten*. Münster: Waxmann, 2011, s. 425–434.
- SCHMOLL, F. Die Vermessung der Kultur. Der „Atlas der deutschen Volkskunde“ und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928–1980. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009.
- SCHOFIELD, J., COCROFT, W. D., DOBRONOVSKAYA, M. *Archaeology of The Teufelsberg: Exploring Western Electronic Intelligence Gathering in Cold War Berlin*. London: Routledge, 2020.
- SIEVERS, K., D. (ed.). *Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte der Volkskunde im 19. und 20. Jahrhundert*. Neumünster: K. Wachholtz, 1991.
- SIMON, M. Der Atlas der Deutschen Volkskunde – Kapitel oder Kapital des Faches? In: SCHMITT, Ch. (ed.). *Volkskundliche Grossprojekte*. Münster: Waxmann Verlag, 2005, s. 51–62.
- SIMON, M., SCHÜRMANN, T. Ein Kapitel für sich – Der Atlas der deutschen Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*. 1994, 90(2), 230–237.
- SKALNÍK, P. Power struggles and competing visions around paradigm shift: Socio-cultural anthropology in post-communist Czechia. *Cargo. Journal for Cultural/Social Anthropology*, 2020, 117–151.

- SKALNÍKOVÁ, O. K otázce národopisného výzkumu života dělnické třídy. *Český lid*. 1952, 39(2), 147–151.
- SKALNÍKOVÁ, O. a kol. Kladensko. Život a kultura lidu průmyslové oblasti. Praha, 1959.
- SKALNÍKOVÁ, O., FOJTÍK, K. K teorii etnografie současnosti. Praha: Academia, 1971.
- SKALNÍKOVÁ, O., PETRÁŇOVÁ, L. Etnografické studium v letech 1964–1975. In: KOSTLÁN, A. (ed.). *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003, s. 287–304.
- SLAVKOVSKÝ, P. Slovenská etnografia (kompéndium dejín vedného odboru). Bratislava: Veda, 2013.
- SMRČKA, V. Dějiny psané národopisem. Praha: Česká národopisná společnost, 2011.
- SOUKUPOVÁ, B. Etnografie dělnictva: Mezi prorežimní rétorikou a badatelským výkonem. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A. eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 244–256.
- STAVĚLOVÁ, D.; ČERNÍČKOVÁ, K.; GREMLICOVÁ, D.; KRATOCHVÍL, M.; PAVLICOVÁ, M. a kol. *Tíha a beztíže folkloru: folklorní hnutí druhé poloviny 20. století v českých zemích*. Praha: Academia, 2021.
- STOKLUND, B.: European Ethnology between Two Turns of Centuries. The Danish Experience. In: *Volkskultur und Moderne*. Wien: Institut für Europäische Ethnologie, 2000, s. 47–59.
- ŠRÁMKOVÁ, M. Česká prozaická folkloristika v letech 1945–2000 (přehled, vývoj, témata, bibliografie). Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2008.
- ŠTIKA, J. Etnografický region Moravské Valašsko: jeho vznik a vývoj. Ostrava: Profil, 1973.
- THOMPSON, E. P. *The making of the English working class*. London: Victor Gollancz Ltd., 1963.
- TSING, A., L. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- TUNBRIDGE, J., E., ASHWORTH, G., J. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley, 1996.
- TYLLNER, L. Suchomelová, M., THOŘOVÁ, V. (eds.). Etnologický ústav Akademie věd České republiky 1905–2005. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2005.
- UHEREK, Z. Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: Minulost, budoucnost, současnost a oddělení etnických studií. In: Holubová, M., Petránková, L., Woitsch, J. (eds.) *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2002, s. 129–156.
- VÁCLAVÍK, A. *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha: Československá akademie věd, 1959.
- VÁLKA, M. a kol. *Od národopisu k evropské etnologii*. Brno: Masarykova univerzita, 2016.
- VÁLKA, M. Národopisný věstník československý jako tisková platforma Národopisné společnosti československé a nástupnických organizací. *Český lid*. 2013, 100(1), 107–120.
- VÁLKA, M., JERÁBEK, R. (eds.). *Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity: 1945–2005*. Brno: Masarykova univerzita, 2006.

- VAŘEKA, J. Vývoj dělnického interiéru a způsobu bydlení horníků v oblasti Mostu a Duchcova. *Český lid*, 1971, 58(1), 1–15.
- VERMEULEN, H. F., ROLDÁN, A. A. (eds.). *Fieldwork and Footnotes. Studies in History of European Anthropology*. London – New York: Routledge, 1995.
- VERMEULEN, H., F.: *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2018.
- VONDRUŠKOVÁ, A. *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí v Čechách*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 2000.
- VOTRUBA, A. *Kultura vojáků základní služby*. In: JANEČEK, P. (ed.). *Folklor atomového věku*. Praha: Národní muzeum, 2011, s. 39–64.
- WEISS, R. *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 1950.
- WEISS, R. *Volkskunde der Schweiz. Grundriss*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag, 1946.
- WOITSCH, J. *A Comparative Study of Harnessing Cattle – An important Chapter in the History of European Ethnology*. *Ethnologia Slovaca et Slavica*. 2017, 38, 59–89.
- WOITSCH, J. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska: stav a perspektivy výzkumu*. *Český lid*. 2012, 99(1), 67–83.
- WOITSCH, J. *Ethnographical Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia in the New Millennium*. *Acta Ethnographica Hungarica*. 2012, 57(1), 41–53.
- WOITSCH, J. *Etnokartografie ve 20. století: Od národních atlasů k atlasu evropskému a zpět*. In: WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A. eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016, s. 183–225.
- WOITSCH, J. *Etnologie studené války v České republice: témata, přístupy, metody*. *Národopisný věstník*. 2016, 75(2), 5–30.
- WOITSCH, J. *Kam zmizela etnografie dělnictva?* In: HLAVAČKA, M., ŘEPA, M. eds. *X. sjezd českých historiků*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2013, s. 111–128.
- WOITSCH, J. *Komise pro dějiny a vývoj evropského zemědělství SIEF a česká etnografie v 60.–80. letech 20. století*. *Národopisný věstník*. 2017, 76(1), 48–76.
- WOITSCH, J. *Mezi ruchadlem a Českou chalupou. (Ne)objevení „lidové“ invence v 19. století a jeho důsledky pro výzkum tzv. lidové kultury*. In: MACHALÍKOVÁ, P., PETRASOVÁ, T., WINTER, T. eds. *Zrození lidu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2020, s. 15–28.
- WOITSCH, J. *Od folklivsforskning k evropské etnologii, antropologii a zpět: švédská etnologie v 19. až 21. století*. *Národopisná revue*. 2017, 27(3), 224–235.
- WOITSCH, J. *The power of the individual and the power of the system: A response*. *Cultural Analysis*. 2021, 19(2), 155–158.

WOITSCH, J. Sto ročníků Českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů. *Český lid*. 2013, 100(1), 63–98.

WOITSCH, J. The Comparative Study of Material Culture in the 1960s. From Personal Friendships to the Internationalisation of Czech Ethnology. In: EGGMANN, S., JOHLER, B., KUHN, K. J., PUCHBERGER, M. eds. *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen...* Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, 2019, s. 229–250.

WOITSCH, J. Úvod. In: BAHENSKÁ, M., PETRÁŇOVÁ, L., WOITSCH, J., ALTMAN, K., BAHENSKÝ, F., DUCHÁČEK, M., HLAVÁČEK, J. a kol. *Horizonty bádání: Etnografie a folkloristika v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Academia 2024, s. 11–38.

WOITSCH, J. Vlastní cestou? Švýcarská etnologie v 19. a první polovině 20. století. *Národopisná revue*. 2019, 29(1), 15–29.

WOITSCH, J., BAHENSKÝ, F. Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969. In: KOSTLÁN, A. (ed.). *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003, s. 555–569.

WOITSCH, J., JÚNOVÁ MACKOVÁ, A. eds. *Etnologie v zúženém prostoru*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2016.

WOITSCH, J., SECKÁ, M. Nástin dějin časopisu. In: *Český lid – etnologický časopis. Bibliografie*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2008, s. 9–15.

ZACHAR PODOLINSKÁ, T., Popelková, K. *Story of Cohesion: On the History of an Academic Institution*. Bratislava: Veda, 2023.

ZENDER, M. *Forschungen zum ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer. Bd. I: Die Termine der Jahresfeuer in Europa*. Göttingen: Schwanz, 1980.